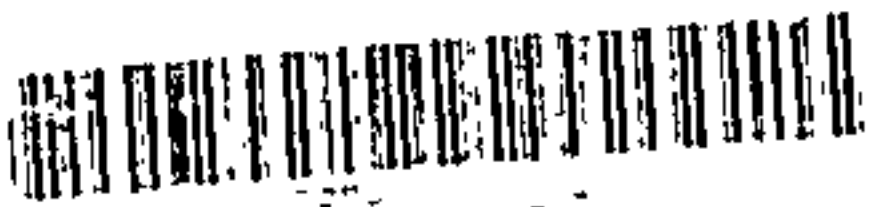

म.प्र.सं. ठाणे

विषय :.....

नि.वि.वि.
सं. क्र. : १६५२

परिपूरित

REFBK-0010284

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत.
अनुक्रम .. २५९५५ वि: .. किंवदंती -
क्रमांक ~~११८८~~ नों: दि: १५/५/५८
१५५९

બરાઠી ગ્રંથ સંગ્રહાલય, ઝાંઝે. સ્વચ્છતા.
અનુક્રમ ૨૮૧૮૮ વિ: નિબંધ
ક્રમાંક ૧૧૮૦ નો: દિ: ૧૬/૮/૮૯

પરિપૂર્તિ

REFBK-0010284

જાવતી કવે

प्रकाशक

रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी
७३९ बुधवार, पुणे २

सर्व हक्क इरावती कर्वे
यांच्याकडे आहेत

मुखपृष्ठावरील चित्र
श्री. दलाल यांचे आहे

मुद्रक
शि. गो. भावे मॅनेजिंग डायरेक्टर,
विमा मुद्रक आणि प्रकाशक लि.
सातारा, यांचा विमा छापखाना

प्रथम आवृत्ति १९४९
सुधारून वाढविलेली
दुसरी आवृत्ति १९५१
तिसरी आवृत्ति १९५३
चवथी आवृत्ति १९५९

•
તી. આર્ટીસ -
•

•
જરાતી ગ્રંથ સંગ્રહાલય, ટાજે. સ્થાપત.

અનુક્રમ ૨૪૭૫૫... વિ: ૧૦૯૬૬૬ -

ક્રમાંક ~~૭૭૪૦~~... નો: વિ: ૨૬૬૬૫૨

૭૬૫૨

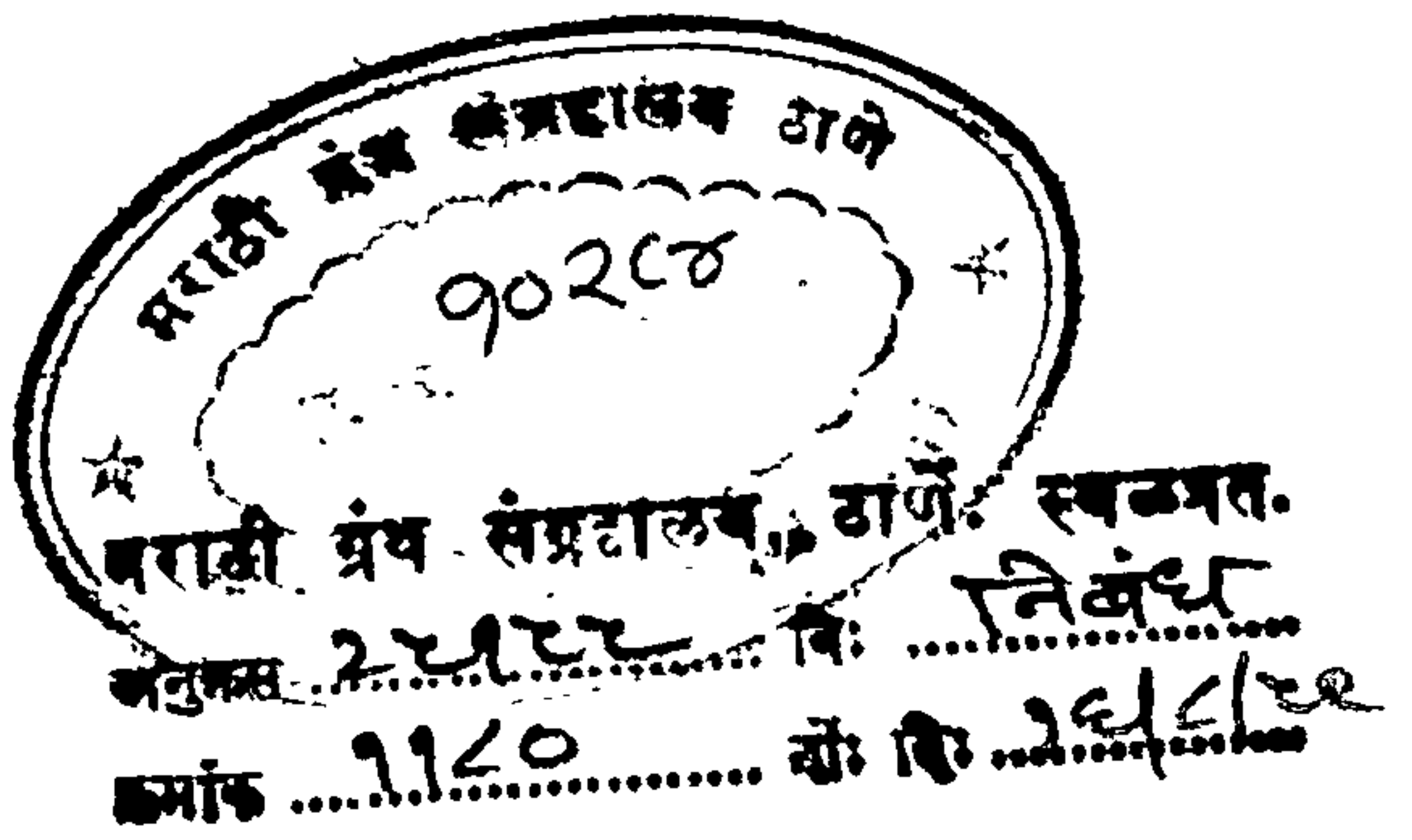
કિંમત

૩/૪૦.

महाराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम २८१८८ वि: निबंध
क्रमांक ११५९ नों दि: १६/८/८९

अनुक्रम

१ प्रेमाची रीत	७
२ वेड लागलेलें घर	१३
३ जन्मांतरींची भेट	१७
४ स्त्री व संस्कृति	२६
५ बीज-क्षेत्र	३१
६ मारीकुट्टी	३७
७ गौराई	४५
८ एकेश्वरी पंथाचा विजय	५०
९ जुळीं मुलें	५५
१० स्त्रीराज्य	६०
११ मराठ्यांचा मठपणा	६५
१२ महार आणि महाराष्ट्र	७३
१३ दिक्काल	८२
१४ नव-कलेवर	९५
१५ एक प्रयोग	१०५
१६ सुप्त इच्छा	११४
१७ वाटचाल	१२१
१८ परिपूर्ति	१४६

प्रेमाची रीत

१

“तुला जर माझ्या मुक्याचा इतका तिटकारा वाटत असेल तर परत नाही हो घेणार ! दुसरी एखादी असती तर तुझ्याशीं बोललीसुद्धा नसती. पण मला तुझ्या न् तुझ्या नवऱ्याबद्दल माया वाटते ना !” म्हतारी कां संतापली मला समजेच ना. माझें लग्न व्हायच्या आधी माझा नवरा जर्मनींत असतांना त्याने जोडलेल्या माणसांपैकी ती होती. तो तिला ‘आजी’ म्हणे. तिने त्याला जर्मन शिकविलें. त्याला परदेशांत तिचें घर म्हणजे एक आसराच होता. पुढे मी जर्मनींत गेल्यावर त्याची बायको म्हणून तिने एखाद्या आत्माप्रमाणे माझें स्वागत केलें. चार ठिकाणीं हिंडून चांगल्या कुटुंबांत मला बिऱ्हाड बघून दिलें. बर्लिनच्या विश्वविद्यालयांतील दोन-चार अध्यापकांना भेटून माझें नांव नोंदवलें. मी जरी कितीहि कामांत असलें तरी पंधरा दिवसांतून एका शनिवारीं संध्याकाळीं तिच्याकडे जावयाचें व जेवून परत यावयाचें किंवा तिच्याकडेच राहावयाचें असा माझा क्रम असे. आजहि मी नेहमीप्रमाणे घंटा वाजवल्यावर तिने दार उघडून मोठ्या प्रेमाने माझें स्वागत केलें, व नंतर संतापाने ती वरील वाक्य बोलली. म्हतारी म्हणजे एक लहानशीशी, नाजूक-नाजूक, बाहुलीच होती जणू, तिचे पांढरे शुभ्र केस, गोरा-गोरा वर्ण, किंचित् सुरकुतलेलें तोंड, तिचा नीटनेटका श्रीमंती पोशाक — मागच्या पिढीचा नमुना म्हणून संग्रहालयांत ठेवण्याजोगी होती ती. मीं स्नेहभराने तिच्या खांद्यावर हात ठेवला व आश्चर्याने विचारलें,

“पण आजी मीं केलें तरी काय ? तुला रागवायला झालें तरी काय ?”
 “म्हणे रागवायला काय झालें ? तूं आल्या दिवसापासून मी पाहतें आहे, तुझा मुका घेतला की तूं ताबडतोब गाल पुसून टाकतेस. इतकी का तुला घाण वाटते ? का तूं ब्राह्मण म्हणून तुला विटाळ होतो ?” — मी चकित झालें. “खरेंच का मी गाल पुसून टाकीत होतें ? मग ही क्रिया अगदी मला नकळतें होत असली पाहिजे. मी जाणूनबुजून नव्हतें ग तसें करीत.” मी थोडी थांबलें व पुढे म्हणाले, “किनी आमच्यांत अशी चाल नाही. नकळत अपराध झाला. तुझा अपमान करणें माझ्या स्वप्नांतसुद्धा येणार नाही हो. त्यांतून तूं तर नवऱ्याची आजी म्हणजे तुला केवढा मान द्यायला पाहिजे !” म्हातारीचें एवढ्यावर समाधान झालें. ती चौकस होती व वाचणारीहि होती. हिंदु रीतिरिवाज, नातींगोतीं तिला थोडथोडीं माहीत होती. आम्ही हातांत हात अडकवून घरांत जात असतांना तिने विचारीलें, “काय ग, तुझ्या सासूने तुझा मुका घेतला तर काय करतेस ग ?” तिच्या प्रश्नाने मला हसूंच लोटलें. मीं म्हटलें, “माझी सासू तर मुका घेणार नाहीच, पण माझी आईसुद्धा एवढ्या मोठ्या लेकीचा मुका घेणार नाही.” आता चकित होण्याची तिची पाळी होती.

ह्यानंतर कांही दिवसांनी मी लाइपझिगला गेलें. तेथे ज्या कुटुंबांत माझा नवरा राहिला होता तेथे मी महिनाभर राहावयाची होतें. कुटुंब-वत्सल घर होतें वृद्ध आईबाप व पांच मुलगे आणि चार मुली असा मोठा परिवार होता. मी गेल्यावर वृद्ध जोडप्याने व मुलींनी माझे मुके घेऊन स्वागत केलें. बाकीच्यांनी सुदैवाने करपीडनावरच भागवलें. थोरल्या मुलाचें नुकतेंच लग्न झालें होतें व सूनहि चार दिवस राहावयास आली होती. रात्रीं निजायला जातांना तिने सासरच्या प्रत्येक माणसाचा निरोप घेतला. जातांना “जाते हं, आई — जाते हं, बाबा —” म्हणून सासूसासऱ्यांचा मुका घेतला. नंतर आपल्यापेक्षा लहान दिसांचा व नंतर समस्त वन्सं व शेवटीं मी. माझें लग्न झालें त्या दिवसाची मला आठवण झाली. “माझ्या थोरल्या जाऊबाई सासरच्या मंडळींशीं माझी ओळख घालून देत होत्या. “ह्या तुझ्या मामेसासूबाई, ह्या तुझ्या मावससासूबाई, हे तुझ्या नवऱ्याचे मामा, हे काका, ह्या वन्सं —” अशी एकामागून एक

ओळख चालली होती, व मी दरवेळीं खाली वाकून नमस्कार करीत आशीर्वाद घेत होतें. मनांतल्या मनांत मीं म्हटलें, “इतक्या थोरल्या अनोळखी माणसांचे मुके घेण्यापेक्षां नमस्कार करणें बरें वाई!”

बर्लिनहून मी अधूनमधून एखाद-दोन दिवस लाइपझिगला येत असें, पण सवंध सुटीभर राहावयास अशी जवळ जवळ वर्षाने आलें. एवढ्या अवधींत रीया (थोरली सून)ला छानसें बाळ झालें होतें. मी तर आता अगदी घरचीच झालें होतें. आल्याबरोबर म्हटलें, “गडे रीया, तुझें बाळ दाखव पाहूं.” तिने बाळाच्या खोलींत नेलें. काय सुंदर बाळ होतें! गोरेंगोरें, गुलाबी-गुलाबी, लहू लहू, मऊ, लुसलुशीत! पाहिलें की वाटे, सवंध खावें. मीं चटदिशीं तान्हुल्याला उचललें, हृदयाशीं धरलें व पटापट त्याच्या गालाचे मुके घेतले. थोड्या वेळाने मला वाटलें, आपलें कांहीतरी चुकलें! सारी मंडळी कशी कांही धक्का बसल्यासारखी स्तब्ध होती. रीयाने बाळ माझ्या हातून घेऊन विछान्यावर ठेवलें, व आम्ही खोलीबाहेर पडलों. नेहमीप्रमाणे हसतखिदळत जेवणें झालीं. दुपारीं मीं रीयाला विचारलें की, सकाळीं माझें कांही चुकलें की काय? तिने माझा हात धरून स्नेहपूर्ण स्वराने सांगितलें, “हें बघ वाई, एखादें बाळ पाहिल्यावर असे मुके घेऊं नयेत. आमच्यांत तें बरें समजत नाहीत. आज तूं सकाळीं आपल्या इथे केलेस तर फारशी हरकत नाही, पण लोकांकडे नको हो असें करूंस. लहान मुलें हीं फुलांसारखीं असतात, त्यांच्या प्रकृतीला फार जपावें लागतें. मोठ्या माणसाने आपलें तोंड तान्ह्या मुलांजवळ नेऊं नये, नाहीतर पडसें, खोकला, क्षय, इत्यादि संसर्गजन्य रोग त्याला होतील. मीं सांगितलें ह्याचा राग नाही ना आला तुला?” “छे: ! छे: !” मीं हसून म्हटलें व मला राग आला नाही ह्याची खात्री पटवण्यासाठी अगदी त्यांच्या पद्धतीने तिच्या लहू गोऱ्या गालाचें सशब्द चुंबन घेतलें.

दोन वर्षें तेथे राहून मला वाटलें आतां पुष्कळच प्रगति झाली आहे. कोणी बायांनीं माझा मुका घेतला तर मी गाल पुसून टाकीत नसें. कोणी पुरुषांनी हाताचा मुका घेतला तर तोंड वाईट न करतां व लगेच हात न धुतां मी तशीच बसून राहत असें. पण मला अजूनहि एक आश्चर्याचा धक्का बसायचा होता. माझा नवरा विलायतेला आला होता, व आम्ही

दोधें मिळून स्वदेशीं परत यावयास निघालों होतों त्या वेळची गोष्ट. आम्ही आगगाडींत तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत बसलों होतों. गाडी पॅरिसमधील एका स्टेशनवर उभी होती व प्लॅटफॉर्मवर प्रवासी व त्यांना पोचवायला आलेली मंडळी ह्यांची एकच गर्दी उसळली होती. आमच्याबरोबरच्या प्रवाशाने माहिती दिली की, ह्या गाडीने खूप तरुण शिपाई लांबच्या वसाहतीला जावयास निघाले आहेत व त्यांना पोचवण्यासाठी फार लांबून कुडुंबांतील मंडळी आली आहेत. शिपाई अगदी पोरसवदाच दिसत होते, आणि प्रत्येकाला पोचवायला आईबाप, भावंडे, मामा, चुलता, बायको वा प्रेयसी आणि तिचीं मातापितरें अशीं सात-आठ माणसे तरी दिसत होतीं. पुरुष गंभीरपणें बोलत होते; बायका अधूनमधून रडत होत्या, अधूनमधून हसत होत्या; दर क्षणा दोन क्षणांनी मुके घेणें चाललें होतें आणि विशेष म्हणजे पुरुष-पुरुषहि वारकरी भेटतात तसे भेटून एकमेकांचे मुके घेत होते. इतक्यांत घंटा झाली. गाडीने हिरवें निशाण दाखवलें, आणि प्लॅटफॉर्मवर निरोप देण्याची एकच गर्दी उसळली. प्रत्येक शिपायावर त्याच्या सर्व नातेवाइकांनी सशब्द मुक्यांचा असा एकदम भडिमार केला की, आम्ही त्या आवाजाने दचकलोंच. चुंबनाचा ध्वनि कधी एवढा मोठा होऊं शकेल ही कल्पनाहि तोपर्यंत आम्हांला शिवली नव्हती. आम्हांला जें हसूं लोटलें तें आवरेच ना. आमच्या दोजारचे लोक म्हणत असतील की, काय पाप्राणहृदयी हे पौर्वात्य ! असल्या करुण प्रसंगीं रडूं येण्याऐवजीं ते आपले हसतच आहेत !

मी परत मायदेशीं परत आलें ती थेट माहेरीं आलें. आल्याबरोबर वाकून आईच्या पायां पडलें. तिच्या डोळ्यांतून पूर वाहत होता. माझेहि डोळे भरून आले होते. इतक्यांत माझे वडील आले. त्यांनाहि नमस्कार केला. तों त्यांनी माझे खांदे धरून मला उठवलें, माझ्याकडे एकदा नीट पाहिलें व मी रडतें आहेसें पाहून म्हटलें, “अहो जांवई, तुम्हांला वाटलें की, ही बया विलायतेला जाऊन शहाणी होईल. मी सांगत नव्हतां ही रडूबाई मूर्खच राहणार म्हणून ? गेली तशी परत आली !” त्यांनी माझ्या पाठीवर थाप मारली. भावनेने कुंद झालेलें वातावरण कसें एकदम लखलख झालें. सगळींजण हसलीं. मला काय हुक्की आली कोण जाणे, मीं आईजवळ जाऊन हळूच वाकून तिच्या गालाचा मुका घेतला. आई चकित होऊन

विचारती झाली, “हैं ग काय?” मी कांहीं बोलायच्या आंतच वडील म्हणाले, “अग, हे विलायती चाळे!”

याहीनंतर कांही वर्षे लोटलीं. आम्ही सर्व भावंडे जमलों होतो. मधल्या दिवाणखान्यांत गप्पांना रंग भरला होता. संध्याकाळचे वेत चालले होते. एक भाऊ न् वहिनी सिनेमाला जाणार होती; दुसरीं दोघेंजण बाजारांत जाणार होती; तिसऱ्या जोडीला चहाचें निमंत्रण होतें; चवथ्याची बायको बाळंत होती तिला भेटायला तो दवाखान्यांत जाणार होता. आम्ही दोघें फिरायला जाणार होतो. वडील जाणार होते पत्ते खेळायला आणि आई जाणार होती देवदर्शनाला. आईच्या मनांत गेले दोन दिवस कांही तरी खळबळ चालली होती. ती जराशी कुरकुऱ्या आवाजांत बोलतां बोलतां म्हणाली, “काय अगदी एक दिवस दवाखान्यांत भेटायला गेलें नाही तर ह्यांना चालत नाही!” वडील म्हणाले, “अग, जाऊं दे ग, माझ्या गाडींतून जाईल. मी जाईन आज पायींच. थोडे फिरणंही होईल.” आई उसळूनच म्हणाली, “हो, आता त्यांचीं कौतुकं चाललीं आहेत. काय म्हणे दोघें सिनेमाला जाताहेत! मला कधी एक दिवस बरोबर नाटकाला नेलं नाहीत. दोघें फिरायला जाताहेत! कधी मीं विचारलं, ‘येतां का?’ की शिपायाला म्हणतां, ‘बाईसाहेबांच्या बरोबर जा.’ मी बाळंत होत असें तेव्हां कधी दिवसदिवस माझी विचारपूस केली नाहीत, कधी आंत येऊन मूल पाहिलं नाहीत! फार तर उंबरठ्यांत उभें राहून दुरूनच ‘काय? सर्व ठीक आहे ना?’ एवढं विचारायचं.” बोलतां-बोलतां आईचा गळा भरून आला. जन्मभर झालेल्या अवहेलनेच्या आठवणीनें तिचें मन भरून आलें होतें. आम्ही सर्व हा प्रकार पाहून तावडतोच चुपचाप झालों. पण माझे वडील लगेच म्हणाले, “अग, तुझी कल्पना तरी काय आहे? ह्या पोरांच्या वागण्याने तुला वाटतें, काय बायकोवर ह्यांचें प्रेम आहे म्हणून! आजकालचीं सर्वजण करतात तें तीं करतात. मी जर तुझ्याजवळ बसून राहिलों असतो, नाहीतर फिरायला गेलों असतो, तर तूंच लोकं हसतात म्हणून कुरकुरली असतीस. चार लोकांची रीत तीच आपली ठेवावी लागते. पण मी तर रूढीविरुद्ध वागून माझें प्रेम सिद्ध केले आहे.” आम्ही सर्वजण वडिलांच्या तोंडाकडे पाहूं लागलों. शेजारीं माझे चुलते बसले होते त्यांच्याकडे वळून ते म्हणाले,

“भाऊ, तूं सांग पाहूं. तूं वहिनीला मारलें आहेस की नाही ?” भाऊ म्हणाले, “हो, दोन-चारदां मारली असेल.” वडील पुढे म्हणाले, “काय ग, तात्या न् दादा तर तुझ्यादेखत बायकांना मारीत होते ना ? मीं साऱ्या जन्मांत एकदां तरी हात उगारला आहे तुझ्यावर ? दादा, तात्या, भाऊ, सर्व मला बायल्यां म्हणत. पण मीं कांही तुला मारलें नाही. मग चार लोक बायकांच्या पुढं पुढं करतात तसें करणाऱ्या ह्या मुलांचें बायकांवरील प्रेम अधिक का चार लोकांच्या चेष्टेला न जुमानतां तुला मुलीच न मारणाऱ्या माझें प्रेम जास्त ?” आमच्या हशांत आईचें दुःख कोठच्या कोठे नाहीसें झालें. पण भाऊ एवढ्यावर थोडेच थांबतात ! “पण गणू, आम्हीं बायकोला मारली म्हणजे आमचें प्रेम नाही असें कां तुझें म्हणणें ?” “छेः ! मी कुठे तसें म्हणतोय ? तूं तर वहिनीच्या मुठींत होतास, आणि तिला मारली नसतीस तर बरोवरीच्या मुलांत वावरायची सोय नव्हती हें मला कळतें रे ! पण ह्या हल्लीच्या पोरांना अकलाच नाहीत. आणि त्यांचें पाहून हिला पण कांहीतरी सुचतें झालें !”

आमची बैठक मोडली, व आम्ही फिरावयास निघालों तों प्रेमाची आणखी एक सनातन रीत मला दिसायची होती. रस्त्यालगतच एक झोपडें होतें. अंगणांत बरींच चिलींपिलीं खेळत होती. त्यांतलेंच एकजण, असेल चार-पांच वर्षांचें, खेळत-खेळत रस्त्यावर आलें. त्याची आई अंगणांतूनच पाहत होती. इतक्यांत एक टांगा आला. मुलाच्या अलीकडे लगाम खेचून टांगा थांबला. अंगणांतली बाई धावतच पुढे आली. तिने पोराच्या बंखोटीला धरून त्याला खस्सदिशी ओढलें, दोन-चार रूढे दिले व म्हटलें, “पटकी झाली मेल्याला ! कशाला तडफडायला रस्त्यावर गेला होतास रे ? आई भवानीची खैर म्हणून वांचलास !”

वेड लागलेलें घर

२

“अयाई ग !” लगेच नंतर मोठ्याने भोकाड पसरल्याचा आवाज आला. मी धावतच गेलें. पाहतें तों धाकटीला गुडघ्याला लागलें होतें आणि ती कळवळून रडत होती. “काय ग ? कुठे लागलं ? काय झालं ?” “अग, अशी धावतां--धावतां खुर्चीवर आपटलें !” “कार्टे, डोळे उघडे ठेवून चालायला काय झालं होतं ? चल वर, औषध लावतें. गुडघ्याला औषध लावण्यापेक्षा डोळ्यांतच औषध घातलें पाहिजे तुमच्या. रोज दहादा धडपडतां — काय दारं अरुंद आहेत, का घरांत अंधार आहे, म्हणून अशीं चालतां देव जाणे !” माझ्या तोंडाचा पट्टा रोजच्यापेक्षां जोरांत चालला होता. मी चांगलीच कावले होतें. गेल्या दोन तासांत तिघांनी धडपडून लागून घेतलें होतें. औषध लावून गौरीचा गुडघा बांधला आणि तिला बजावले की, “आतां अशी आंधळ्याने चाललीस, तर बघ चांगली सडकून काढीन — औषध वगैरे कांही नाही !”

त्या दिवशीं कुणाला आणखी लागलें नाही. दुसऱ्या दिवशीं धाकटीचा परकर शिवीत बसलें होतें तों अंगणांतून “बघ ग काय जम्मत आहे ती !” अशी आरोळी आली व त्यापाठोपाठ गौरी धावत धापा टाकीत आली. नेहमीप्रमाणे पुढे न पाहतां धडक मारून येत होती. खोलींत येतां-येतां टेबलाच्या अणकुचीदार कोपऱ्यावर आता डोळा आपटणार असें मला दिसलें व मी हातांतलें काम टाकून “अग, अग --” म्हणत उठलें तो काय

चमत्कार ! टेबल गहूभर मागे सरकलें व गौरी डोळ्याला न लागतां माझ्या-समोर येऊन थडकली. छे ! टेबल कसें सरकेल ? मला कांहीतरीच भास झाला. थोडक्यांत पोरगी वचावली खरी. पण टेबल सरकल्यासारखें दिसल्या-मुळे मी इतकी वावचळलें होतें की, मला ती काय सांगत होती तें समजलेंच नाही व तिला बोलायचेंहि मी विसरलें. संध्याकाळची वेळ. खोलीच्या मध्यभागीं उभा राहून नंदोबा कांहीतरी शाळेंतली हकीकत अगदी रंगांत येऊन सांगत होता. नेहमीच्या सवयीप्रमाणे स्वारी गोष्ट सांगून होत आल्या-वर मागे-मागे जात जात दारांतून बाहेर पडणार होती. दाराची एक फळी अर्धवटच उघडी होती व नेहमीप्रमाणेच नंदूचें डोकें धाडकन त्यावर आपटणार होतें. “नंदा, नंदा —” म्हणून मी ओरडतें आहे तो आपलें दार हळूच उघडून भिंतीसरसें झालें व नंदोबा सुखरूप दाराबाहेर पोचले ! दार कोणी उघडलें म्हणावें तर दाराशीं तर कोणीच नव्हतें ! मग काय दार आपणहूनच वाजूला झालें का मला भ्रम झाला ? बाकीच्यांच्याकडे पाहिलें तर कांही विशेष झाल्याचें कोणाच्याच चेहऱ्यावर दिसत नव्हतें. झाला प्रकार इतका विलक्षण की, मी कोणाजवळ बोललेंच नाही — झाली गोष्ट मनांत ठेवावी व काय होतें तें पाहावें असें ठरवलें. पुढचे दोन दिवस मी स्वप्नांत तर नाही ना असें मला सारखें वाटत होतें. मुलांचें डोकें आपटणार एवढ्यांत भिंती आंत वाकत व त्यांना लागण्याचें टळें; बागेंत दगडाला ठेचाळणार तो दगड वाजूला होई; खुर्च्या, टेबलें, पलंग, घडवंच्या चटदिशी मागे सरकायच्या, नाहीतर अंग चोरायच्या. दोन दिवसांत कोणाला कांही लागलें नाही.

मुलांच्या लक्षांत येणें कांही शक्यच नव्हतें, पण त्यांच्या वडलांना तरी कांही दिसलें असेल म्हणून मी विचारलें, “तुझ्या ध्यानांत आलं का गेले दोन दिवस पोरं कुठं धडपडलीं नाहीत तें ? — आश्चर्यच आहे, नाही ?” वर्तमानपत्रांत खुपसलेलें डोकें काढून तो म्हणतो, “त्यांत काय आहे एवढं ? तूं परवां खूप रागावलीस म्हणून जपून चालत असतील.” आता मात्र कमाल आहे ह्या आहे गृहस्थाची ! माझ्या रागावण्याने पोरें धडपडायचीं आणि हा वर्तमानपत्रांत डोकें घालून बसायचा थांबला तर काय हवें होतें ? — त्याला विचारण्यांत अर्थ नाही म्हणून मी विचार करूं लागलें की, घराला

व घरांतल्या वस्तूंना झालें आहे तरी काय ? घरीं कोणीं नाहींसें पाहून एकदा सगळ्यांना सांगितलंसुद्धा की, “ बाबांनो, तुम्ही मुलांना जपतां तें ठीक आहे; पण तुमच्या अशा करण्याने पोरं दिवसेंदिवस जास्तच वेफिकीर राहूं लागलीं आहेत. तुमच्या ह्या लाडाने त्यांना पुढे पस्तावा करण्याची पाळी येईल. ” — पण कांही उपयोग झाला नाही. इतके दिवस बाकीच्या घरांसारखें वागल्यावर इतक्या दिवसांनी एकदम ह्या घराला वेड कां लागलें ? मला आता आठवलें. गौरीच्या गुडव्याला लागलें त्या दिवशीं भावजी आले होते. आम्ही चहा घेत असतां ताईबाई गाणें गुणगुणत येतां-येतां हापटल्या वाटेंतल्या स्टुलावर व मी नेहमीप्रमाणे कडाडलें. भाऊजींनी उठून ताईला हात धरून उगी केलें व दोन गोड गोष्टी बोलून बाहेर खेळायला पाठवलें. आणि नंतर मला एक व्याख्यान ऐकवलें, “ मुलं म्हणजे कशीं फुलांसारखीं असतात. असं त्यांना रागावलं म्हणजे त्यांचा व्यक्तिविकास थांबतो व त्यांचीं मनं खुरटीं होतात. तूं एवढी शिकलेली पण तुला माँटेसोरीचीं तत्त्वं कांहीच कशीं उमजत नाहींत ? त्यांना कांही लागायच्या आंतच आपण त्यांच्यापुढची अडचण काढावी. ” मीं म्हटलें, “ बाबा रे, घरांतल्या सगळ्या वस्तू काढून-सुद्धां भागणार नाही -- ” “ छे : ! असें बोलूं नकोस. अशा बोलण्याने तीं जास्तच धडपडतात व त्यांना न्यूनगंड उत्पन्न होतो. ” मी भाऊजींशीं वाद घातला नाही. ते गेल्यावर थोड्याच वेळाने गौरीला लागलें व मीं चोप देण्याची धमकी घातली. भाऊजींचें व्याख्यान संबंध घराने तर नाही ना मनावर घेतलें ? मी एक निःश्वास टाकून कामाला लागलें.

मुलांची वेपवाई न् आंधळेपणा वाढत होता व सर्व घर त्यांच्या मार्गांतून वाजूला सरून त्यांचा मनोविकास करीत होतें. गौरी न् मी बागेंत उभ्या होतो. इतक्यांत समोरून आरोळी आली, “ गौरी ग धांव, हा बघ मासा कसा करतोय तें ! ” गौरी फाटक उघडून रस्ता ओलांडायला धावली. नेहमी ती इकडे तिकडे पाहून जायची, पण आज मात्र तिने एकदम रस्त्यांत उडी घातली. रस्त्यांतून केवढी मोठी लष्करी मोटार भरधांव येत होती. तिचा कर्कश भोंगा वाजला, ब्रेक दाबून चाकें खरकन रस्त्यावर वाजलीं व मी धावत जाऊन जवळजवळ गाडीपुढूनच पोरीला ओढून काढलें. तिला घट्ट हृदयाशीं धरलें; ती खूपच भेदरली होती, ओठ पांढरेफटक पडले होते व हृदय

पांखरासारखें पिटपिट करीत होतें. तिला शांत केली, समोरच्या चंदूंकडे पोचवली व मी धावतच घरच्या गच्चीवर गेलें. मी पण घाबरलें होतें, घाबरण्यापेक्षाहि मला राग आला होता. मीं हुंदके देत पण रागानेच घराला व आंतील सर्व वस्तूंना सांगितलें, “ पाहिलं, तुमच्या लाडाचा काय परिणाम झाला तो ? सांगितलं नव्हतं मीं की, मुलं जास्तच बेफिकीर व निष्काळजी होतील म्हणून ? आज तुमच्यामुळे माझी पोरगी हातची जात होती. कसला आला आहे मनोविकास ? माझ्या रागावण्याने तीं खुरटतात काय ? मूर्ख नाहीतर ! त्यांचीं डोकीं हापटलीं तरच त्यांना शहाणपण येईल, एरवी नाही. आणि जर तुम्ही ह्याउपर ऐकणार नसाल तर साऱ्या मुलांना बोर्डिंगांत पाठवीन. मग तुम्हांला मुलांचं हसणं, रडणं, भांडणं, बोकाळणं, कांही ऐकू यायचं नाही, समजलांत ? ” “आइ ग ! ” म्हणून एवढ्यांत किंचाळणें ऐकू आलें. मीं खाली धावलें तो नंदोवा रडत होता. डोकें दारावर आपटून चांगलेंच सुजलें होतें. थोडक्यांत बचावला, नाहीतर डोळाच जायचा. “ चल स्वैपाक-घरांत, हळदीचा ओढा घालतें. ” मीं त्याचा हात धरून त्याला नेलें.

गाडी हळूहळू चालली होती. प्रवास आता अगदी थोडा राहिला होता. घरीं घोटाळत असलेलीं आमचीं मनं पण हलके हलके नव्या वातावरणाचा विचार करूं लागलीं होतीं व डोळे बाहेरची शोभा पाहत होते. स्टेशन आलें. उतरायची एकच धांदल उडाली. आमचें स्वागत करावयास तलाटी व पटेल आले होते. स्टेशनच्या बाहेर कुंपणावरून आमची मागच्या वर्षाची कामकरी मंडळी जोरजोराने ओरडून आमचें स्वागत करीत होती. महादा आला होता. वाघजी, वरसंग, धुडिया, हिराजी एवढी मंडळी दिसली. त्यांच्याच शेजारीं पोरी पण हसऱ्या चेहऱ्याने उभ्या होत्या—मणी, लसू, बब्बो, सूरज. एवढेंच काय, पण छोटा भिकला पण सर्वांच्यापुढे नाचत होता. बऱ्याच दिवसांनी आपल्या मित्रांकडे पाहुणे जावें तसें वाटलें.

तशी मंडळी कांही आम्ही फारशी नव्हतीं. ह्या कामाचे मुख्य प्रा. सांकळिया, मी, एक छायाचित्रकार, एक भूपर्यवेक्षक (सर्वेयर!), एक सांकळियांचे मदतनीस, एक माझा विद्यार्थी व मदतनीस, आणि एक स्वैपाकी ऊर्फ महाराज. पण आमचें सामान मात्र डोंगराएवढें होतें. आमचीं कामकरी माणसें गेल्या वर्षांच्या अनुभवाने अगदी तरबेज झालीं होतीं. हां हां म्हणतां पांच-पंचवीसजणांनी सामान उचललें. कांही गाड्यावर लादलें, कांही आम्हीं हातांत घेतलें व बंगल्याच्या वाटेने वाळू तुडवीत चालूं लागलों.

उत्तर गुजरात म्हणजे एक वाळूचा समुद्रच आहे. जेथे माणसाचा पायरव फारसा नाही अशा जागीं थोडेंसें वाळलेलें गवत व त्याच्या मुळ्या ह्यामुळें वाळू जरा तरी चिकटून कठीण झालेली असते. पण माणसांच्या पायाखालची वाट आली म्हणजे घोट्यापर्यंत पाय भुसभुशीत वाळूंत रततात. महाराष्ट्रांतल कठीण काळी माती किंवा डोंगरावरील काळे कातळ ह्यांवर चालायला सरावलेले आमचे पाय ह्या वाळूंत चालायला अगदी नाखूश असायचे. पायाखाली मुळी स्थिर जमीन लागायचीच नाही. दर पाऊल वाळूंत बुडलेलें वर काढून परत टाकायचें. वहाण पायांत असली तर पाऊल वर उचलल्याबरोबर वाळूचे ओघळ खाली वाहायला लागायचे, आणि बूट असला तर दर वेळीं बुटांत वाळू जमायची. थोडा वेळ झाला की, बूट आपला जड-जड व्हायचा; नाहीतर बूट काढावा तो आंतल्या वाळूने घासून-घासून घोट्याची साल गेलेली असायची. अर्थात् कांही दिवसांनीं हेंहि अंगवळणीं पडत असे. आणि ह्याच वाळूला तर आम्ही रोज शतशः धन्यवाद देत होतो, कारण हिच्याच मायेच्या पांघरूणाखाली जतन झालेली दहा-पंधरा हजार वर्षांपूर्वीच्या मानवांची संस्कृति आम्हांला गेल्या वर्षी सापडली होती. गेल्या वर्षी दगडाचीं हत्यारें, खाऊन टाकलेल्या प्राण्यांचीं हाडे व दांत अशा कितीतरी वस्तू आम्हांला मिळाल्या होत्या, व यंदा त्या काळांतील माणसेंहि ह्या वाळूखाली पुरलेलीं आढळताल ह्या आशेने मोठी सामग्री घेऊन आम्ही आलों होतो.

आम्ही वंगल्यावर पोचल्यावर सामानाची लावालाव केली, टिकाव व फावड्यांचे दांडे बसवून टिकावांना धार लावण्यासाठी सुतार व लोहारांना बोलावले. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं खणायला कोण पुरुष येणार, मातीचीं घमेलीं टाकायला कोण पोरी येणार, वाळूतून सांस्कृतिक अवशेष निवडून काढायला कोण येणार, वगैरेची विचारपूस करून यादी केली. आमच्या कामाचें साहित्य बाहेर काढलें. प्रत्येकानें खोलीचा एक-एक कोपरा धरून आपली महिनाभर राहावयाची व निजायची जागा मुक्रर केली. एकेका खोलींत चार-चारजण (एकेका कोपऱ्यांत एक-एकजण) होतो. इतकें होतें तो पाणी तापलें म्हणून एकेकाने जाऊन आंधोळ उरकली व संध्याकाळच्या जेवणाची वाट पाहत सोप्यांत खुर्च्या टाकून बसलों. ह्याच

सुमारास गांवांतील चार शिष्ट मंडळी भेटावयास आली — एक मास्तर, एक डॉक्टर, एक व्यापारी व इतर दोन-तीन मंडळी होती. “तुमच्यासारखीं मोठीं माणसें आमच्या कुग्रामाला भेट देतात म्हणून आम्हांला धन्य वाटतें,” वगैरे औपचारिक बोलणीं चाललीं होती. त्यांतला एक बराच म्हातारा होता तो म्हणाला, “अहो, कसचें कुग्राम आणि कसचें शहर घेऊन बसलांत ! नशीब नेतें तशीं माणसें फिरत असतात. ज्याचं जिथं अन्नपाणी तिथं तो जातो.” दुसरा म्हणाला, “हें तर खरंच आणि मागल्या जन्मींचे लागेबांधे असल्याशिवाय का तुमच्या-आमच्या गांठी-भेटी होतात ?” श्री. सांकळिया सर्वोशीं हसून बोलत होते, आम्ही बाकीची स्तब्ध वसून अधूनमधून माना डोलावीत होतो. गेल्या वर्षाची परिचित सृष्टि समोर दिसत होती. सूर्य पिवळ्या लखलखत्या सोनेरी किरणांनी सगळ्या वस्तूंना मुलामा चढवीत होता. ह्या किरणांत आल्हाददायक चमक होती, पण तीव्रता नव्हती. आता सगळीकडे शुद्ध बावनकशी सोन्याच्या रंगांत झाडांचे शेंडे, घरांची छपरे, शेते रंगून निघालीं होती. समोरच्या तळ्यावर वाऱ्याच्या झुळकीसरशी सोन्याच्या लहरी पसरत होत्या. हळूहळू ह्या शुद्ध सोन्याला लाली चढूं लागली. गिनीची भट्टी तापत होती. “हं ! पक्षी घरीं यायची वेळ झाली,” असें मी मनांत म्हणतें तोच माझ्या उत्सुक कानांना सारसपक्ष्यांचा कर्कश पण आर्त स्वर ऐकूं आला व वांगल्यापुढून एक जोडी तळ्याच्या दिशेने गेली. किती खाली उडत होते ते ! त्यांचे लांब, राखी, निळसर पंख ताणून पसरले होते, दोन-अडीच फूट लांब पाय मागे लांबवले होते, तितकीच लांब गोल मान पुढे लांब चोचीच्या टोकाशीं निमुळती झाली होती. मधूनच ते “कर्र के” असे ओरडायचे व आपल्या जड लांब पंखांची खालीवर हालचाल करायचे. “विमान चाललंय जणू !” आमच्यांतला एकजण म्हणाला. मी मानेनेच नकार दिला — छेः ! विमान किती उडलें तरी ह्या जिवंत सौंदर्याची प्रचीति मला तरी कधी आली नाही. विमानाचे सगळे भाग कसे एकमेकांना घट्ट सांधलेले असतात. त्यांचे लांब-लांब पंख कसे कुठच्याहि स्थितींत विमानाच्या अंगाशीं एकच कोन करून ताठ पसरलेले असतात. छेः ! तें उडणें निर्जीव असतें, तो एक मानवी बुद्धीचा उत्कर्ष असतो. पण ही पक्ष्यांची जोडी ! त्यांचे ताठ लांबवलेले मान-पाय-पंख क्षणाक्षणाला स्पंदन

पावत असतात, व मधेच दोन्ही पंख जडपणें झाप मारतात तेव्हां हा ताठ-पणा म्हणजे लवचिक जिवंत अवयवांनीं इच्छेच्या बळावर धारण केलेलें व क्षणिक टिकणारें जड अचल रूप आहे ह्याचा साक्षात्कार होऊन मनांत काय आनंदाच्या लाटा पसरतात ! ती जोडी मंद घिरट्या मारून तळ्याच्या पाळीला उतरली. उतरतांना शरिराचा भार काटकुळ्या पायावर एकदम पडून नये म्हणून लहान लहान उड्या मारून मग ती स्थिर झाली. नेहमीप्रमाणे “ कर्-कर्-कर् ” करीत दोघांनीं वादविवाद केला व तळ्यांत जायचें ठरवलें. मग एक-एक पाय उंचावून हळूच तळ्याच्या पाण्यांत टाकला. काय नखन्याने पावलें टाकायचीं ! आपलें वस्त्र भिजून नये व पाणी वर उडून नये म्हणून साडी सावरून हळूच पाऊल टाकावें ना, अगदी तसेंच. पहिली जोडी पाण्यांत शिरते न शिरते तोंच इतरहि जोड्या “ कर्-क्रे ” करीत येऊं लागल्या. त्यांतच समोरच्या झाडावर मोर “ म्यांवो, म्यांवो ” म्हणून ओरडूं लागले व पक्ष्यांच्या आवाजानें सारें अंतराळ भरून गेलें. गेल्या वर्षी लांघणज सोडलें तेव्हापासूनचा मधला काळ जणूं नाहीसा होऊन, कालच्या पुढचा नवा दिवस मी अनुभवीत होतें. असा आमचा छावणीवरील जीवन-क्रम सुरू झाला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आटाच्या आंत जेवणें उरकून आम्ही व आमची कामकरी मंडळी खणतीच्या जागीं निघालों, व सर्वांनी मिळून खूपून दुपारच्या मधल्या सुटीपर्यंत यंदाचें खणायचें क्षेत्र आखून, खुंट्या ठोकून निश्चित केलें. एक तास विश्रांति घेऊन परत कामाला सुरुवात झाली. म्हातारा हिरोजी सर्वांत वडील, त्याच्याजवळ टिकाव दिला व देवाचें नांव घेऊन पहिला घाव मारावयास सांगितला. त्यानेहि “ जै मा-देवजी ” म्हणून पाहिलें डिखळ घाव मारून काढलें. सोळा फूट लांब व सहा फूट रुंद अशा चार फूट अंतरावरच्या दोन क्षेत्रांत एकदम सुरुवात केली. एका खड्ड्यावर मी काम पाहत होतें, दुसऱ्यावर आमचे प्रमुख होते. दिवस संपतां-संपतां थोडथोडीं दगडाचीं हत्यारें सापडूं लागलीं. दुसऱ्या दिवशीं परत काम सुरू झालें. गेल्या वर्षीप्रमाणेंच खूप अवशेष सांपडत होते, व आम्ही सारखे त्यांची नोंद करीत होतो. पण माणसाचे अवशेष कांहीं मिळाले नाहींत. पहिला खड्डा खूप खोल गेला. सांस्कृतिक अवशेष

संपले म्हणून तो टाकून नव्या खड्ड्याला सुरुवात केली. एक दिवस माझ्या खड्ड्यांत उभी असतांना मला माझ्या नांवाने जोरजोराने हाका ऐकू आल्या. वर आलें तो माझे सहकारी जवळजवळ धावतच येऊन म्हणाले,, “चला, चला लौकर; माणसाची कवटी सापडली आहे.” मीहि उत्सासानेच पुढे झालें, व नव्या खड्ड्यांत उतरून पाहिलें तो पिवळसर, गोल असें कांहींसें मातीतून बाहेर डोकावत होतें. सर्व कामकऱ्यांना दूर सारून लहान सुरी व दाभण ह्यांचे साह्याने माती हळूहळू उकरली व तो पदार्थ मोकळा केला; तो काय एक मोठा गुळगुळीत गोटा आढळला! आमची निराशा हसण्याखाली लपवून काम पुढे चालू केलें. थोड्या वेळाने मला परत बोलावणें आलें. “काय उगीच दगड उकरायला बोलावतां कोण जाणे!” असें पुटपुटत मी वर आलें तो माझे सहकारी वर खड्ड्याच्या काठाशीं पुढ्यांत एक मोठें ढेकूळ घेऊन बसलेले दिसले. “पाहा पाहा, आम्हीं काय काढलें आहे तें! ह्या वेळेला गोटा म्हणून काढला तो कवटीच निघाली!” मी पाहिलें तो खरेंच त्या मातीच्या डिखळांत रुतलेली ती एक कवटी होती. मी ती पुढ्यांत घेऊन सुरी--दाभण--कुंचले ह्यांच्या साह्याने साफ करूं लागलें, व बाकीची मंडळी माझेभोंवती गोळा झाली. छावणींत प्रत्येकाचीं कामें ठरलेलीं होतीं. चित्रकार व भूपर्यवेक्षक खड्ड्यांचे, अवशेषांचे फोटो व चित्रे काढीत आणि नकाशे तयार करीत. आमचे मुख्य सर्वांवर देखरेख करीत, पण मुख्यत्वेकरून ते प्रागैतिहासिक काळांतील दगडाच्या हत्यारांचे एक निष्णात संशोधक होते. मी मनुष्याच्या कवट्या व हाडें ह्यांचा मुख्यत्वे अभ्यास केलेली होतें, म्हणून माणसाचें हाड दिसलें की, माझ्या ताब्यांत यावयाचें असें ठरलेलें होतें. एकीकडे मी कवटी साफ करीत होतें व एकीकडे तोंडाने माझ्या सहकाऱ्यांना कवटीचे विशेष सांगत होतें. “ही पाहिलीत ना मातीच्या दावाने कवटीची कशी चिपटी झाली आहे? कवटीच्या निरनिराळ्या हाडांच्या शिवणी उसवून मधेमधे फटी पडल्या आहेत.” कवटी एका म्हातान्याची होती. दांत जिवंतपणींच पडून हिरड्या बुजल्या होत्या. खालची हनवटी दांत जाऊन व हिरड्या झिजून अरुंद झाली होती. दुर्दैवाने म्हातान्याच्या इतर हाडांचे अवशेष फारसे सांपडले नाहींत. आता ह्यापुढे जपून खणावें व शक्य तर हाडें जागण्याजार्गी जमिनींत राहूं देऊन तिथेच स्वच्छ

करून फोटो काढावे म्हणजे जास्त बरें असें ठरलें. म्हाताऱ्याच्या पाठोपाठच थोड्या अंतरावर एक संबंधच सांगाडा सापडला. त्या माणसाचे हात छातीवर एकमेकांवर ठेवलेले होते. उजव्या हाताचा पंजा डाव्या कोपरावर व डाव्याचा उजव्या कोपरावर होता. पाय झुडपून ठेवले होते. पण सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे चेहऱ्याच्या डाव्या बाजूला कपाळापासून तो हनवटीपर्यंत साफ घाव बसून केवढी फट पडली होती ! हाड अगदी सरळ कापलें गेलें होतें, व इतक्या 'सहस्रकांच्या अवधीनंतरहि पाहणाऱ्यांच्या हृदयांत भीतीची चमक उठत होती. माणूस अगदीं तरणावांड पुरुष होता — जेमतेम २५-३० वर्षांचा असेल-नसेल. कामकरीसुद्धा स्तब्ध होते. शेवटीं म्हातारा हिरांजी म्हणाला, “बाई, हा माणूस लढाईत मेलेला असणार.” त्याच्या शब्दाबरोबर सगळ्यांना वाचा फुटली. आमच्या साहेबांचा तरुण मदतनीस म्हणाला, “हो, हो, हा जवान लढाईत मेला, आणि त्याच्या दुःखाने त्याचा म्हातारा बाप मेला.” माझी व सांकळियांची दृष्टादृष्ट झाली, व आम्हांला दोघांनाहि हसूं लोटलें.

दुसऱ्या दिवशीं आदल्या दिवशींच्या सांगाड्यापलीकडे पांच सहा हातावर एक कुत्रें पुरलेलें आढळलें. “कुत्रें कसें बुवा मेलें ?” मंडळी विचारीत होती. पण त्या कुत्र्यामुळे एक गोष्ट मात्र स्पष्ट झाली होती. कुत्रा कांही आपोआप मेलेला नव्हता. त्याच्या डोक्यांत दगड घालून त्याला ठार मारला होता. “ह्या जुन्या वसाहतींत एक माणूस — बहुधा पुरुष — मेला असला पाहिजे, व त्याला पुरतांना त्याचे नोकरचाकर, हत्यारें, त्याचा विश्वासू कुत्रा, सगळ्यांना मारून पुरलें असलें पाहिजे” असा मीं उलगडा केला, तो सगळ्यांना पटला, व काम दुप्पट उत्साहाने सुरू झालें.

गेल्या वर्षी आम्हांला कितीतरी अवशेष सापडले होते, पण त्यांनी माझ्या मनाला असा चटका लागला नव्हता. यंदा मात्र गतकालांतील जीवनाच्या ह्या अद्भुत अविष्काराने माझें मन भारावल्यासारखें झालें होतें. माझे शरीर व मनाचा एक भाग सगळ्यांच्याबरोबर काम करीत होती.

माझ्या ताऱ्यांत आलेले सांगाडे नीट उकरून, मातीसकट वर उचलून, मेणवून, त्यांना कापडाच्या लांब-लांब पट्ट्यांनी घड्ड बांधून, कापसांत गुंडाळून ट्रॅकेंत ठेवणें वगैरे कामें मदतनीसांच्या साहाय्याने चाललीं होती.

पण मन मात्र मुळीच ठिकाणावर नव्हतें. हिवाळ्याच्या दिवसांत दाट धुक्यांतून पलीकडे पाहण्याचा प्रयत्न करावा, धुकें क्षणमात्र विरळ होऊन पलीकडे कांही तरी ओळखीचें दिसल्याचा भास होऊन ती वस्तु परत धुक्यांत गुरफटून जावी तसें मला झालें होतें. कांहीतरी अगदी जवळ आहे, पण हातीं लागत नाही असें सारखें वाटत होतें. मीं टेकाडावर उभी राहून एकदा चहूकडे नजर टाकली. वाळूचा दर्या अनंत पसरला होता. खाली तळें एखाद्या गोल आरशासारखें नितळ पसरलें होतें. त्यावर लहानशीशीसुद्धा लाटेची सुरकुती नव्हती. समुद्र कधीच असा नितळ नसतो, कितीहि शांत असला तरी लाटांच्या लहान-लहान टेकड्या त्यावर असायच्याच. तसेच अगदी लहान-लहान उंचवटे ह्या वाळूच्या समुद्रावर वाऱ्याच्या दिशेने पसरलेले होते. पण ते कांही पाण्यांतल्या लाटांसारखे अव्याहत खालीवर हलत नव्हते. ह्या लाटा जणू थिजल्या होत्या. मी त्या लाटांच्या एका उंचवट्यावर उभी होतें—दोन्ही बाजूला उथळ खोलगट भाग होता, व त्यापलीकडे दुसऱ्या लाटांचे उंचवटे दिसत होते. क्षितिजापर्यंत अशा वाळूच्या लाटा पसरल्या होत्या. दहा-पंधरा हजार वर्षांपूर्वीहि त्या अशाच असणार. हें टेकाड असेंच पण जरा ठेंगणें असणार. आता त्यावर गेल्या पंधरा सहस्रकांच्या वाळूचे थर सांचले आहेत. त्या वेळीं हीं रानटी माणसें येथे वसती करून होती. अशाच तळ्याचें पाणी पीत होती, आणि— आणि—? धुकें क्षणभर बाजूला झालें होतें. अज्ञाताच्या पलीकडे ओळखीचा चेहरा दिसल्यासारखा वाटला, पण परत सर्व धुक्यांत बुडून गेलें. संबंध दिवस असाच गेला. रात्रीं निजलें तीहि विमनस्क अवस्थेंत—मन व शरीर कशीं श्रान्त झाल्यासारखीं झालीं होती.

मी ताडकन् उडलें. कसला तरी मोठा कोलाहल चालला होता. माझ्या नांवाने हाका ऐकूं येत होत्या. कसल्या तरी भीतीने मी थिजल्यासारखी झालें होतें. पण कोलाहल वाढला. छे : ! मला गेलेंच पाहिजे. मी चालत जाऊन दाराच्या कडीला हात घातला. इतक्यांत विजेच्या दिव्याचा झोत माझ्या अंगावर पडला, व “कोण आहे ?” असा माझ्या सहकाऱ्याचा परिचित आवाज कानावर पडून मी जागी झालें. माझे पाय लटपटत होते, तांडाला कोरड पडली होती. “मी आहे, जरा बाहेर जाऊन येतें,”

असें उत्तर देऊन मी खोलीबाहेर सोप्यांत आलें. बाहेर थंडीच्या कडाक्यांत माझें अंग शहारलें. बाहेर ठेवलेल्या माठांतील बर्फासारखें गार पाणी मी घोटभर प्यालें. पाणी इतकें गार होतें की, पाण्याचा घोट तोंडांतून पोटापर्यंत पोचला ती संबंध वाट जणू बर्फाने कापीत-कापीत गेल्यासारखें वाटलें, पण त्यामुळें माझी झोप पार उडाली. मी शुद्धीवर आलें. अंधारी रात्र होती. उत्तर गुजरातची कडक थंडी पडली होती. स्वच्छ गडद आकाशांत तारे चमकत होते व सर्व सृष्टि अगदी निस्तब्ध शांत होती. मीं डोक्यांवरून हात फिरवलां, एक निःश्वास टाकला. खूप रडल्यावर घसा दुखावा, छाती जड वाटावी, तसें मला वाटलें. पण मी कां उठलें? मला कसलें स्वप्न पडत होतें? कांही आठवेना. मी परत आंत गेलें व माझ्या कोपऱ्यांत जाऊन निजलें.

ह्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं आम्हांला 'ती' सापडली. पहिल्याने तंगडीचें हाड मोकळें झालें, ह्यामुळे माणूस असल्याचा सुगावा लागून कामकऱ्यांना दूर सारलें, व आम्हीं लहान-लहान हत्यारांनी सावकाशपणें हाडांच्या अनुरोधाने माती उकरून संबंध सांगाडा मोकळा केला. पायाचीं हाडें, उघडीं पडल्यापासूनच मला शंका आली होती. संबंध सांगाडा दिसूं लागल्याबरोबर तर शंका फिटली. "कुत्रा पाहिल्यापासून बाईचा सांगाडा मिळणार म्हणून वाटतच होतं— हा ध्या मिळाला!" मीं म्हटलें. "म्हणजे? हिलाहि मारून टाकली काय? माझ्या विद्यार्थ्याने प्रश्न केला. "ह्यांत काय संशय? स्वर्गांत जसे नोकरचाकर व इमानी कुत्रा लागतो तशी बायको नको का?" त्याच्या प्रश्नाला सांकळियांनी उत्तर दिलें. "पण ही बाईच कशावरून?" माझ्याकडे वळून त्यांनी विचारलें आणि मी त्यांना व इतरांना सांगाड्याचीं कमरेचीं हाडें, हाडांचा हलकेपणा, डोक्याच्या कांही विशिष्ट हाडांच्या खुणा ह्यांची माहिती देऊं लागलें. हें व्याख्यान संपल्यावर सर्व मंडळी उठली. "हें पाहा, सांगाडा आता तुमच्या ताब्यांत देतो— तुम्ही फोटोसाठी नीट साफ करून ठेवा. अजून ऊन फार आहे, दोन तासांनी सूर्य मावळायला आला म्हणजे नीट वेताचा प्रकाश पडेल तेव्हा फोटो घेऊं. आम्ही पलीकडे काम सुरू करतो. तुम्हांला कोणी मदतनीस पाहिजे का?" श्री. सांकळिया म्हणाले. मीं मानेनेच नकार दिला, व सर्व मंडळी निघून

गेली. मी एकटीच त्या खड्ड्यांत राहिलें. वरून ऊन रणरण तापत होतें. मी वाकून हलक्या हाताने, सांगाडा न चाळवतां, हाड न् हाड दाभण, चाकू व कुंचला ह्यांच्या साह्याने साफ करीत होतें. पंधरा हजार वर्षांनी मातीच्या पांघरूणांतून बाहेर पडून त्यांना सूर्यदर्शन होत होतें. चाई पुरुषाप्रमाणेच पाय मुडपून, हात छातीवर ठेवून व डोकें कुशीला वळवून पुरलेली होती; पण पुरुषाचा देह केवढा दिसत होता आणि हिच्या हाडाची जुडी केवढ्याशा लहान जागेंत मावली होती ! शरिराचीं हाडें साफ करून माझे हात डोक्या-कडे वळले. केवढें लहानसें डोकें होतें ! घडणहि मोठी नाजुक वाटली. तिच्या गुळगुळीत कवटीवरून माझीं बोटे फिरत होतीं व मन यंत्राप्रमाणे नोंद करीत होतें : “डोक्याचा मागचा भाग बराच फुगीर आहे बरं का — आणि हें कपाळ जरा अरुंदच आहे.” माझा दाभण डोळ्याच्या खाचेंतून माती उकरूं लागला, डोळ्याची खाच साफ झाली : “हीं नाकाचीं हाडें, त्या-खालील भोक रुंद दिसतें आहे. नाक बसकें न् रुंद होतें वाटतें. गालफडाचीं हाडें लहानच आहेत.” माझे हात जवळ्यापाशी पोचले. हाडांचा रंग पिवळसर—काळसर मातीच्या रंगासारखाच होता, पण जवळ्यावरून ब्रश फिरतांच दांत उघडे पडून उन्हांत चकाकले. माझें हृदय धडधडत होतें. जवळच्या खड्ड्यांत आणि कांठावर आमच्या माणसांच्या बोलण्याचा आवाज मी जणू स्वप्नांत ऐकत होतें. “अक्कलदाढा आलेल्या दिसत नाहीत—फारच तरुण होती.” ही नोंद मला नकळत मनांत होत होती. पण माझें अंतःकरण कांही विलक्षण दुरदुरीने व औत्सुक्याने भरून गेलें होतें. त्या डोळ्यांच्या खाचांत मला बुबुळें हालल्यासारखीं वाटलीं. ते लखलखते दांत मागल्या ओळखीने हसल्यागत भासले. माझीं बोटे तिच्या अरुंद निमुळत्या हनवटीशीं गुंतलीं होतीं, पण हृदय आर्तपणें त्या सांगाड्याला विचारीत होतें, “तूं ती मीच का ग ? तूं ती मीच का ग ?”

● ● ●

कांही वर्षापूर्वीची गोष्ट. मी थोडे दिवस वाईला राहिले होते. त्याच वाड्यांत मराठ्यांचे एक तरुण जोडपे होते, नवरा उत्तमपैकी गवंडी होता, व बायको एक दोन घरीं मोलमजुरी करी. दोघेहि देखणीं, हसतमुख, नेहमीं ठाकठीक पोशाक केलेलीं अशीं असायचीं. मीं ज्यांच्या घरीं राहिले होते त्यांना म्हटले, “कसा जोडा छान आहे, नाही?” ते वयस्क गृहस्थ व त्यांच्या पत्नी दोघेहि एकदम म्हणाले, “अहो, दिसायला छान असून काय उपयोग? तो माणूस फार निर्दय आहे. महिना-पंधरवाड्यांत एकदा तरी बायकोला मारतो.” मीं म्हटले, “ती तर चांगली आनंदी आणि अंगा-पिंडाने गुटगुटीत दिसते! तिला माराचे कांही फारसे वाटत नाहीसे दिसते.” “छे: ! छे: !” काका मान हलवून म्हणाले, “हे तुमचे उद्गार फारच अनुदार आहेत. तिला म्हणे माराचे कांही वाटत नाही! जणू काय ही रीतच आहे नवरात्रायाकोंची!” मीं तावडतोव उत्तरले, “हे पाहा -- आपण पुढचे चार दिवस ह्या तालुक्यांत हिंडणार आहोत ना, तर मी माझे काम करीन आणि तुम्ही भेटेल त्या शेतकऱ्याला तो बायकोला कधी मारतो का नाही ते विचारा.” ‘हो ना’ करतां करतां तसें करायचे ठरले व पुढचे चार दिवस काकांनी प्रत्येक शेतकऱ्याला विचारले, “काय हो, कधीं बायकोला मारता का?” आणि त्यांना उत्तर मिळायचे, “हो रोजच नाही काय — कधीमधी लागतेच मारावे.” काका विचारे सुधारक, त्यांतून

अमेरिकेचें पाणी चाखून आलेले; प्रत्येकाकडून हें उत्तर मिळालेलें ऐकून त्यांचें हृदय कसें पिळवटून निघायचें ! वाईला परत येतांना एक खोल निःश्वास टाकून ते मला म्हणाले, “ खरोखर, हिंदुस्थानांतले पुरुष सुसंस्कृत कधी होणार कोण जाणे ! शिक्षणाने ह्या कार्याला किती वर्षे लागतीलसें वाटतें तुम्हांला ? ” काकांच्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचें मीं टाळलें; कारण सुसंस्कृत काय आणि असंस्कृत काय, आणि कोण सुसंस्कृत ह्याबद्दल मला उमजच पडत नव्हता. मी समाजांतील गोष्टी फक्त पाहत होतें, आणि संस्कृतीची व्याख्या करणें दिवसेंदिवस जास्तजास्त अवघड वाटूं लागलें होतें !

असाच दुसरा एक अनुभव मला आठवला. बालगुन्हेगारांच्या न्यायालयांतली गोष्ट. आमच्यापुढे एक तरुण जोडपें हजर झालें होतें. नवऱ्याची फिर्याद होती की, बायको सासरीं राहत नाही, सारा वेळ माहेरीं पळून जाते. बायको म्हणे, नवरा मारतो. नवऱ्याबरोबर त्याचे आईबाप व बायकोबरोबर तिचे आईबाप आले होते आणि दोघेंहि आपापल्या लेकरांना भर देत होतीं. आम्हीं बायकोला नवऱ्याच्या स्वाधीन केलें, व त्याच्याकडून लिहून घेतलें की, बायकोला मारणार नाही. तें जोडपें व त्यांच्याबरोबरचा परिवार निघून गेला, पण परत पंधरा दिवसांनी ही भांडणारी जोडी माघारी आली. परत त्यांच्या कटकटी चालू झाल्या. मीं पाहिलें तों नवराबायकोंत खोड ठेवायला कांही जागा नव्हती. तो चांगला जवान वीस वर्षांचा होता; ती शोभेशीच चांगली देखणी धडधाकट, वयाने सुमारे १४ -- १४½ ची अशी होती. मीं विचारलें, “ काय रे, बायकोला मारतोस का ? ” तसें तो शरमेनेच म्हणाला, “ मी कसला मारतो जी ? — जव्हा तव्हा मला कोडताचा धाक दाखवते. ” तिच्या तोंडावर थोडें तुच्छतेचें व विजयाचें हसूं झळकलें. मीं थोडा विचार करून बायकोच्या आईबापांना व नवऱ्याच्या आईबापांना ह्या जोडप्याच्या बिन्हाडीं यायला बंदी केली, दोघांकडून जामीन लिहून घेतला आणि नवराबायकोला जायला सांगितलें. माझा ऑफिसर मला विचारतो, नवऱ्याकडून न मारण्याबद्दल घेतलेला करार संपला आहे, तो परत लिहून घेतला पाहिजे. मीं मानेनेच नकार देऊन त्या जोडप्याची बोलवण करून सहा महिन्यांनी परत कोर्टांत हजर राहण्याचा हुकूम दिला. तें प्रकरण गेल्यावर सगळ्यांनी मला विचारलें, “ आता त्यानें तिचा जीव घेतला तर ? ”

मीं म्हटलें, “ पाहूं या काय होतें. तुम्ही लांबून नजर ठेवा, आणि सतरांदा जाऊन त्यांना सतावूं नका.” मी हें सर्व जवळजवळ विसरून गेलें होतें, तो सहा महिन्यांनी ऑफिसरने आणून दोघांनाहि हजर केलें. “ काय रे, ठीक चाललें आहे ना ? ” नवरा ह्या कानापासून त्या कानापर्यंत हसत म्हणाला, “ हां जी. ” बायकोला विचारलें, “ काय-ग, तुझें म्हणणं काय आहे ? ” ती आज माझ्या डोळ्याला डोळा भिडवायला तयार नव्हती. तिचा वेगुमानपणा पार नाहीसा झाला होता. मीं तिला परत विचारलें, “ नवरा मारतो का ग ? ” “ फार नाही जी. ” तिने उत्तर दिलें. दोघांनाहि कांहीतरी बोलायचें होतें, पण तीं घोटाळत उभीं होतीं. इतक्यांत तिची आई पुढे झाली व “ मुलीला माहेराला न्यायचे आता दिवस आहेत, नेऊं का ? ” म्हणून विचारूं लागली. मीं मुकाट्याने दोघां व्याहीविहिणीं-वरची बंदी उठवली आणि ‘ शेवट समाधानकारक लागला ’ असा शेरा मारून केस निकालांत काढली.

आज ह्या पूर्वीच्या गोष्टी पुन्हा आठवल्या. गाडींत मनस्वी गर्दी होती. दुसऱ्या वर्गांतसुद्धा लोक उभे होते. मी माझ्या पेटीवर एका कोपऱ्यांत बसलें होतें, तों माझें लक्ष पुढेच उभ्या राहिलेल्या एका तरुण बाईकडे गेलें व मीं तिला माझ्याजवळ पेटीवर जागा करून बसायला बोलावलें. गेला अर्धा तास स्टेशनवर इकडेतिकडे जातांना मीं तिला पाहिलें होतें. आम्ही अगदी जवळजवळ खेटूनच माझ्या लहानशा पेटीवर बसलों. तिने थोड्या वेळाने विचारलें, “ तुम्ही अमक्या-अमक्या ना ? ” मीं “ होय ” म्हणून अर्थातच तिला “ तुम्ही कोण ? ” म्हणून प्रश्न केला. तिने आपलें नांव सांगितलें. मीं म्हटलें, “ हां, तुमच्या कविता मीं वाचल्या आहेत; त्याच ना तुम्ही ? ” तिचा काळासावळा पण मोहक चेहरा आनंदाने खुलला. मला तिचा चेहरा गोड व निर्व्याज वाटला. तिचें बोलणें सरळ व खुलास होतें. बांधा टेंगणासाच होता. अंगापिंडानेहि ती चांगली ‘ सशक्त ’ दिसली. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे चार महाराष्ट्रीय बाया असतात तशी ती होती. तिने मोठ्या उत्साहानें आपल्या कामाची माहिती दिली. आपले मुख्य कसे दिलदार आहेत — त्यांचें बोलणें चालणें कसें मनमोकळें असतें, कांही चुकलें तर ते कसे नीट समजावून सांगतात, वगैरे गोष्टी मला

ऐकवल्या. तिच्या कचेरींतील मुख्य मला ठाऊक होते. कोणावरहि चटकन छाप बसावी असे ते होते. त्यांचा देह धिप्पाड, त्यांचें हसणें सातमजली, त्यांचें बोलणें मोठ्यांदा, ज्याला मध्यम स्थितींतील लोक पापभीरूपणा म्हणतात त्याचा अभाव, स्वभावाने दुष्ट व क्षुद्र नव्हते, पण एकदा शत्रुत्व आलें तर शाब्दिक व वेळ पडल्यास शारीरिक हल्ला करण्यास मागेपुढे न पाहणारे असे होते. साहित्यगुणहि त्यांच्यांत होते. माझ्याशीं बोलणाऱ्या बाईंवर त्यांची छाप पडावी ह्यांत कांहीच नवल नव्हतें. पण बायका बोलायला लागल्या म्हणजे घरगुती गोष्टी निघायच्याच. ह्या गप्पा झाल्यावर तिनें मला विचारलें, “मुलं किती? केवढीं आहेत? तुमच्याशिवाय राहतात का?” मींहि पण तीच चौकशी केली. बाई उत्तरली, “मला मुलें नाहींत.” “खरंच, तुमचं लग्न झालं नसेल नाही?” “छे! माझं लग्न झाल्याला झालीं चांगलीं सहा वर्षे!” ती म्हणाली. उगीच आपण मुलांबद्दल प्रश्न विचारले असें वाटून मी गप्प बसलें. थोडा वेळ थांबून बाई आपणहूनच म्हणाली, “मी माझ्या नवऱ्याबरोबर राहत नाही —” तरीसुद्धा पुढे प्रश्न विचारण्याचा धीर मला होईना. तिलाच काय वाटलें कोणास ठाऊक, ती आपली हकीकत पुढे सांगूं लागली, “माझे आईवडील वारले व माझ्या एका चुलत्याने मला वाढवलें. मी मॅट्रिक झाल्यावर माझ्या मनांत नसतांनासुद्धा त्यांनी माझें लग्न करून दिलें.” “तुमचे यजमान अशिक्षित आहेत होय?” मीं विचारलें. “छे! छे! ते चांगले एम्. ए., पीएच. डी. आहेत. पण माझं मनच त्यांच्याकडे ओढलें जाईना.” मीं मनांत म्हटलें, “कालिदासानेच सुळी तरुण मुलींना मोकळीक दिली आहे ना! ‘तो कांही विलोभनीय नव्हता असें नाही — तिला कांही समजत नव्हतें असेंहि नाहीं. पण तिला तो नाही आवडला झालें! कारण व्यक्ति तितक्या प्रकृति!’ असें म्हणून त्याने नाही का इंदुमतीच्या स्वयंवराचें वर्णन केलें? बाई, त्या इंदुमतीच्याच परंपरेतील तूं!” तरीदेखील माझे चार पावसाळे जास्त झाले होते, नवऱ्याजवळ न राहणाऱ्या बाईचें जीवन किती कठीण ह्याची जाणीव मला होती. तिच्या आत्मविश्वासाचें थोडें कौतुक आणि तिच्या मुग्धपणाबद्दल थोडी करुणा वाटूनच मीं विचारलें, “लग्न मनाविरुद्ध झालें तरी नवरा जर सद्गुणी व सुशिक्षित असेल तर त्याचें—आपलें पटतें का नाही हें तरी तुम्हीं निदान पाहावयाचें

होतें ! कदाचित् सहवासाने प्रेम उत्पन्न झालें असतें. ” “ तोहि प्रयत्न मीं करून पाहिला, ” ती म्हणाली. “ काय ? त्यांचा स्वभाव चमत्कारिक आहे ? ” मीं विचारलें. “ छेः ! तसें कांही नाही, ते फार सुस्वभावी आहेत, शिकलेले आहेत, ” ती थोडी थांबली, नंतर मान हालवून म्हणाली, “ त्यांच्यांत तडफ म्हणून नाहीच; ते फारच गरीब आहेत हो ! मी त्यांच्याबरोबर बिऱ्हाड थाटून होतें की—कधी एक अवाक्षर नाही की रागावणें नाही ! -- ” माझ्या डोक्यांत लख्खन् प्रकाश पडला. मला माझा वाईचा अनुभव आठवला, मला कोर्टीतली केस आठवली, माझ्या ओळखीचें आणखी एक कुटुंब आठवलें. गृहस्थ सुसंस्कृत, विद्वान् व रसिक होता — त्याचे ते उदास, करुण डोळे, त्याच्या बायकोचा खुला उमदा चेहरा, त्याच्यावर दिसत असलेला आत्मविश्वास, किंचित् पुरुषी उद्धटपणा हें आठवलें. ते जगांत दंपती होते, पण त्यांचें खरें नातें नवराबायकोचें नव्हतें, मित्र--मैत्रिणीचें नव्हतें, तर मातापुत्राचें होतें. कोर्टीतली केस सोपी होती, तिचा निकाल समाधानकारकपणें लावतां आला — तेथील मंडळी एकमेकांना ओळखून होती; पण मध्यमवर्गाचें सर्वच अर्धवट. माझ्या शेजारी बसलेली तरुण बाई मला विचारीत होती, “ काय हो, आता घटस्फोटाचा कायदा झाला म्हणजे मला नीट काडीमोड मिळेल, नाही का ? ” पण माझें मन दुसरेंच एक कोडें सोडविण्यांत गुंतलें होतें — वरवर संस्कृतीचीं आभरणें ल्यालेल्या, पण आंतून रानटी पौरुषाची पूजा करणाऱ्या ह्या ‘ तडफदार ’ तरुणी आणि सुसंस्कृत, शिक्षणाने कोमल मनोवृत्ति झालेले अहिंसक तरुण ह्यांची जोडी एकत्र नांदणार कशी ?

बीज-क्षेत्र

५

माझी लेक नवऱ्याशीं भांडून त्याला कांही न कळवतां घरीं आली होती. नवरा मारतो व सासू सारखी उणेंदुरें बोलते असें ती सांगत होती. मी जो संध्याकाळीं कामावरून घरीं येतें तों धाकटीने दाराशींच सांगितलें, “आपली ताई आली आहे.” पाठोपाठच मैना आली, माझ्या पायां पडली, व मला मिठी मारून, “बाई, आता माझं कसं होणार?” म्हणून रडली होती. ती शांत झाल्यावर मी पण बैठकीच्या खोलींतच लवंडलें. ती एकीकडे आपल्या एका वर्षाच्या अचपळ मुलामागे धावत होती व एकीकडे मला घरची हकीकत सांगत होती. मुलगा नुकताच चालायला लागला होता. तो क्षणोक्षणीं पडे, जरा तोंड वाकडें करी, की परत उभा राहून डुलतडुलत चालूं लागे. तिने त्याला धरून ठेवलें की, सुटून जायची धडपड करीत डोकें आपटून घेई. असा प्रकार चालला होता. मीं म्हटलें, “कमाल आहे बाई, तुझ्या गुंड पोराची ! एवढ्यांत दहादां लागलें, पण स्वस्थ कांही बसत नाही.” “त्याच्या-वर तर किती भांडणें होतात ! काल त्याला पाजायला घेतला तर तो अशीच मस्ती करीत होता, आणि एकदम उसळी मारलीन् तर भिंतीवर डोकें आपटलें. मग सासूबाई खूप बोलल्या व त्यांनीं मारलें.” मैनेने खालच्या मानेने सांगितलें. “अग, पण तूं त्याची आई. तुला नाही का त्याची काळजी ? सांगावें असें सासूबाईंना.” मैनेची मान मान वरती झाली, तिचे डोळे चमकले. भुवया रागाने आकुंचित झाल्या. तिने रुद्ध स्वरांत उत्तर दिलें, “मीं तसें सासू-

बाईंना सांगितलें, तर त्या म्हणाल्या, 'चूप-चूप, किती तोंड करतेस ? म्हणे आई ! तूं त्याला सांभाळणारी दाई आहेस दाई ! म्हणे, 'पोसलें माझ्या पोराला !' कुठचा तुझा पोर ? तुझ्या कुणग्यांत आम्हीं आमच्या कुळाचें बीज रक्षण करायला दिलें. तुला खायला घातलें त्या अन्नावर तो पोसला. पहिल्यांदा आंत पोसलास, आता बाहेर पोसतेस - दाई ती दाई, आणि वरुंमिजास पाहा !' पडल्या--पडल्याच मीं तिच्या पाठीवरून हात फिरवून तिला शांत केलें. पण मनाच्या त्या त्रस्त परिस्थितींतहि मला आठवण होऊन क्षणभर हसूं लोटलें.

“ भस्त्रा माता पितुः पुत्रः येन जातः स एव सः ।

भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ ”

“आई केवळ चामड्याची पिशवी आहे. मुलगा बापाचाच. बापच त्याच्या रूपें जन्म घेतो. हे दुष्यंतराजा, मुलाला संभाळ. शकुंतलेचा धिक्कार करूं नकोस. ”

मैनाच्या सासूबाई आणि दुष्यंतराजा ह्यांच्यांत किती बरें अंतर ? असेल तीन-चार हजार वर्षांचें. पण ह्या हजार वर्षांच्या कालदरीने विभागलेले हे दोन जीव एकाच संस्कृतीने कसे अगदी जवळ बांधले गेले होते !

हाच तो बीजक्षेत्रन्याय. पण त्याचा उपयोग मात्र दुधारी शस्त्रासारखा दुहेरी होई. दुष्यंताच्या परिस्थितींत जेव्हा एखाद्या स्त्रीशीं लग्न झाल्याचा पुरावा देतां येत नसेल—किंवाहुना लग्न झालेंच नसेल—तेव्हा ज्याचें बीज त्याचें संतान असा युक्तिवाद लढवून मुलावर हक्क सांगायचा आणि जेव्हा पुत्रोत्पत्तीची शक्ति नसेल तेव्हा क्षेत्रावर हक्क सांगून क्षेत्रांत जें उगवेल तें शेताच्या धन्याचें म्हणून त्यावर हक्क सांगायचा व बऱ्यावाईट मार्गाने संतति मिळवायची असा पूर्वीचा राजमार्ग होता.

मातृत्व ही एक नैसर्गिक घटना आहे. पितृत्व हा एक सामाजिक संकेत आहे. आणि समाजांत नैसर्गिक घटनांपेक्षा सामाजिक संकेतांनाच जास्त प्राधान्य असतें - इतकेंच नाही तर नैसर्गिक घटनांचा उपयोग सामाजिक संकेतांना बळकटी आणण्यासाठी होतो. विवाह हाहि एक अतिप्रभावी सामाजिक संकेत आहे त्यांत मालकीहक्क आहे, वारसा आहे, संपत्तीच्या सर्व कल्पना केंद्रीभूत झालेल्या आहेत. जिच्याशीं लग्न झालें तिच्यावर नवऱ्याची

सर्वस्वी मालकी असते व तिची संतति नवऱ्याची होते. एकदा हा संकेत मान्य केला म्हणजे मूल कोणाच्या बीजाचें हा प्रश्न विवाहबंधनांत झालेल्या संततीबद्दल उत्पन्न करून घेताळा मात्र निर्माण होतो व पूर्वी ह्या प्रश्नाला फारसे महत्त्वहि नव्हतें. बायको लग्नाची नसली तरच कोणाचें बीज हा प्रश्न उद्भवेल. विवाहांतील व विवाहबाह्य, औरस व अनौरस, हे भेद हळूहळू निर्माण झाले.

दुष्यंताच्या कथानकांत — म्हणजे कालिदासाचें शाकुंतल नव्हे, तर महाभारतांतील आख्यान — घटना मोठी मजेदार आहे. दुष्यंत कोण हें समजून शकुंतला त्याच्या गळ्यांत पडली. टाकून दिलेल्या, आश्रमांत वाढलेल्या या अनाथ, महत्त्वाकांक्षी मुलीने मोठा डाव रचला, मोठें धाडस केलें, पण बिचारीला तोंडघशीं पडायची पाळी आली होती. ती मुलगा घेऊन राजाच्या राजधानींत गेली, पण राजाने तिला ओळखूनहि जणू कांही आपण त्या गावचेच नाही असें दाखवले. राजाने तिच्या आईचें चारित्र्य बाहेर काढलें, तर शकुंतलेने त्याला दुरुत्तरें केलीं. गांठ पडली ठकाठका असा हा प्रकार झाला. ती जीव तोडून त्याला दिलेल्या आणामाकांची आठवण देत होती. ती म्हणे, “राजा, तूं कितीहि खोटें बोल. तुला कितीहि वाटो की, त्या वेळीं तर मी एकटा होतो, माझ्या कृत्याला साक्षी कोणी नव्हतें; पण सूर्यचंद्र, जल आणि अग्नि, आकाश आणि पृथ्वी, तुझें स्वतःचें हृदय आणि यमधर्म, दिवसरात्र, सकाळ आणि सांज हीं सर्व मनुष्याच्या प्रत्येक कृत्याचें निरीक्षण करतात बरें!” पण ही सर्व विनवणी व्यर्थ होती. राजाने त्या वेळींच तिला राजधानींत आणलें असतें तर लग्न न होतांहि ती त्याच्या अंतःपुरांत राहती. पण आता इतक्या वर्षांनी केवळ मुलाच्या आशेने राजाने एका स्वैरिणीचा स्वीकार केला हा ठपका त्याला नको होता. ती त्याच्या घरी राहून मग तिच्या पोटीं कोणाचेंहि पोर असतें तरी त्यावर त्याची सत्ता होती. पण केवळ एका वेळीं कांही वर्षांपूर्वी मीं हिच्याशीं संगत केली होती असें म्हणून मुलावरील त्याचें पितृत्व सिद्ध होत नव्हतें. म्हणून आकाशवाणी व्हावी लागली व ‘मुलगा तुझ्या बीजाचा’ अशी खात्री पटवून शकुंतलेला त्याला स्वीकारतां आली. त्याच्या बीजाची संरक्षक म्हणून तिचें चोज, एरवी नाही. ह्याउलट विधिपूर्वक सर्वांच्या समक्ष लग्नाची बायको आणली

म्हणजे तिच्या पोराच्या मालकीसाठी वीजकर्तृत्वाची मुळी गरजच लागत नव्हती. एकदा स्त्रीवर मालकी सिद्ध झाली म्हणजे मग तिच्या कुंवारपणीं, विधवापणीं, आपणापासून वा इतरांपासून होणाऱ्या सर्व मुलांचें पितृत्व नवऱ्याकडे असे.

त्या वेळच्या स्त्रियांची कोण ही अनुकंपनीय अवस्था ! छेः ! आपल्या हल्लीच्या कल्पना त्या काळावर लादणें योग्य नाही. स्त्रीला आपला दीर म्हणजे हक्काचा प्रियकर वाटत असे. दिराबद्दल तिचे विचार काय असतील याची कल्पना हल्लीच्या कांही लोकगीतांवरून चांगली करतां येते. पुढे-पुढे हें नातें नाहीसें होऊन फक्त निपुत्रिक विधवेलाच संतति निर्माण करण्यासाठी दिराशीं संबंध ठेवायची परवानगी होती—

येथपर्यंत माझे विचार कसे यंत्रासारखे चालले होते ! पण एकदम मला कसलीतरी आठवण झाली. कसल्यातरी दुःखद विचाराने माझें हृदय थरारलें. मला परत महाभारतांतल्या ओळी दिसूं लागल्या. त्या प्राचीन काळीं एका स्त्रीवर एक भयंकर अत्याचार झाला होता व त्याचें चित्रण इतकें जिवंत, इतकें विदारक होतें की, आजहि नुसत्या आठवणीने माझें मन कसें जळत होतें ! हा अत्याचार कांही आताच्या मध्यमवर्गीय नीतिकल्पनांचें स्तोम माजवून मीं मनाला भासवून घेतलेला नव्हता. त्या वेळच्या कवीलाही तो तसा वाटला होता.

मी ताडकन् उठलें. मैनेने विचारलें, “ बाई, काय झालें ? ” “ कांही नाही. तें समोरचें लहट्ट पुस्तक आणून दे. ” आदिपर्वातून तो भाग उघडून मीं परत वाचला. म्हातान्या शंतनूने आपल्या पराक्रमी मुलाच्या सुखाचा बळी देऊन एका शीलभ्रष्ट सुंदर पोरीशीं लग्न केलें होतें. ती सत्यवती. तिला दोन मुलगे झाले. एक लग्नाचे आधी मेला. दुसऱ्यासाठी भीष्माने काशीराजाच्या मुली आणल्या. त्यांतली मोठी अंबा. तिने स्वतःला जाळून घेतलें, व दुसऱ्या दोघींचें शंतनूच्या धाकट्या मुलाशीं—विचित्रवीर्याशीं—लग्न लागलें. म्हातारपणचा हा मुलगाहि संतति न होतांच मेला. आता पुढे कुलक्षय होणार म्हणून सत्यवतीने, “ भीष्मा, तूं लग्न तरी कर, नाही तर भावजयीला संतति तरी निर्माण कर ” म्हणून हट्ट धरला. त्या मानी राजपुत्राने तें ऐकलें नाही. तेव्हा सत्यवतीने निर्लज्जपणें

आपला कुंवारपणाचा वृत्तांत सांगितला व आपल्या मुलाला—व्यासाला—बोलावण्याचा बेत सांगितला. भीष्माने ह्या बेताला मान डोलवली. ह्यापुढचा कथाभाग असा आहे : ही दुष्ट सासू आपल्या थोरल्या सुनेला बोलावून मायावीपणें म्हणते, “कौसल्ये—(काशीकोसलची राजकन्या)—, बाई, माझें बोलणें ऐक. आपला कुलक्षयच होणार होता. पण भीष्माने मला युक्ति सांगितली आहे. नाही म्हणूं नकोस. तुझें कल्याण होईल. त्या युक्तीप्रमाणे वागून पुत्राला जन्म दे व वंशवर्धन आणि राज्यवर्धन कर.” ह्या मोघम बोलण्यांत सत्यवतीने भीष्माचें नांव मोठ्या खुबीने गोवलें आहे. ‘भीष्माची युक्ति’ ह्या शब्दाने सुनेला वाटावें की, सासू पुत्रोत्पत्तीसाठी माझ्या शूर दिराची निवड करते म्हणून, व तशी आशा बिचाऱ्या अंबिकेच्या मनांत उत्पन्न झाली असें कवीने पुढे स्पष्टच केले आहे. पुढच्या अध्यायाच्या पहिल्या चार कविता म्हणजे मला काव्याची परिसीमाच वाटते. त्या वाचतांना जुनी व न बुजलेली जखम परत वाहावी तसें मला होतें. प्रत्येक चरणांत किती चित्रें डोळ्यांपुढून जातात. आठच ओळींत एका पतित, भ्रष्ट वृद्धेचें कारस्थान, एका अभागी राजकन्येचीं सुंदर स्वप्ने, तिची विटंबना व मानहानि इतक्या घटनांची हकीकत, स्पष्ट मोजक्या शब्दांत, गूढपणाचें अवडंबर न माजवतां, दिलेली आहे.

“ततः सत्यवती काले वधूं स्नातां ऋतौ तदा ।

संवेशयन्ती शयने शनकैः वाक्यमब्रवीत् ॥”

“नंतर योग्य वेळीं ऋतुस्नात अशा वधूला शय्यागारांत पोहोचवतांना सत्यवती खालील शब्द बोलली.”

“कौसल्ये देवरः ते अस्ति सो अद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।

अप्रमत्ता प्रतीक्ष्यैनं निशीथे आगमिष्यति ॥”

“कौसल्ये, तुझा एक दीर आहे. आज तो तुझ्या ठायीं येईल. विनयाने त्याची वाट पाहा, तो आज रात्रीं येईल.”

(नुसता ‘दीर’ असा मोघम शब्द आहे. अंबिकेला आपल्या सासूचें पूर्वचरित्र माहीत नव्हतें. ‘भीष्माने युक्ति सांगितली आहे’ असें सर्वस्वी खोटे ती आधी बोललीच होती. शिवाय आपण जो दुष्ट बेत योजला होता तो जणू काय भीष्माचीच युक्ति असेंही तिला जगाला भासवायचें होतेंच.)

“ श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।

सा चिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुङ्गवान् ॥ ”

“ सासूचें हें भाषण ऐकून सुंदर शय्येवर निजलेली ती मनांत भीष्माचें व इतर कुरुवीरांचें चिंतन करूं लागली. ”

(पहिल्याने सर्व राजांसमक्ष आपल्याला हिरावून नेणाऱ्या भीष्माची वीरमूर्ति तिच्या डोळ्यांपुढे आली. विचित्रवीर्यासारख्या रोगी, नाजुक पुरुषाशीं लग्न लागलें त्या वेळचा मनोभंग, मनांतील सुप्त आशा व आता ती पूर्ण होईल का ? अशी सोत्कंठ हुरहूर—नंतर लगेच त्याची ब्रह्मचर्याची प्रतिशा तिला आठवली असावी—छेः ! तो कसचा येतो ?—मग कोण बरं ? म्हणून कौरवांच्या दरबारांतील इतर वीरकौरवांच्या मूर्ति ती आठवते.)

“ ततो अम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवाग् ऋषिः ।

दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ”

“ नंतर अंबिकेसाठी योजलेला सत्यवाक् ऋषि दिव्यांनी उजळलेल्या त्या शय्यागारांत आला. ”

(शय्यागारांत व अंबिकेच्या सोत्कंठ हृदयांत आशेचे दीप पाजळले होते.)

“ तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।

बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् । ”

“ त्या काळ्या पुरुषाच्या तांबड्या जटा, अंगारासारखे डोळे व पिंगट मिशा पाहून देवी अंधारली. ”

(न्यमीलयत् = निमिमील । (कालिदास : रघुवंश; आठवा सर्ग—

“ निमिमील नरोत्तमप्रिया हृच्चन्द्रा तमसेव कौमुदी । ” “ चन्द्र गेल्याने कौमुदी जशी अंधारांत विलीन होते तशी चैतन्याने स्फुरणारी राणी काळोखली—मेली. ”) अंबिकेचें शय्यागृह व हृदय तसेंच आशेने पाजळलें होतें—तिचें शरीर जिवंत राहिलें, पण हृदयाचे—आशेचे—कोळसे झाले.)

आणि अजून माझें मन त्या अभागी जिवाच्या या भयंकर विटंबनेने बधिर होतें. ही बीजक्षेत्रन्यायाची विटंबना आहे, ‘ दीर ’ शब्दाची विटंबना आहे. ही एका कोळ्याच्या पोरीने क्षत्रिय कुळाची केलेली विटंबना आहे, की—की भीष्माने आपल्या महत्त्वाकांक्षी, शीलभ्रष्ट सावत्र आईवर उगवलेला भयंकर सड आहे ?

गाडी स्टेशनांत उभीच होती. शोधतां शोधतां बायांच्या दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यावर माझ्या नांवाची चिठ्ठी आढळली व मी दार उघडून आंत शिरलें. सामान वगैरे लावून झाल्यावर बरोबरच्या गृहस्थांना निरोप दिला व पुढच्या चौवीस तासांच्या माझ्या वसतिगृहांत सभोवार पाहिलें. आणखी दोन बाया डब्यांत होत्या — एक मध्यम वयाची व एक तरुण. ती तरुण बाई पोचवायला आलेल्या गृहस्थांशीं जोरजोराने हातवारे करीत, मधूनमधून हसत हसत, कुठच्या तरी द्राविड भाषेंत बोलत होती. एवढ्यांत शिटी झाली, गाडी हलली व थोड्याच वेळांत आम्हीं मद्रासचें स्टेशन मागे टाकलें. त्या तरुण बाईने माझ्याकडे वळून विचारलें, “वेय्यर गोय्यिंग?” मीं म्हटलें, “कोचीन.” लगेच तिने टाळी वाजवली व त्या वयस्क बाईकडे वळून म्हणाली, “आउ फन्नी! वि आर आल्ल गोय्यिंग सेम टैन!” मद्रासहून कोचीनकडे जाणाऱ्या गाडीच्या एका डब्यांत कोचीनला जाणारीं तीन माणसें असावींत ह्यांत नवल कांहीच नव्हतें. पण तिला तसें वाटलें खरें! ती मनापासून हसली व तिच्या काळ्याकुट्ट चेहऱ्यावर तिच्या पांढऱ्याशुभ्र दांतांचा प्रकाश पडला. किती कुरूप होती ती! तिचें कपाळ अरुंद होतें, केस काळेभोर आणि भुंग्यासारखे कुरळलेले, नाक बसकें नि फेंदारलेलें व ओठ बरेच जाड. तिचें इंग्रजी बोलणें पण कानाला कसेंसेंच लागे. कुठलेंच वाक्य ती व्याकरणशुद्ध बोलत नव्हती; आणि त्यांतून जवळ-जवळ प्रत्येक

शेवटचें व्यंजन द्वित्व म्हणायची तिची लकव आणि 'ओ' च्या जागीं 'वो', 'ई' च्या जागीं 'यी' व 'गु' च्या जागीं 'कु' म्हणण्यामुळे तिचें बोलणें कठोर लागत होतें. ती धाडकन माझ्याशेजारीं बसली व माझ्याकडे वळून म्हणाली, "माझे नांव आहे मारीकुट्टी (छोटी मेरी)." ती दुसरी बाई म्हणाली, "माझे नांव आहे सारम्मा (सेराबाई)." अर्थात मलाहि म्हणार्हेच लागलें, "माझे नांव —" इतक्यांत पंखांची फडफड झाली, व मीं चकित होऊन इकडेतिकडे पाहिलें तो समोरच माझ्या पेटीवर एक मोठें थोरलें टोपलें ठेवलेलें दिसलें. त्यांतूनच पक्ष्यांचा फडफड शब्द ऐकूं आला. कोंबड्या दिसताहेत — आता माझ्या पेटीची काय घाण होईल देव जाणे! — असें मनांत येऊन मीं 'कोंबड्या कुणाच्या?' म्हणून विचारण्यासाठी मारीकुट्टीकडे नजर टाकली. ती सारम्माशीं बोलण्यांत गर्क झाली होती. इतक्यांत तिच्या डोक्यांत कांहीतरी हलल्याचा भास झाला आणि मला एक विलक्षण दृश्य दिसलें — मारीकुट्टीच्या काळ्याभोर कुरळ्या केसांत एक पांढरीशुभ्र ऊ प्रवास करीत होती. त्या दाट कुरळलेल्या केसांत प्रवास करणें काय सोपी गोष्ट होती? ती ऊ केसांच्या मळसूत्राकार गुंडाळींत सापडली होती व ती फिरून परत पाहिल्या जागींच येई. मला अगदी शिसारी आली. पण माझे डोळे तेथून हलेचनात. ती ऊ गोल-गोल हिंडून थकून जाईल की तिला पुढचा मार्ग सापडेल ही जणू काय मला काळजी लागली होती. एवढ्यांत मारी नाक फेंदारून कर्कश हसली. तिचें तें रूप, तें बोलणें, त्या घाणेरड्या कोंबड्या व ती ऊ! माझ्या मनांत घृणा उत्पन्न होऊन, नको तें दृश्य म्हणून मीं एक पुस्तक काढून शक्य तो लांब कोपऱ्यांत अंग चोरून बसून वाचावयास सुरुवात केली.

अर्धा तास झाला असेल. डब्यांत सर्व सामसूम होतें. ती स्तब्धता मला जाणवून मीं वर पाहिलें तो सारम्मा पलीकडच्या बाकावर पाय लांबवून पडली होती व मारीकुट्टी माझी पेटी शेतखान्यासमोर ओढून, शेतखान्याचें दार उघडें टाकून, एका हातावर हनवटी टेकून एकाग्रतेने पायखान्याच्या खोलींत टक लावून बसली होती. तिच्या तोंडावरून ती भावनावश झालेली दिसत होती. ही विचित्र बाई अशी काय बसली आहे असा माझ्या मनांत विचार येतो तोच ती उद्गारली, "माझीं छत्रांतीं! जाईच्या फुलांची रास घातली

आहे जणू ! सिस्टर, सिस्टर, बघा ना जरा - ” सारम्मा तर उठलीच पण मीहि हा प्रकार काय आहे म्हणून पुढे होऊन उघड्या दारांतून शेतखान्यांत डोकावलें. तोंड धुवायच्या भांड्याखाली मोकळी जागा असते तेथे पांच लहान पांढरींशुभ्र कबुतरें बाजरी खात होतीं—डौलाने चालत होतीं—घशांतून लाडिक आवाज काढीत होतीं. मीं मारीकुट्टीकडे पाहिलें — तिच्या डोळ्यांतून वात्सल्य ओसंडून जात होतें. ती सांगत होती, “ विचारीं कालपासून त्या टोपलींत कोंडून पडलीं होतीं ! आता पाहा जरा पाय हलवायला मिळाले तर कशीं खुशाललीं आहेत तीं ! माझीं जाईचीं फुलं तीं ! ” तिने एकेकाला उचलून कुरवाळलें, क्षणभर आपले गाल त्यांच्या शुभ्र मऊ अंगावर टेकले व त्यांना उचलून परत टोपल्यांत ठेवलें. मी मात्र स्तिमित नजरेने मारीकुट्टीकडे पाहत होतें. तिच्या कुरूप चेहऱ्यामागे लपलेलें जाईच्या फुलासारखें कोमल, काव्यमय हृदय कसें ढगाआडच्या सूर्यप्रकाशासारखें आल्हाददायक वाटत होतें ! ती परत माझ्या शेजारीं येऊन बसली. मी खिडकींतून बाहेर पाहूं लागलें. “ अंधारांत बाहेर काय पाहतां आहां ? ” मीं म्हटलें, “ छे ! बाहेर अंधार नाही — पूर्णिमा चार दिवसांवर आली नाही का ? पाहा कसं लख्ख चांदणं पडलं आहे तें ! ” ती माझ्या खिडकीशीं येऊन दोन क्षण मुकाट्याने बाहेर डोकावून पाहत होती. एक निःश्वास टाकून ती म्हणाली, “ ह्या वेळीं आम्ही पुनवेचा चंद्र परस्परांच्या सहवासांत पाहूं. ” मला तिच्या बोलण्याचा अर्थ कळला नाही. वाक्य तर ती संबंध डबाभर ऐकूं जाईल एवढ्या मोठ्याने म्हणाली होती. मीं हळूच विचारलें, “ तुम्ही काय म्हणतां मी उमजलें नाही. ” ती सांगू लागली, “ त्याचं असं आहे, मी घरापासून शेकडो मैल दूर राहते. मागच्या वेळीं मी नोकरीच्या गावीं गेलें तर आई लागली रडायला. तशी मीं तिला म्हटलें, ‘ हें बघ आई, मी तुला दर दोन दिशीं पत्र पाठवीन आणि दर पुनवेला तूं बरोबर आठ वाजतां चंद्राकडे पाहा, मी पण पाहीन — एकाच चंद्राकडे दोघींनी एकाच वेळीं पाहिलें म्हणजे एकमेकींशीं बोलल्यासारखंच आहे. ’ गेल्या वर्षभर तसंच केलं. आता पुढचा चंद्र मात्र घरच्या अंगणांत आईजवळ बसून बघेन मी. ” त्या विलक्षण बाईने अगदी सहजगत्या सांगितलें — मला आश्चर्याचा आणखी एक धक्का बसला. तिचें बोलणें, हसणें सगळें कसें अगदी लहान मुलासारखें

भावडेपणाचें होतें ! तिच्या भावनांत काव्य होतें व तिचें मन मुलासारखें सरळ होतें. त्यांत गुंतागुंत नव्हती, साशंकता नव्हती -- आयुष्यांत जें पडेल तें करायचें, जें मनांत येईल तें बोलायचें. काय तिला कधी धक्के बसलेच नव्हते का ? इतका का तिच्या जीवनाचा मार्ग सरळ गेला होता ? मीं तिला विचारलें, “तुम्ही काय करतां ? कॉलेजांत असतां होय ? ” “छे, छे ! मी एका वेड्यांच्या इस्पितळांत मुख्य नर्स आहे.” तिने सांगितलें. “वेड्यांच्या संगतींत सर्वं दिवस घालवायचा म्हणजे फार कठीण नव्हे का ? ” मीं विचारलें. “नाही हो, मुळीच नाही. उलट दवाखान्यांतल्या कण्हणाऱ्या -- कुंथणाऱ्या रोग्यापरीस हें बरं ! मुलांसारखें त्यांचें करावें -- त्यांचें मन रमवावें. आठवड्यांतून दोनदां मोटारींत घालून त्यांना फिरायला नेतें. कोणाला वाटतं आपण राणी आहोंत, म्हणून तिच्याशीं तसं बोलावं; एकाला वाटतं, मी मोठा वकील आहे, म्हणून त्याच्याशीं कोर्टकचेरोचीं बोलणीं काढावीं; एकीला वाटतं की, तिला खूप मुलं आहेत -- तिला बाहुल्या आणून दिल्या आहेत -- रोज ती आपल्या मुलांच्या गोष्टी सांगते. आणि खरं सांगू का हो, ती लहानपणींच विधवा झाली आहे. तिला हो कुठचीं मुलं ? ” मारीकुट्टी मोठ्याने व मनापासून हसली. मला क्षणभर त्या हसण्याचा राग आला; पण मग लक्षांत आलें की, मारी हसली ती कांही दुष्टपणाने नव्हे -- केवळ बालिशपणामुळे. तिला कधी मूल झालेंच नाही तिने आपल्याला मुलें आहेत म्हणून सांगावें हा विरोधाभास तिच्या बुद्धीला कळला. त्याच्यामागच्या भग्न मनोरथाचें आकलन होण्याइतकी ती मोठी झाली नव्हती -- नाही, कधीहि होणार नाही. तिचें म्हणणें बरोबर होतें. एरवींचे रोगी आयुष्याच्या झगड्यांत दुखावलेले पराजित झालेले, सदा कष्टी असे असतात, पण वेड्यांचें तसें नाही. त्यांना आयुष्यांत जें मिळवतां आलें नाही तें मिळवलेंच ह्या गोड भ्रांतींत ते आनंदांत असतात. त्यांनी जीवनाचा पराजय करून हेचि देहीं हेचि डोळां निर्वाण -- इच्छापूर्ति -- गाठलेली असते. ते, वेडे आणि ही सदा मूल असलेली त्यांची नर्स ! योग्य ठिकाणीं योग्य माणूस पडलें बुवा ! हा विचार माझ्या मनांत आला --

शेजारच्या बाकावरची सारम्मा मोठ्याने हसली. “काय हो, तुम्हांला हसायला काय झालें ? ” सारम्मा पडल्या-पडल्याच म्हणाली, “मला ह्या

मारीची गंमत वाटली. आता पाहा कशा गप्पा सांगते आहे ! दहा-बारा वर्षांपूर्वी तुम्हीं तिला पाहायची होतीत. एवढीशिशू काटकुळी पोर होती. नुकतीच नर्सचें शिक्षण घेण्यापूर्वी माझ्या हाताखाली आली होती. सारखी रडायची, धड खायची नाही, प्यायची नाही. चोरासारखी वावरायची. कधी प्रश्न विचारला तर दोन शब्द बाहेर पडायचे नाहीत तिच्या तोंडांतून. काल इतक्या वर्षांनी अचानक गाडींत एकदम भेट झाली. मला ओळखलीच नाही तीच ही मारी म्हणून. मारी पण हसली व मान वेळावून म्हणाली, “सिस्टर, त्या वेळीं माझी स्थिति निराळी होती. मी अनोळखी माणसांत आलें होतें. मला नर्सच्या कामाची इतकी शिसारी यायची की, काम केलेल्या हाताने कांही खाऊं-पिऊं नये असं वाटायचं.” मला पटलं तिचं. शरीरशास्त्र शिकतांना प्रेताची हळूहळू चाकूने चिरफाड करावी लागे त्या वेळीं पहिल्या-पहिल्याने मला अगदी असेंच होई. मी विचारलें, “तुम्हांला जर ह्या कामाची इतकी शिसारी तर त्यांत शिरलां कशाला ?”

“मला गत्यंतरच नव्हतं.” ती म्हणाली. “माझे बावा होते तोवर एखाद्या राणीसारखी माझी परिस्थिति होती. घरांत इकडची काडी तिकडे करूं द्यायचे नाहीत. पण ते अगदी ऐन उमेदींत वारले. त्यांचा धंद्यांत गुंतवलेला पैसा बुडला, कारण आम्हांला त्यांत कांहीच समजत नव्हतें. पांच भाऊ माझ्या पाठचे --- मग काय करायचें ? गांवच्या पाट्यांच्या वशिल्याने आईने माझी नर्स म्हणून शिकण्याची व्यवस्था केली. आता भाऊ मिळवते आहेत — कुटुंब सावरलं आहे. आई म्हणते नोकरी सोड म्हणून, पण मलाच बरं वाटत नाही भावांच्याकडे तुकडे मोडणें.” ही सर्व हकीकत तिने सहज नेहमीच्या स्वरांत सांगितली. त्यांत दुःख नव्हतें, स्वतःबद्दल कीव नव्हती की अभिमान नव्हता. ती कांही स्थितप्रज्ञ नव्हती. तिला सुखदुःखें सारखीं नव्हतीं. तिचें मन कांही योग्यासारखें मानवी व्यवहारा-पासून अलिप्त नव्हतें. उलट ती जीवनांत पूर्णपणें बुडलेली होती. अगदी लहानसहान गोष्टींतून ती स्वतःला आनंद निर्माण करीत होती आणि स्वतःला नकळत जिथे जाईल तिथे आनंद पसरीत होती. आताच पाहा ना, ती मला पुढे सांगू लागली, “आणखी आता मला नोकरी चांगली आहे. माझं बिन्हाड सुरेख आहे. आठवड्यांतून दोनदा सिंहाचलंवर गेलं की

समोरचं-बंदर-व पुढे पसरलेला अफाट समुद्र कितीदा तरी पाहिला तरी परत-परत पाहावासा वाटतो. आता मला पारूरसारख्या लहान गावांत करमणार पण नाही.” “म्हणजे तुम्ही विजगापट्टमला असतां वाटतं?” मीं विचारलें. “नाही, वाल्टेरला — तिथून कधीकधी बंदरावर जातें. पण आमचं इस्पितळ वाल्टेरला आहे. तुम्हीं पाहिलं आहेत का? फार छान शहर आहे, नाही?”

“खरंच छान आहे. तें विक्रमदेव कॉलेज आणि काजूच्या झाडांचा माळ तर मला छान आठवतात,” मीं मनापासून म्हटलें. “आणखी वाल्टेर म्हटलं म्हणजे मला भाजलेल्या काजूंचा खमंग वास येऊं लागतो. आम्हीं किती काजू विकत घेतले आणि आजारी पडेपर्यंत खाल्ले ! तशींन्व तुमच्या वाल्टेरचीं आंब्याचीं साठीं — बर्फीसारखीं जाड आणि मधुर.”

आपल्या शहराची स्तुति ऐकून मारी खुशालली. सारम्मा पलीकडून म्हणाली, “काय म्हणतां वाल्टेर इतकं छान आहे? मला तर वाटतं, मद्रास-इतकं सुंदर शहर नाही. समुद्रकांठचा मोटा रस्ता व सुंदर-सुंदर इमारती ! तुम्हांला नाही आवडत मद्रास ? तुम्ही मद्रासलाच राहतां ना ?”

तसें पाहिलें तर मद्रास मला कधीच विशेष सुंदर वाटलें नव्हतें, पण मद्रासबद्दल मत सांगणें नको म्हणून मीं म्हटलें, “छे ! मी मद्रासची नाही — कोन्चीनची गाडी पकडण्यासाठी मला मद्रासला यावें लागलें. मीं आहेण पुण्याची.” “अहो, तुमचं पुणं कसं आहे हो ? आणि कशाबद्दल प्रसिद्ध आहे ?” मारीने विचारलें.

आता मात्र पंचाईत आली खरी. पुण्याबद्दल कोणीं कांही विचारलें म्हणजे माझी त्रेधा उडते. बाकीच्या किती गांवाविषयी वा शहरांविषयी बरेंवाईट मत देतांना माझी जीभ मुळीच अडखळत नाही. पण कुणीं पुण्याबद्दल विचारलें म्हणजे मला अगदी पेचांत पडल्यासारखें होतें. पुणें म्हणजे इतर गावांसारखेंच एक गाव आहे, त्याला रूप आहे, त्याला वाण आहे, त्याला गुण आहेत व त्या सर्वांचें नीट योग्य शब्दांत वर्णन करतां येईल ही कल्पनाच मला करतां येत नाही. आपल्याला अतिपरिचय नसलेल्या माणसाबद्दल कोणीं कांही विचारलें तर आपण नाही का चटदिशी उत्तर देऊन मोकळे होत ? पण तेंच अगदी आपल्या जवळच्या माणसाच्या

स्वभावाबद्दल आपल्याला कांही सांगणें कसें जड जातें ? तसेंच माझें पुण्याबद्दल होतें. पुणें म्हटलें म्हणजे हजारो चित्रें माझ्या डोळ्यांपुढून जातात — हजारो आठवणी गर्दी करून उसळतात व त्यांतलें कुठचें पुणें हेंच मला ठरवतां येत नाही. लहानपणीं तपकीरगल्लींतून बाहेर पडलें की किल्लेंस्कर नाटक-गृहापासून तो बाहुलीच्या हौदार्यंतचा रस्ता म्हणजे मला एक माणसांचा समुद्र वाटे, व दाजींचा हात धरून मंडईपर्यंत जाऊन आल्यावर केवढा पराक्रम केला अशा फुशारकींत मी असें. जरा मोठी झाल्यावर फुटक्या बुरुजावरून शनिवारच्या रस्त्याने पांजरपोळांतून हसबनिसांच्या बोळांत एका मैत्रिणीकडे जात-येत असें. ह्या वेड्यावाकड्या गल्यांतून जातांना रोज नवेपणा असे. दोन हातांपुढचें दिसत नसल्यामुळे प्रत्येक वळण व कोपरा 'आता पुढे काय वरें असेल ?' अशा औत्सुक्याने अज्ञातांत प्रवेश करण्याच्या भावनेने मी रोज ओलांडीत असें. हुजूरपागेच्या चार भिंतींतलें लोकांना संकुचित वाटणारें पण आम्हांला परिपूर्ण वाटणारें आयुष्य — प्लेगाच्या दिवसांत आंबराईत झोपड्यांतून राहून खेड्याच्या जीवनाची अनुभवलेली मौज ! लहानपणीं मी पुण्याचें रस्ते, घरे व माणसें ह्यांतच गर्क असें. अर्थात पुण्याभोवतालची सृष्टि परिचित होतीच. पुण्याभोवतालची पंचक्रोशी तर कितीदा पायाने तुडवली होती ! ती काय सृष्टिसौंदर्यासाठी थोडीच होती ? पण मला नकळत ती माझ्या हृदयांत शिरली खरी. आणि आता तिचें स्वरूप, तिचें अंतरंग ह्यांच्या सूक्ष्मतम छटा पाहण्याचा मला कधी कंटाळाच येत नाही. चैत्र-वैशाखाच्या दिवसांत भर दुपारीं माझ्या खोलींतून पाहिलें म्हणजे उन्हांत सबंध पुणें भोवतालच्या डोंगरांसुद्धा धुळीच्या आवरणांत तरळत असतें. त्या वेळीं पृथ्वीवरील धूळ आकाशाला भिडते, तर पावसाळ्यांत स्वच्छ धुऊन निघालें म्हणजे डोंगर निळे का आकाश निळें अशा चुरशींत आकाश पृथ्वी-वर येऊन उतरतें. श्रावण-भाद्रपदांत नदीला पूर आला म्हणजे रात्रींच्या वेळीं लकडीपुलाशेजारच्या स्मशानांत प्रेतें जळतांना एकीकडे त्यांच्या ज्वाला काळ्या आकाशांत भिडलेल्या असतात, तर दुसरीकडे दुथडी भरलेल्या पाण्यांतलें त्यांचें प्रतिबिंब अलीकडल्या तीरापर्यंत पोचून माझ्या पायाला चटके वसतात. माघ-फाल्गुनांत पौड रस्त्याने चाललें की, वाऱ्याच्या झुळकीसरशी वरच्या झाडांतून सोन्याच्या पानांची वृष्टि होत असते. पुण्याचें वर्णन तरी काय करायचें ? —

आमच्या पुण्यांत काय बरें आहे ? पुण्याच्या हृदयांत अगदी मध्यभागीं भग्न शनिवारवाड्याचें प्रचंड शव एखाद्या पुराणकालीन राक्षसाच्या धडाप्रमाणें पसरलें आहे; दक्षिणेला सिंहगडाची पायरी एका उज्ज्वल युगाची अवशेष म्हणून रात्रंदिवस आमच्या डोळ्याला दिसते; पर्वतीचा सोनेरी कळस आणि मोडक्या भिंती स्वातंत्र्याच्या अस्तमानीं झालेल्या पुण्याच्या नादानपणाची आज आठवण देत उभ्या आहेत — हें सांगूं ? कीं पेठापेठांत वितीविनीएवढ्या जागेंत संसार करणाऱ्या संस्था आहेत; पेठेपेठेंत, जातिजातींत वैर व वैमनस्य आहे; प्रत्येक पुणेंकराने—मग तो दुकानदार असो, मास्तर असो वा खाणावळ-वाला असो — केवळ लोकसेवेसाठीच जन्म घेतला आहे; तो जगांतल्या कोणापेक्षाहि शहाणा आहे हें सांगूं ? की ह्या संकुचित, वैमनस्याने सडलेल्या सामाजिक जीवनांतच प्रत्येक पुणेंकर — मग तें शाळकरी पोर असो वा पाऊणशे वर्षांचा वृद्ध असो, सदाशिव पेठेंतील ब्राह्मण असो, बहुजन-समाजवादी मराठा असो वा आंबेडकरपक्षीय महार असो — आपल्या हृदयांत एका विशाल, संघटित, वीरशाली महाराष्ट्राचें चित्र रंगवीत असतो तें सांगूं ?

“अहो, सांगा की तुमच्या पुण्यांत काय आहे तें ! ” माझ्या दोघी सहप्रवासिनींनीं परत प्रश्न केला.

“आमच्या पुण्याची हवा फार चांगली आहे -- ” निजण्याकरिता म्हणून वरच्या टांगत्या बैठकीवर चढतांचढतां मीं उत्तर दिलें.

मुलें खेळत होतीं. मधूनमधून गौरीचा आवाज ऐकूं येई, “ माधव, आता तुझी पाळी. आता तूं मास्तर हो, आम्ही मुलं होतो.....अरे, असं काय ? ताठ उभं राहून मोठ्यानं बोल ना ? — असं तोंडांतल्या तोंडांत का बोलतात मास्तर ? — ” मध्येच कशानेसा चंदू रडूं लागला. परत गौरीचा आवाज ऐकूं आला, “ बघूं रे, लागलं का आहे ? हात्तिच्या ! कांहीसुद्धा लागलं नाही, आणि आपला उगीच गळा काढून काय रडतोस ? सांगतें ना ? ऊठ बघूं. ” तिचा स्वर उंचावला, मीं मुलांना हाक मारली, त्यांच्या हातावर खाऊ ठेवला आणि गौरीला म्हटलें, “ गौरे, का ग सारखी त्या चंदूला दटावतेस ? पाहावं तेव्हा आपलं तुझं गुरकावणं चालूं असतं. नीट खेळावं. ” “ अग, पण मी कांही उगीच बोलत नाही. सारखा एवढसं झालं म्हणजे ‘ यँ – यँ ’ करतो म्हणून म्हटलं — ” असें पुटपुटून ती आपल्या मित्रांना घेऊन पळालीसुद्धा. आणि रोज हें असेंच चालायचें. तिघेंजण वरोबरीचींच, पण जेव्हा पाहावें तेव्हा ही त्यांना शिकवायची, त्यांची समजूत घालायची, प्रसंग पडल्यास त्यांचा कैवार घेऊन आमच्याशीं भांडेसुद्धा. “ गौराई आमची बाळाई – सकरुबा आमचा जावाइ. ” मला बायकांचें गाणें आठवलें. गौरी महाराष्ट्राचें माहेरवाशिणीचें प्रतीक, तर भोळा शंकर जावयाच्या स्थानीं योजलेला.

आमच्या शेजारींच पाहा ना ! तीन भोळे रागीट शंकर आहेत. थोरला

भोळसर, मधला रागीट व धाकटा हेकट. पण त्यांच्या घरची गौराई तिघांना पुरून उरते. दिसायला कशी नाजुक दिसते ! जयदेवाचीं सगळीं मृदु व्यंजनं घालावीं तिच्या वर्णनासाठी ! ठेंगणी, गोरी, नाजुक हसणें, मुदु बोलणें, बोलतांना किंचित् मान खाली घातलेली, टपोऱ्या डोळ्यांवर पापणी अर्धवट मिटलेली; पण अशी पक्की आहे ! बोलतां-बोलतां जरा मान उचलून तिने डोळे पूर्ण उघडले म्हणजे लक्ष्यांत येतें की, मांजरडोळ्यांची ही पोर चांगली वस्ताद आहे. थोरल्याच्या दादागिरीला ती दाद देत नाही; मधल्याचा रागीटपणा तिच्यापुढे चालत नाही; धाकट्याला ती नीटपणें प्रेमाने सांभाळील, पण हट्टबिट्ट मुळीच चालायचा नाही हो तिच्यापुढे ! --- तसेंच तें समोरचें बिऱ्हाड. सगळीं मुलें काळींसावळीं, पण मुली दिसायला हुशार, हसतमुख, तोंड भरून बोलणाऱ्या, आणि मुलगे सगळे संकोची, मागे -- मागे राहणारे !

जी स्थिति मुलींची तीच मोठ्या बायांची. आमची गया आली म्हणजे फाटकांतच तिची सलामी होईल. कुत्र्याच्या अंगावर हात फिरवील, मांजराला उचलून घेईल, “ काय भागूजी, बागेंत काय लावलं आहेस ? ” म्हणून माळ्याला विचारील. घरांत आली म्हणजे धाकटीला गाणें म्हणून दाखवील, “ वा ताईबाई ! माझ्यापरीस मोठ्या दिसतां की ! ” म्हणून ताईला म्हणेल. आणि मग चहा पितां-पितां आपल्या घरच्या सगळ्या हकीकती सांगेल. चार महिने झाले, आली होती. मीं म्हटलें, “ अग या इतक्या लांब कशाला आलीस एवढं पोट घेऊन ? -- तोंड कसं सुकलं आहे ? ” ती म्हणाली, “ बाई, मीं निरोप पाठवला म्हणजे एवढी अंगणांतली खाट द्या पाठवून तीन महिन्यांसाठी. ” “ हात्तिच्या ! एवढ्यासाठी का इथवर आलीस ? निरोप कां नाही लावलास ? ” ती हसली, “ तुम्हांला माहीत नाही का घरधन्याचा सोभाव ? ते कांही यायचे नाहीत. मग काय करूं ? ‘ बाईंनी कबूल केलं तर खाट न्यायला येईन ? ’ असं बोललेत मात्र. ” ती गेल्यावर आठ दिवसांतच तिचा नवरा छकडा घेऊन खाट न्यायला आला. बाहेरच्या बाहेरच जात होता, पण मीं थांबवलें व विचारलें, “ कधी बाळंत झाली गया ? ” “ काल. ” त्याने उत्तर दिलें. “ काय झालें ? ” त्याने तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटत खालच्या मानेने उत्तर दिलें तें मला नीट ऐकूंच आलें नाही. “ ठीक आहे ना गया ? ” “ होय जी. ” असें तो परत पुटपुटला

व आता ही बाई विचारणार तरी काय-काय या भीतीने खालच्या मानेने आपला चालू लागला. गया बाळाला घेऊन आल्यावर मीं तिला ही हकीकत सांगितली. तशी ती पोटभर हसली व मान वेळावून म्हणाली, “तसेच हैत ते. कोणाशीं बोलायचं म्हंजे जिवावर येतं त्यांना. मी एवढी घरांत बोलतें ना पण ते निसते हूं म्हंतील नाही तर नाही म्हंतील. आन् निसते भोळे सांब ! माजी सासू सांगेल तें ऐकायचं. आता कुठं चार पोरं झाल्यावर मी काय सांगतें तें ऐकतात.”

बजाबाई तर आली म्हणजे सगळ्या घरादाराला जाहिरात लागते. “अहो माळीदादा, बाई हैत का ?” अशी खणखणीत आरोळी ऐकूं आली की, घरांतलीं माणसें मला म्हणतात, “हं, आला वाटतं तुझा पठाण !” उंचनिच, हाडाने रुंद अशी आहे ती. रूपसुद्धा चांगलं आहे, पण कष्टाने चेहरा सुकलेला. विचारी विधवा आहे आणि आपल्या दोन भावांचा संसार करते. भावजय घरांत शिजवते, भाऊ धारा काढून गावांत दूध विकतो, आणि गोवऱ्या करणें, म्हशी विकणें, विकत घेणें, चार माणसांजवळ गोड बोलून कर्ज काढणें, तें फेडणें, म्हशीचें गवत, पेंड, सरकी विकत घेणें आणि अगदी तिच्या मर्जांतल्या खाशा गिऱ्हाइकांना स्वतः दूध घालणें हें सगळें ती स्वतः करते. मावळांतल्या भावांकडून चिंच आली की ती विकणें, काकड्यांची गाडी आली की भावाला घेऊन जाऊन आपल्या मोजक्या गिऱ्हाइकांना पाऱ्या ओपून त्याला पैसे करून देणें; कशी बाई एकटी एवढीं कामें करते कोण जाणे ! — भाऊसुद्धा चांगले कामसू आणि देखणे, पण तिच्यासारखा व्यवहार कांही त्यांना जमत नाही. तिची सगळ्या कुटुंबावर हुकमत, पण ती कांहीं नुसती वसून हुकूम सोडणारी नाही. तिचा अधिकार कष्टाने, प्रेमाने मिळवलेला आहे. आज स्वारी संध्याकाळीं आली, “बाई, कावो माज्या भावाला परत लावला ? मी इचारायला लावला होता ‘बाईना चीच हवी का !’ म्हणून.” मीं म्हटलें, “अग, मला काय माहीत तुझा भाऊ म्हणून ! इथे फाटकाबाहेर घोटाळत होता; मुलांनी विचारलें, ‘काय पाहिजे ?’ म्हणून, तशी म्हणतो, ‘माळीबाबा कुठं हायत ?’ भागू घरीं नव्हता. मीं म्हटलं, ‘कोण उगीच रेंगाळतो आहे ?’ ‘जा’ म्हणून सांगितलं.” तशी ती अगदी गयाबाईसारखीच हसली नि मान वेळावून

म्हणाली, “आता काय करावं ? निसते भोळे सांब हैती. तरी म्यां नीट सांगितलं होतं, बाईंना इचार म्हणून.”

महाराष्ट्रांत फिरतां-फिरतां अशा किती गौराया मीं पाहिल्या आहेत ! किती कष्ट करतात ! किती अधिकार गाजवतात ! गौरीचा लाडिकपणा, गौरीचा भोळेपणा, गौरीचा प्रेमळपणा, सगळें त्यांच्यांत दिसून येतें. ती हिमालयाची मुलगी, तर ह्या सह्याद्रीच्या माहेरवाशिणी. वन्य, राकट, पण प्रेमळ. आपल्या तापट रानटी भावांना संभाळणाऱ्या, आपल्या रागीट नवऱ्यांना ताळ्यावर आणणाऱ्या, भोळ्या सदाशिवान्या डोक्यावर बसलेल्या अशा पार्वत्या सर्व जातींत सर्व महाराष्ट्रभर दिसतात. त्यांना उत्तरेकडील सुसंस्कृत रुवाबी-नवाबी बोलणें-चालणें माहीत नसेल, त्यांच्या हास्यांत नाजुकपणा नसेल. त्यांच्या जिभेच्या रासवटपणांत प्रेमाचा ओलावा कोणाला दिसत नसेल तर तें पाहणाऱ्यांचें दुर्दैव. बजाबाई विधवा होऊन वीस वर्षे झालीं असतील. नवऱ्याचें दुःख ती कधी कोणाला दाखवीत नाही; पण नुकतीच ती नवीन लुगडें नेसून आली होती तेव्हा मीं तिला म्हणालें, “बजाबाई, भाऊ अगदी चोज करतात नाही तुझें ? काय सुरेख लुगडें घेतलें आहे !” तशी तिचें हसें मावळलें. सुकलेला चेहरा एकदम उदासीन व दुःखी दिसला. ती बोलली तें सुद्धा स्वतःच्या शब्दांत नाही, तर तिच्या देशांतील स्त्रियांच्या अनंत अज्ञात पिढ्यांनी दोन ओळींच्या ओवींत साठवलेल्या त्यांच्या हृदयाच्या व्यथेंत. ती म्हणाली, “बाई, ‘काय करायची दिराभावाची पालखी ? । भर्तारावांचुनि नार दिसते हालकी ॥’”

आमची माळीणबाई अगदी म्हातारी झालेली आहे. तिचा नवरा तर कित्येक वर्षे कांहीं काम करीत नाही. त्यांतून गेलें वर्षभर त्याला भ्रम झालेला. तो नाही-नाही तें बायकोकडून मागतो. पण ती विचारी त्याचें सगळें कोड पुरवते. परवा डोक्यावरची पाटी अंगणांत ठेवून जरा विश्रांतीसाठी खाली बसली. मीं म्हटलें, “काय माळीणबाई, कसं काय ? माळी-बुवा बरे आहेत ना” ती कावून-थकून गेली होती. “नुसता तरास हाय बाई ! आज मला म्हणतात, ‘तूं कुणाकडे भाजी इकूं नकोस. मी नाही तुला जाऊं देणार.’ मी त्यांना चुकवून आलें बघा. भाजी इकूं नको तर खायला काय घालूं कपाळ !” आमचा भागू तरुण आणि फटकळ. तो

म्हणतो, “काय म्हाताऱ्याचा वनवास आहे तुम्हांला ? एकदां गेला तर सुटाल तरी.” “नग-नग. भागुजी, असं म्हणूं नये रे राजा, तुला काय ठावं त्यांनी मला किती सुखाचे दिवस दावले ते !” म्हातारीने डोळे टिपले. अशी ही शंकरपार्वतीची सदा भांडणारी, सदा रुसणारी, गळ्यांत गळा घालणारी जोडी आहे.

मुलांचा खेळ संपला होता. तिघेंजण फाटकाशीं उभी होती. गौरी बोलत होती, “माधव, तूं इथे उभा राहा. मी चंदूला पोचवून येतें, बरं का ?” तिने चंदूला दहा पावलांवर असणाऱ्या त्याच्या घराच्या फाटकाशीं पोचवले. “नीट जा हं, चंदू. धावूं नकोस. पडशील वाळूवर.” असें त्याला बजावून ती परत आली, माधवचा हात धरला आणि म्हणाली, “चल महाद्या, तुला पोचवतें.” आणि तो महादेव पण मुकाट्याने तिचा हात धरून चालूं लागला. मी हसत गुणगुणलें, “गौराई आमुची बाळाई, सकरुबा आमुचा जावाई.”

● ● ●

एकेश्वरी पंथाचा विजय

भावोजी मला नेहमीच सनातनी व बुरसलेली म्हणतात. पहिल्याने मला त्याचा राग येई, मग-मग गम्मत वाटे, पण आज मात्र माझ्या जुनेपणाची जाणीव मला तीव्रतेने होत आहे. आज माझे मलाच कळतं आहे की, मी गतिमान (dynamic) तर नाहीच नाही, पण नुसती स्थितिमान (static) सुद्धा नाही, तर सर्वस्वी प्रतिगामी आहे. जुन्या नाहीशा झालेल्या किंवा मरुं घातलेल्या गोष्टींबद्दल मला आज किती वाईट वाटत आहे ! माझ्या भोवतालच्या सुशिक्षित जाणत्या लोकांना कांही नाहीसे झालं ह्याची जाणीव-सुद्धा नाही, आणि मी मात्र गेलेल्या मूल्याबद्दल अश्रू टाळीत आहे.

नुकतेंच वर्तमानपत्रांत वाचलं की, “ हिंदुस्थानांतील लिबरल (नेमस्त, मवाळ) पक्ष राजकीय पक्ष म्हणून स्वतःच स्वतःला बरखास्त करून टाकणार आहे. ” किती क्षुद्र बातमी ! कोणी म्हणाले, “ म्हणजे ह्या नांवाचा राजकीय पक्ष होता तर ? ” कोणी म्हणाले, “ नाहीतरी मेलेलाच पक्ष होता, आता काय बरखास्त होण्याचें राहिलं होतं ? ” मला मात्र कशी हुरहूर लागून राहिली आहे ! मी माझ्या मनाला विचारतं आहे की, पक्षोपपक्षाची, जाती-पातीची पर्वा न करतां साधारण मानव्याची तरफदारी करणारं आता भारतांत कोण राहिलं आहे ? आधी माणुसकी आणि मग पक्षाचें राजकारण अशी वृत्ति ठेवणारे हे लोक गेले म्हणजे आमचें काय होणार ? इंग्रजांच्या घरच्या राजकारणांतील लोकशाहीचीं तत्त्वे नेमस्त पुढाऱ्यांनी खरीं आचरणांत आणलीं.

त्यांची लोकसेवा पक्षातीत होती — कोणत्याहि पक्षाशीं केव्हाहि लोककल्याणासाठी सहकार्य करण्यास त्यांना कधी कमीपणा वाटला नाही. काँग्रेसच्या स्वातंत्र्यसंपादनाच्या मार्गाचा निषेध करूनहि प्रत्येक वेळीं तुरुंगांत गेलेल्या काँग्रेसपक्षीय लोकांसाठी खटपट ह्या लोकांनी केली. सरकारच्या प्रत्येक प्रतिगामी धोरणाचा निषेध त्यांनी न चुकता व्यक्त केला. 'सरकारचे पित्ये', 'देशद्रोही' अशा सर्व तऱ्हेच्या शिव्या खाऊनहि त्यांनी रागाच्या भरांत किंवा सत्तेच्या लालसेने स्वजनद्रोह व लोकशाही तत्त्वांशीं द्रोह केला नाही. त्यांचें राजकारण अभ्यासू वृत्तीचें होतें. त्यांचें लिखाण बहुजनसमाजाच्या वृत्तिथरारून सोडण्यासाठी नसून बहुजनसमाजाला शिक्षण देण्यासाठी होतें. त्यांनी आपल्या शहाणपणाची प्रौढी मारली नाही, देशभक्तीचें प्रदर्शन केलें नाही — मुद्दाम तर तें कधीच नव्हतें; अशा विद्वान्, सर्वसंग्राहक वृत्तीच्या माणसांना आजच्या समाजांत स्थान नाही म्हणून मी हळहळतें आहे. आज ते असते तर कम्युनिस्ट व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ह्यांचीं मते अमान्य असतांनाहि ह्या लोकांच्या विनाचौकशी तुरुंगवासाविरुद्ध त्यांनी निषेध प्रदर्शित केला असता. त्यांच्यापैकी एकाने तरी कौन्सिलांत प्रश्न विचारला असता की, "आज भारतांत विनाचौकशी किती लोक तुरुंगांत आहेत? किती संस्थांना न्यायालयासमोर चौकशी न करतां बेकायदा ठरवले आहे? किती वर्तमानपत्रांवर बंदी घातली आहे?" पूर्वी सरकारचा केवळ शाब्दिक निषेध करणारे म्हणून ह्या लोकांची हेटाळणी होत असे. पण आजच्या स्वराज्यांत शाब्दिक निषेधहि करण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे का?

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ बेकायदा ठरवला त्या दिवशीं माझ्या ओळखीच्या एका लहान मुलाला काय आनंद झाला! मला नवल वाटलें, पण मी कांहीच बोललें नाही. तोच लहान मुलगा दुसऱ्या दिवशीं संतापलेला असा माझ्याकडे आला व सरकाराला शिव्या देऊं लागला. "कां रे बाबा, आज काय झालें?" तर त्याने सांगितलें की, "सरकारने दलावर बंदी घातली आहे." दल म्हणजे काँग्रेसान्तर्गतच एका उपपक्षाचें स्वयंसेवक सेवक मंडळ आहे असें मला समजलें. "अरे, जशी R. S. S. वर बंदी, तशी तुमच्यावर; त्यांत एवढें संतापायला काय झालें?" "छे! छे! तुमच्याशीं बोलण्यांत कांही फायदा आहे का? R. S. S.,

आमचें दल नि कम्युनिस्ट सर्व काय सारखे आहेत? त्यांच्यावर बंदी घातली, उत्तम झालें! पण आमच्या दलावर घातली हा काय न्याय आहे?” म्हणजे बंदी घालणें योग्य की अयोग्य? हा प्रश्नच नव्हता, फक्त आमच्यावर असतां कामा नये, इतरावर असावी हा कटाक्ष होता. जी गोष्ट ह्या छोट्या मुलाची तीच इतर छोट्यामोठ्यांची. परवापासून वाचतें आहे व ऐकतें आहे : “काय सांगावें हो, अठरा वर्षांखालील कोवळ्या मुलांनासुद्धा R. S. S. ने सत्याग्रह करावयास लावला!” शाळेंतील व कॉलेजांतील मुलें म्हणजे सत्याग्रहांतील मुख्य शस्त्र हें तंत्र पहिल्याने कोणी अमलांत आणलें? ह्या बाबतींतील एका काँग्रेसजनाचा व एका भाईचा वादविवाद मोठा बोधप्रद वाटला म्हणून सांगतें. काँग्रेसपक्षीयाने सांगितलें की, “तेव्हाची गोष्ट निराळी होती. परकी सत्तेविरुद्ध प्राणपणाने लढावयाचें होतें. राष्ट्राच्या जीवनमरणाचा प्रश्न होता, तेव्हा सर्वच सैनिक होते—लहानमोठा भेद करण्याचें कारण नव्हतें. आता आपलें राज्य आहे, म्हणून पूर्वीचा मार्ग बरोबर ठरत नाही.” भाईंनी तितक्याच गंभीरपणे सांगितलें, “गृहस्था, मागे फक्त राष्ट्राचा प्रश्न होता, आता संबंध मानवी मूल्याचा प्रश्न आहे. हा लढा जागतिक आहे—येथे सर्वांनी लढलें पाहिजे—मुलें आणि मोठीं माणसें हा भेद ठेवतां येत नाहीं.—” पुढची पुस्ती मी जोडतें; R. S. S. चा मनुष्य म्हणेल, “आमचा लढा न्यायासाठी आहे. मूलभूत मानवी हक्काचा लढा चालू असतां मुलें व मोठीं माणसें असा भेद ठेवतां येत नाही.” — म्हणजे मिळून काय, शाळांतील मुलाना राजकीय लढ्यांत ओढूं नये असें कोणीच म्हणत नाही, फक्त आमच्या मूल्यासाठी ओढावें, इतरांच्यासाठी नाही!

जी गोष्ट सत्याग्रहाची तीच इतर बाबींची. प्रत्येक पक्षाचा गणवेश आहे, प्रत्येकाचें निशाण आहे, प्रत्येकाचा स्वयंसेवक संघ आहे, प्रतिज्ञा आहे, शिस्तपालन आहे. पक्षातीत राहणाऱ्याची ह्यांत काय ओढाताण होते तें काय सांगूं? मुलांच्या वर्गातून राजकीय पक्षाच्या नांवावर सदैव भांडाभांडी चाललेल्या असतात. मूल अभ्यास टाकून कुठच्या पक्षांत शिरेल ह्याचा नेम नाही. मूल म्हणून त्याला पक्षोपपक्षांत ओढावयास कोणीहि कचरत नाही, व तें त्यांत अडकलें तर मूल म्हणून त्याला कसलीहि द्यामाया दाखविली जात नाही. १९४२ सालची गोष्ट. जळिताचे किती

खटले माझ्यापुढे आले ! तेरा-तेरा चौदा-चौदा वर्षांचीं पोरे सॅटेशनें, चौक्या, शाळांच्या इमारती जाळीत होती ! त्या जळलेल्या इमारतीपेक्षां एका उगवत्या पिढीच्या जीवनांत कालवलेल्या विषारामुळे माझे आईचें मन तळमळत होतें. त्या मुलांची नैसर्गिक धृणा, दया नाहीशी झाली होती. त्यांपैकी एकाला विचारलें, “ काय रे, तुमच्या पुढाऱ्याने सांगितलेली प्रत्येक गोष्ट तूं ऐकशील का, रे ! ” त्याने आपली निर्भय बालदृष्टि माझेकडे लावून म्हटलें, अर्थात, वाटेल त्याचा खून करावयास सांगितलें तरी करीन. ” माणुसकीचीं मूल्यें मिळवायला हजारो वर्षे लागतात, तीं धुळीला मिळवायला एक पिढी-सुद्धा लागत नाही !

“ या इलाही इल्लिहा, महमद रसूलिल्ला ! ” — अल्ला एकच आहे आणि महमद त्याचा प्रेषित आहे ! — काय भयंकर तत्त्वज्ञान ! संबंध मानवतेच्या अंगीं आज तेंच विष भिनलें आहे. अल्लाचा प्रेषित जो महमद त्याचें जो ऐकत नाही तो मरणास योग्य आहे, त्याचा नायनाट झाला पाहिजे. हेंच ब्रीदवाक्य आज सर्व पक्षांचें आहे, फक्त ‘ महमद रसूलिल्ला ’ ऐवजी ‘ गांधी रसूलिल्ला,’ ‘ स्टालिन रसूलिल्ला ’ व ‘ गोळवलकर रसूलिल्ला ’ हे शब्द घातले म्हणजे झालें ! ह्या प्रेषितांच्या विरुद्ध एक शब्द कोणी बोलतां कामा नये. ह्यांच्या चिन्हांचा कोणी अनादर करतां कामा नये. प्रत्येकाने ह्यांपैकी कोणातरी एकाच्या पंथाचें असलें पाहिजे. गांधीवादी म्हणतात, “ देशभक्त काय ते आम्हीच, इतर देशद्रोही आहेत, विनाशक आहेत, त्यांचा नायनाट केला पाहिजे. ” हेच शब्द स्टालिनवादी उच्चारतात, व तेच R. S. S. वाले उच्चारित असणार. माझ्यासारख्या अनेकदैवतवादी हिंदु संस्कृतींत रुजलेल्या व ह्या वादाने भांबावलेल्या मनाला वाटतें, एकाचाच आग्रह कां ? सगळेच राहिनात ! कोणी कोणावर जुलूम नाही केला म्हणजे झालें !

आम्ही लहानपणीं कडक वैष्णव व शैव लोकांना हसत असूं. नेसणें, कुंकू, उपासतापास काय, पण केरसुद्धा वैष्णव व शैव निरनिराळ्या पद्धतीने काढीत ! पण आजच्या ह्या आधुनिक एकेश्वरीवादापुढे विचारे शैव व वैष्णवसुद्धा फिके पडतील. आमच्या आळींत मागे सर्व मुलें शाळेंतून आलीं की एकत्र खेळत, पण आता तें सर्वस्वी अशक्य झालें आहे. खेळाच्या

जागेवर काठी उभी असते, त्यावर पक्षाचें निशाण असतें, खेळाच्या सुरुवातीला व शेवटीं विशिष्ट प्रार्थना असते, आठवड्यांतून एकदा बौद्धिक (?) असतें. हें सर्व ज्यांना पसंत आहे त्यांनीच खेळायला यावें, इतरांनी नाही. दलांत पांच वर्षांपासून पंधरा वर्षे वयापर्यंत मुलें आहेत. तेव्हा शाळां-तील मुलांना पक्षाचें शिक्षण द्यावें की नाही, हा प्रश्नच उभा राहत नाही.

निरनिराळ्या पक्षांचीं बौद्धिकें मीं पाहिलीं आहेत. सर्व भर असतो संघटनेवर. संघटना करा, संघ—, दल—, समिति-प्रमुखाच्या आशेचें पालन करा, पक्षाच्या निशाणाला नमस्कार करा, पक्षाच्या पुढाऱ्याला भजा, — ह्या शिकवणींत आणि एकेश्वरी पंथाच्या शिकवणींत फरक काय ?

म्हणून म्हणतें, माझें प्रतिगामी मन मरूं घातलेल्या लिबरल पार्टीसाठी, अनेकदैवतवादासाठी, परस्परसहिष्णुतेसाठी, साध्या माणुसकीसाठी हळहळतें आहे.

● ● ●

धर्मांगी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतः
अनुक्रम २८१८८ वि: ...निबंध
क्रमांक ...११८०... को. दि. १९८८

जुळीं मुलें

९

महाभारतांतील एक मजेदार प्रसंग मी वाचीत होतें. कुंतीने आपल्या मंत्रसामर्थ्याच्या जोरावर यम, इंद्र वगैरे देवांकडून तीन मुलगे मिळवले त्याच्या पुढचा कथाभाग होता तो. माद्री पांडूला म्हणत होती, “राजा, तुला व्यंग असलें तरी मीं कधी मनाचा संताप केला नाही. कुंतीकडे वडीलपणा व माझेकडे धाकटेपणा आला तरी त्याबद्दल कधी कुरकुर केली नाही. पण तिला तीन मुलें व्हावीं आणि मला मात्र एकहि नसावें ह्याचें मला दुःख होतें. ती तर बोलूनचालून सवत. तिजजवळ मी ही गोष्ट कशी काढणार ? तर तूंच माझ्या वतीने कुंतीजवळ याचना कर, त्यामुळे माझी तृप्ति व तुझा लाभ अशा दोन गोष्टी साधतील.” माद्रीचें म्हणणें पडून राजाने माद्रीसाठी कुंतीची मनधरणी केली, व कुंतीनेहि उदार होऊन कोणत्याहि दैवताचें एकदा चिंतन करावयास माद्रीस सांगितलें. माद्रीने विचार करून अश्विनीदेवांना बोलावले, व त्यांचेकडून तिला अत्यंत सुंदर अशा दोन मुलांची प्राप्ति झाली. कांही दिवस गेल्यावर राजाने परत माद्रीसाठी शब्द टाकला, तेव्हा कुंती म्हणाली, “मीं तिला एक मंत्र दिला त्याच्या बळावर तिने जुळें मिळविलें ! मी बिचारी चांगलीच फसलें ! मला तिच्या वरचष्म्याची भीति वाटते. आमचें बायकांचें मेलें दैवच असें ! मी वेडी, माझ्या कांही लक्ष्यांत आलें नाही की, द्वंद्वाचें पाचारण केलें म्हणजे दोघांची प्राप्ति होते तें. राजा, आता मुलांच्यासाठी मला भरीस घालूं नको.

आता एवढें माझें मागणें ऐक. ” — अर्थातच मुलें होण्याच्या खटाटोपांतून कुंतीने अंग काढून घेतलें व माद्रीलाहि कांही करतां येणें शक्य नव्हतें म्हणून पांडव पांचव राहिले. मी हसलें व म्हटलें, “ वा रे सवती-सवतीचें भांडण ! ”

पण माझ्या वाचणाऱ्या मनाच्या मागे उभें राहून, माझ्या खांद्यावरून पुढें डोकावून, माझें दुसरें एक मन तोच मजकूर वाचीत होतें. त्याचें कांही समाधान झालें नाही. वाचलेल्या प्रसंगाला ‘सवतीमत्सर’ अशी चिष्टी चिकटवून अनुभूतीच्या कपाटांत तो टाकून पुढे जावें असें त्याला वाटेना आणि ह्या त्या आगंतुक, मला माहीत नसलेल्या, मनाच्या हेकटपणामुळे पुढे वाचण्याकडे माझें लक्ष लागेना, व मला पुस्तक मिटावें लागलें. तें मन जुन्या अनुभूतीच्या भूमींत पुरलेली कांहीतरी गतस्मृति हुडकून काढण्यांत गढलें होतें. सापडलें वाटतें तें गतस्मृतीचें हाडूक, व त्याचबरोबर दोन्ही मनांची जुळणी पण झाली; कारण त्याच क्षणीं मी उल्हासलें, पुस्तक परत उघडलें. ज्या मजकुरावर माझें दुसरें मन घोटाळत होतें तो परत वाचला. “ न ज्ञासिषम् अहं मूढा द्वंद्वाह्वाने फलद्वयम् । ” ही ती ओळ होती. माद्रीने पुत्रार्थ जुळे देव बोलावले व ह्या युक्तीने एका आवाहनांत दोन मुलांचा लाभ घेतला. मग काय मरुद्गणाचें चिंतन केलें असतें तर तिला एकदम अकरा मुलें झालीं असतीं ?

मला आठवलें की, युरोपांतील कांही जुनीं गाणीं वाचीत असतां त्यांत एक अशी कथा होती की, एका व्यभिचारिणीला जुळें मूल झालें तेव्हा तिचा व्यभिचार सिद्ध झाला असें समजून तिला व मुलांना लोकांनी ठार मारलें. त्याचबरोबर कित्येक वर्षे न सुटलेल्या एका कोड्याचा निकाल लागतोसें वाटलें.

रामाने सीतेला टाकलें — लोकापवादावरून टाकलें — ही एक अशी घटना आहे की, त्यापुढे मान तुकवायला माझें मन कधीहि तयार होत नाही. लहानपणीं मला राम ह्या व्यक्तीबद्दल द्वेष व संताप येई. स्वतःच्या मोठेपणासाठी त्याने आपल्या बायकोचा बळी दिला असें माझें अगदी ठाम मत असे. आमच्या शाळेंत किंवा हिंगण्याच्या अनाथबालिकाश्रमांत जेवणाचे वेळीं मुली “ सीताकांतस्मरण जयजयराम ” म्हणतात. मला वाटे, निदान स्त्रियांचे

संस्थेंत तरी रामाचा बडेजाव होतां कामा नये. त्यापेक्षा पार्वतीवर मना-
 पासून प्रेम करणारा, राकट, जंगली शंकर पतकारला. लहानपणीं मन कसें
 स्वच्छ असतें ! त्याची प्रवृत्तीसुद्धा कशी सरळ असते !— तेव्हा मनांत फक्त
 राग येई. मोठेपणीं मन संस्कारित झालेलें, फाटे फुटलेलें, गढूळ
 झालेलें — आता परित्यक्ता स्त्रियांनी आश्रमांत. “सीताकांतस्मरण” अशी
 घोषणा केली की मनांत नुसता राग येऊन राहत नाही तर “खरेंच,
 रामासारख्या माणसांमुळेच तर असले आश्रम भरतात, — तेच असल्या
 संस्थांचे आश्रयदाते, तेव्हा त्याचें स्मरण योग्यच आहे !” असा कडू,
 कुटिल विचारहि मनांत डोकावतो. कालिदास व भवभूति वाचून रामा-
 बद्दल वाटणारा संताप कमी झाला, पण त्याची जागा तिरस्काराने घेतली.
 चांगलें — वाईट काय, न्याय्य — अन्याय्य काय, हें माहीत असूनहि चांगल्याची
 व न्यायाची कास ज्याला धरतां येत नाही त्याची कीव करावी का तिरस्कार
 करावा ? सीतेलासुद्धा तसेंच वाटलें असलें पाहिजे. नाहीतर शेवटीं ती
 मानिनी पृथ्वीच्या पोटांत जाण्याचें कां पत्करती ? • रामाची सत्यप्रियता,
 चांगुलपणा, सीतेवरील प्रेम ह्यांचा सीतात्यागाशीं मेळ कसा घालायचा ?
 कांही वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेंत ‘अंकुशरामायण’ म्हणून बायकांचें
 एक गाणें त्रुटित स्वरूपांत प्रसिद्ध झालें होतें. माझ्या ऐकण्यांत निरनिराळ्या
 स्त्रियांकडून त्या गाण्यांतील मधल्यामधल्या ओव्या आलेल्या होत्या. तें गाणें
 रचणाऱ्या बाईला वा बुवाला पण सीतारामाच्या गोष्टीचें कोडें पडलेलें दिसतें,
 पण तें मात्र अगदीं निराळें कोडें, मला. पडलेलें नव्हे. सीता शुद्ध तर
 तिला दोन मुलें एका वेळीं झालींच कशीं ? ह्या कोड्यांतून त्यानें एक
 एक विलक्षण युक्ति योजून आपली सुटका पण करून घेतली. त्या गाण्यांत
 खालील कथा सांगितली आहे. रामाने टाकल्यावर सीतेचा प्रतिपाळ
 वाल्मीकीने केला. वाल्मीकीला बायांच्या गाण्यांत सर्वत्र ‘तातोबा’ असें
 नांव आढळतें. ह्या तातोबाच्या आश्रमांतच ती बाळंत झाली व तिला
 एक सुंदर मुलगा झाला, त्याचें नांव लहु. एकदा सीता मुलाला
 पाळण्यांत ठेवून नदीवर धुणें धुवावयास गेली, तेथें तिला एक माकडीण
 भेटली. तिने विचारलें, “सीते, नदीवर काय करतेस ?” सीता म्हणाली,
 “माझीं न् बाळाचीं धुणीं धुतें.” माकडीण आश्चर्याने उद्गारली,

“ काय ? तुला अगदीच कशी माया नाही ? तेथे पाळण्यांत एकट्याला कोणी कांही इजा केली म्हणजे ? मी वध, माझ्या पोराला कधी विसंबतें का ? वध, माझ्या पाठीवर नाहीतर पोटावर त्याला बाळगतें. धन्य आहे तुम्हां माणसांची ! ” हें ऐकून सीता घरीं गेली व बाळाला घेऊन आली. तिने बाळाला शेजारच्या एका दगडावर, आपल्यापासून जवळच असें ठेवलें व ती धुणीं धुऊं लागली. सीता बाळाला घेऊन गेल्यावर थोड्याच वेळाने रानांतून कंदमुळें, फळें, वगैरे घेऊन तातोवा आले. नित्याप्रमाणे त्यांनी बाळाच्या पाळण्यांत डोकावून पाहिलें तो बाळ नाही ! म्हातान्याला धक्काच बसला. कोणीं श्वापदाने बाळाला पाळण्यांतून ओढून नेलें वाटतें ! - आता सीता परत आली आणि तिला हें कळलें म्हणजे ती आकांत करील - ती खात्रीने प्राणच टाकील—असा मनांत विचार येऊन सीतेला दुःख नको म्हणून ऋषींनी योगबळाने गवतापासून नवा मुलगा उत्पन्न केला व त्याला पाळण्यांत घालून आंदुळत बसले. धुणीं झाल्यावर कडेवर मूल व डोक्यावर धुणीं अशी सीतामाई घरीं येऊन पोहोचली. पाहते तो तातोवा पाळणा हालवीत बसले आहेत व पाळण्यांत एक बाळ ? तशी ती म्हणते, “ माझे बाळ माझेपाशीं ! तुम्ही हालवितां कोणाशीं ? ” सर्व घटनेचा उलगाडा झाल्यावर वाल्मीकीने तिला नव्या बाळाचा पण स्वीकार करावयास सांगितलें व, “ लहू तो पोटीचा । आकोस [अंकूश] धर्माचा । सीतावाई झाला । पवाडा तूझ्या कर्माचा ॥ ” ह्या ओळींनी हें कथानक संपतें. कवीच्या मते ह्या विलक्षण घटनेने सीतेला दोन मुलें झालीं अशी वार्ता सर्वत्र पसरली, व तिच्या चारित्र्याचा डांगोरा जगभर झाला. लोकांना त्या दुसऱ्या मुलाच्या उत्पत्तीची खरी कथा माहीत असती तर सीतेला रामाने परत घेतली असती. सीतेच्या शुद्धतेविषयीं जशी कवीची खात्री, तशी जुळीं मुलें अव्यभिचारिणीला होणें शक्य नाही हीहि खात्री; बरें, दोन मुलें होतीं अशी तर मूळ कथा ? तीहि खोटी म्हणणें शक्य नाही. म्हणून उद्धवलेल्या पेचांतून सुटण्यासाठी त्याने वरील युक्ति योजली.

आणि ह्या जुन्या गाण्यांत व कुंतीच्या उद्गारांत तर सीतात्यागाच्या रहस्याचा उलगाडा नाही ना ? सीतेबद्दल लोकांत प्रवाद होता. रामाने तिला वाल्मीकीच्या आश्रमांत पोहोचवली व ती बाळंत झाल्यावर, तिला व मुलाला वाल्मीकीने

पुढे घालून आणावें व परत तिचा स्वीकार व्हावा असा वेत झाला असावा. मुलगा चक्रवर्तीचिन्हांकित आहे, रामाचाच असल्याबद्दल दैवी पुरावे, आकाशवाणी, सर्व कांही ब्राह्मणांच्या साहाय्याने करतां येणें शक्य होतें; पण दुर्दैवाने तिला जुळेंच झालें ! लोकभ्रमाला सीता बळी पडली ? नाही. “ द्वंद्राह्वाने फलद्वयम् । ” हा त्या वेळचा केवळ अशिक्षितांचा समज वा ‘ लोकभ्रम ’ असणें शक्य नाही. हें त्या वेळचें ‘ शास्त्र ’ होतें — अगदी पक्का बिनतोड युक्तिवाद होता. म्हणूनच तर आकाशवाणी वगैरे नेहमीच्या दैवी चमत्कारांचा उपयोग नव्हता. जेथे ज्ञान किंवा शास्त्र लंगडें पडतें अशा टिकाणीं दैवी उपायांचा अवलंब केला जातो; पण ज्या वेळीं एखादी गोष्ट पक्की निःसंदेह माहीत असते, तेव्हा दैवी उपायांच्या मदतीची आवश्यकता नसते. जुळें होईपर्यंत जी गोष्ट केवळ प्रवादरूपाने होती ती, आता निःसंदेह सिद्ध झाली होती व त्यावर सीतेचें लोकविलक्षण भयंकर दिव्य हाच एकमेव उपाय होता. तेव्हापासून आतापर्यंत जुळीं मुलें म्हणजे व्यभिचाराचा पुरावा असा समज असूनहि सीतेच्या शुद्धत्वाविषयी सर्व प्राचीन व अर्वाचीन कवींची खात्री आहे, अगदी जुळें झालें तरीसुद्धा खात्री आहे ! मराठी कवीप्रमाणें जुळें झालेंच नाही असें म्हणण्यापर्यंत कित्येकांची मजल जाते. लोकांच्या अगदी रुजून बसलेल्या समजुतीविरुद्ध घटना होऊनहि सीतेने हा कौल कसा मिळविला ? रामाला सीतेचा परत स्वीकार करण्याची इच्छा होती. सीतेचें तर सर्व हृदय राममयच होतें. रामाच्या प्रेमाचा उपभोग परत व्यावयास तिचेंहि मन आसावलेलेंच होतें. पण प्राप्त परिस्थितींत वसिष्ठ, अरुंधती व वाल्मीकी ह्यांच्या सांगण्यावरून रामाने तिचा स्वीकार केला असता तरी लोकप्रवादाने ताबडतोब परत उच्चल खाल्ली असती, व त्यांच्या सांसारिक जीवनांत प्रवादाचा विषार परत भिनला असता. प्राप्त परिस्थितींत पूर्वीचा प्रसन्न, आनंदमय संसार करणें अशक्य होतें. हें सर्व जाणूनच सीतेने मुलांचा, प्रियकराचा राणीपणाचा एका क्षणांत त्याग केला. ह्या असामान्य त्यागानेच त्या वेळच्या शास्त्राला खोटें ठरविलें, व ज्या सीतेला जिवंत राहून उजळ माथ्याने वावरतां येणें शक्य नव्हतें ती मृत्यूने शुद्धचरित्रा, प्रेममय, साध्वी सीता म्हणून भारतांत अमर झाली.

दोन-चार तासांतच मला कळून चुकलें की, मी एका स्त्रीराज्यांत आलें आहे म्हणून. हें कुटुंब सध्यातरी फक्त स्त्रियांचेंच होतें. सर्व जाणतीं माणसें बाया होती व निरनिराळ्या वयांचे म्हणजे १५ वर्षे ते एका महिनापर्यंतचे मुलगे घरांत होते. माझ्या मैत्रीणीचे यजमान परगांवीं नोकरीला होते. घरीं माझी मैत्रीण व तिच्या दोन वन्स असत आणि ह्याच सुमारास तिची धाकटी बहीण बाळंतपणासाठी आली होती. लेकीचें करायला म्हणून तिची आई आली होती व चार दिवस हवापालट म्हणून आईची आईपण आली होती.

घरांत घडणाऱ्या लहानसहान गोष्टींतहि पुरुषमाणूस नसलें म्हणजे किती फरक दिसून येतो ! सारा दिवस कानावर मध्यसप्तकाच्या मध्यापासून तो तारसप्तकाच्या पंचमापर्यंत सूर आदळत असतात. संभाषण जोपर्यंत गोडींत चाललें असतें तोपर्यंत मधूनमधून हसणें आणि किनऱ्या (thin) आवाजांतले अस्पष्ट बोल कानाला गोड वाटतात — तेंच रागावून किंवा त्रासून बोलणें चाललें तर आवाज एकदम तारसप्तकांत जातो — आवाजांत कंप वाढतो — तीक्ष्णपणा येतो, पण तो मोठा येत नाही — त्यांत एक प्रकारचा एकेरीपणा असतो, आणि ऐकणाराच्या कानाला कशा झिणझिण्या येतात. तेच एखाद-दोन पुरुष घरी असले म्हणजे त्यांचें साधें बोलणेंच नादाने इतकें भरलेलें असतें की घर भरल्यासारखें वाटतें. सगळा आवाज मन्द्र आणि मध्य पटींत असल्यामुळें त्यांत तीक्ष्णपणा किंवा एकेरीपणा येत नाही आणि पुरुष

जर रागाने अस्सल प्राकृतांत शिव्या देणारे असले तर ढगाच्या गडगडण्या-प्रमाणे घर दणाणून टाकतात. माझ्या मैत्रीणीच्या घरीं बायाच पुष्कळ भेटा-वयास यावयाच्या, आणि त्यांचें बोलणें-हसणें कसें सगळेंच नाजूक होतें. पुरुष आले तरी थोडा वेळ बसून चार औपचारिक गोष्टी बोलून निघून जायचें. पण अप्पासाहेब — तिचे यजमान — घरीं आले म्हणजे पुढच्या दालनांतील बैठक रंगत असे. सर्वोच्च मोठ्याने बोलणें — हसण्याचा गड-गडाट — घरांत बसून रस्त्यावरून कोणी मित्र गेला की, त्याला मोठ्याने हाका मारणें — दिवसांतून दहा वेळां पानासाठी गड्याला चौरस्त्यावर पिटाळणें, घरांत जणू एखादें कार्य चालल्याची गडबड असायची.

गडीमाणसांच्या वागण्यांतहि फरक दिसून यायचा. जेवायला बसलें की कोणीतरी कुरकुरत म्हणावयाची, “काय करावं, बाई, ह्या सदाशिवाला दहादा सांगितलं तरी कधी वेळेवर येत नाही.” दुसरीने सूर काढायचा, “आणि कुठे कामाला गेला म्हणजे तास-तास परत येत नाही.” माझी मैत्रीण मग अगदी गंभीर चेहरा करायची व हाक मारायची, “सदाशिव ! ए सदाशिव !” सदाशिव असा हाकेसरसा थोडाच येणार ? तो चांगलीं पांच मिनिटें झाल्यावर एकदाचा आला की रागाचा पारा उतरलेला असायचा, आणि “उद्यापासून वेळेवर ये वरं का !” अशी अगदी मिळमिळीत ताकीद त्याला मिळायची, व पुनश्च दुसऱ्या दिवशीं सर्व प्रकार मागील प्रकरणावरून पुढे चालू व्हावयाचा. बया मोलरीण तर काय, स्त्रीच. त्यांतून विधवा. बाईंच्या हृदयाची किल्ली तिने कधीच काबीज केली होती. ती रोज उशिरां यायची, कधी तर यायचीच नाही; आणि कोणी कुरकुर करायच्या आंतच बाईपुढे जाऊन, “काय करावं ? पोराला ताप आला —”, आज काय, “लेकीला नवऱ्यानं मारलं —”, उद्या काय, “दीर फाडफाड बोलला —”, असें अगदी आसू पुशीत-पुशीत सांगावें; की बाईंनी म्हणावें, “वरं वरं, बया लाग कामाला — जातांना पोराला औषध घेऊन जरा रोजच्यापेक्षा लवकरच जा हो.” एखाद्या गड्याने फारच आगळीक केली तर त्याला काढण्याबद्दल केवढ्या मसलती व्हायच्या, किती संभाषणें व्हायचीं, आणि शेवटीं अप्पा-साहेब आले की अगदी त्याला काढून टाकायला सांगावयाचें असा निर्वाणीचा निर्णय घेण्यांत यावयाचा !

घरांत पाऊल ठेवल्याबरोबर केवळ स्त्रियांच्याच अस्तित्वाची सूक्ष्म प्रतीति येई. उंबरठा ओलांडला की कोपऱ्यांतच बायकी चप्पल, एखाद-दोन उंच टाचांचे तकलादी बूट, मुलांचीं लहान-लहान पायतणे होती. मोठाले चढाव किंवा घट्ट बांधलेल्या, जाडजूड, टिकाऊपणाच्या दृष्टीने विकत घेतलेल्या वहाणा कुठे दिसत नव्हत्या. काठीचासुद्धा अभाव होता. दिवाणखान्यांतील बैठक तरी किती नीटनेटकी — दिवसादिवसांत इकडचा लोड तिकडे व्हायचा नाही. सतरंजीला सुरकुती पडली तरी ती साफसुफ व्हावयाची. लहान-लहान घडवंच्या, त्यावर सुंदर फुलपात्रे, आणि त्यांत रोज नवीन नवीन सुंदर फुले असायचीं. बैठकीच्या खोलींतल्या खुर्च्या मात्र कशा रुंद, प्रशस्त होत्या, आणि त्यांत बसायची माझी तन्वंगी सखी किंवा तिची लहानशीशी बाहुली-सारखी आई! घरांतल्या कुठल्याहि खोलींत जा, टापटीप — अस्ताव्यस्त-पणांतहि स्त्रीत्वाची जाणीव — कुठे आरशीच्या मेजावर कुंकूच सांडलेले असायचें — खोलींत तोंडाला लावायच्या चूर्णाचा मंद सुवास सुटलेला — खुर्चीच्या पाठीवर एखाददुसरें तल्लम पातळ टाकलेलें. पुरुषी कपडे, पुरुषी धांदरटपणा कुठे नाही. जेवतांना तरी काय, कोणी अर्धी पोळी खाई, तर कोणी सुपारीएवढा भात खाई; कुणाचा धान्यफराळ, तर कुणाला पूर्ण उपवास. चांगलें चापून जेवणारें पुरुषमनुष्य नसल्याने जेवण कसें भातुकलींतल्या जेवणासारखें वाटे.

आणि मुलांना तर ही जाणीव पूर्णतया होती. मुलें सगळींच छान, हुशार आणि गुंड. त्यांचीं भांडणें व मारामाऱ्या झाल्या की, रडण्याओरडण्याने सर्व बायका धावून जायच्या, त्यांना एकमेकांपासून सोडवायच्या, आणि मग गोड गोड आवाजांत “असं काय बरं करावं, उल्हास? तूं मोठा ना? —”, असं काय बरं, अभू? मोठ्या दादाला कुणी चावतात का?”, वगैरे ह्या गुंडांचा अत्याचार थांबविण्यास सर्वस्वी निरुपयोगी अशा कोमल आळवण्या चालायच्या. ह्या अहिंसक पोलिसदलाने कोमल बंधनांत धरून ठेवलेले ते लबाड गुंड मग जास्तच हातपाय झाडायचे, एकमेकांवर डोळे वटारावयाचे, प्रसंगीं धरून ठेवलेल्या हाताला हिसडा देऊन चावायचे, आणि शेवटी मोठ्याने भोकाड पसरायचे. मग एकाःदलाने एका बंदीला व दुसऱ्याने दुसऱ्याला घेऊन निरनिराळ्या खोलींत जायचें, आणि जराशाने

कांहीतरी खाऊ उपटून ही मंडळी निसटून जायची. संध्याकाळीं माझी सखी मधल्या दालनांत बसली की, धाकटा हुंदडत येऊन तिच्या कुशींत शिरायचा. ही वेळ बरी आहे असें समजून ती सखी चार नीतितर्क्यांच्या मनावर विववण्याचा प्रयत्न करायची. पण सुदैवाने अजून त्याला विवेकाची ग्रंथी फुटली नव्हती. तो लवाड आपला मोठमोठ्या डोळ्यांनी तिच्याकडे बघायचा, उगीचच मुठी डोळ्यांत घालून डोळे चोळायचा व तोंड वाकडें करून 'हं हं' करायचा की, त्याच्या रम्य पितृमुखी चेहऱ्यावर माझी सखी मुक्याचा वर्षाव करून आपल्या सर्व नीतिपाठावर पाणी ओतायची —

खरें पाहिलें तर हें स्त्रीराज्य नव्हतें. सहा-सात स्त्रिया इतक्या संतोषाने, इतक्या खेळीमेळीने, राहिलेल्या कोणीं पाहिल्या आहेत का? असूया, धुसफुस, असंतोष, स्पर्धा, सर्व वातावरण कसें कुंद करून टाकतात. मुलींच्या संस्था पाहा व तेथल्या स्त्रीसेविका पाहा म्हणजे मी काय म्हणतें तें लक्ष्यांत येईल. पण येथे सर्वत्र प्रसन्नता होती — एक प्रकारची सोत्कंठ आतुरता होती. छे! छे! हें स्त्रीराज्य नव्हतें. सर्व स्त्रिया एका वैष्णवमूर्तीची निरनिराळ्या रूपाने भक्ति करीत होत्या; व ह्या घरांत, ह्या संसारांत, त्या भक्तीच्या विविध प्रकारांनी, पण मूर्तीच्या एकत्वाने रम्य संवाद निर्माण झाला होता. माझ्या सखीचे परगावीं असलेले पति ही ती वैष्णवमूर्ति होती, स्थायी मूर्ति होती. कर्नाटकांतल्या देवळांतून अशा प्रचंड मूर्ति असतात. त्यांना 'दोडुमूर्ति' म्हणतात. ह्या मूर्तीची लहान आटोपशीर प्रतिकृति 'चिक्कमूर्ति' म्हणून उत्सवासाठी असते. तिचा अनेकविध सेवाशृंगार चालतो. तिला पाळण्यांत घालतात, पालखींत मिरवतात — सारा भक्तगण तिच्याभोवतीं नाचत असतो. तशीच परिस्थिति ह्या घराची होती. मुख्य मूर्ति दृष्टिगोचर नव्हती. पण तिच्या लहान-लहान उत्सवमूर्ति मंदिरांत ठिक-ठिकाणीं होत्या. अगदी रांगणारी एक बालमूर्ति; हूड, लोभस, सगळ्यांना खोड्यांनी पुरेंसें करून टाकणारी दुसरी मूर्ति; एक पाय बाल्यांत तर एक पाय यौवनांत ठेवलेली आपल्या बापाची प्रतिकृतीच जणू अशी तिसरी मूर्ति — अशा कितीतरी 'चिक्कमूर्ति' त्या घरांत होत्या आणि सर्वजणी त्यांच्या कोडकौतुकांत मग्न असावयाच्या. आताच पाहा ना, दिवाणखान्यांत बसल्या-बसल्या ही वैष्णवसेवा दिसत होती. एक आल्याबाई दिवाणखान्यांत बसून

धाकट्याला पाटीवर अक्षरें काढून देत होती. दुसरी मधल्याला आंघोळ घालीत होती. आजीबाई स्वैपाकघरांत कांहीतरी तळीत होत्या, त्याचा खमंग वास घरभर दरवळला होता, व त्यांच्या शेजारीं जिन्नस कधी होईल म्हणून एक 'चिक्कमूर्ति' केव्हाची वाट पाहत बसली होती. पणजीबाई माझ्या शेजारीं बसून एकासाठी लोकरीचा अंगरखा विणीत होत्या. आणि माझी सखी ? — तिच्या हातांत टपालाने नुकतेंच आलेलें पत्र होतें. तिचे डोळे दूर कुठे लागले होते. तिच्या ओठांवर गोड हसूं होतें. तिच्या तोंडावर उत्कंठा होती. अगदी आंतल्या गाभाऱ्यांतल्या दोड्डु वैष्णवमूर्तीच्या पूजेत तिची समाधि लागली होती हें काय सांगायला पाहिजे ?

मराठ्यांचा मठुपणा

११

केवढें भांडण चाललें होतें दोघांचें ! सगळीं माणसें त्यांच्याभोवती गोळा झालीं होती. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर आश्चर्य दिसत होतें. तुळशीराम आणि लाला ह्यांच्यांतलें भांडण होतें तें. तुळशीराम असेल जेमतेम पांच फूट उंच – अंगाने काटकुळा – वजन शंभर पौंडसुद्धा भरलें नसतें; आणि लाला होता सहा फूट उंचीचा पठाण ! त्याचा लालबुंद उग्र चेहरा, बैलासारखी मान, जाड मिलिटरी बूट व निमुळती टोपी ठेवून बांधलेला फेटा ह्यांमुळे तर तो होता त्यापेक्षाहि उंच वाटायचा. तो नुसता खाकरला तरी आसपासचीं पोरे घाबरून पळायचीं. त्याचें एक एक मनगटच असेल तुळशीरामाच्या मांडी-एवढें जाड. “ थांब, थांब, तुझा जीवच घेतों, ” तुळशीराम लालाच्या अंगावर धावला. भोवतालच्या माणसांनी तुळशीरामाला धरून ठेवला. एवढ्यांत इंजिनीयर कामावर आले व “ काय गडबड आहे ? ” म्हणून विचारूं लागले. “ कुछ नहीं मालिक, ये आदमी खाली झगडा करते है ” लवून सलाम करीत लाला म्हणाला. तिकडून तुळशीराम शिरा ताणीत ओरडला, “ ऐकतोस काय, सायबा ? शाप खोटं बोलतोय तो. मला शिव्या दिल्यान् अन् आता गोंडा घोळतो. ” साहेब दोघांना घेऊन हाफिसच्या खोलींत गेले व तुळशीरामाला शांत करीत झाली हकीकत त्यांनी विचारली. लाला रोजच्याप्रमाणे तयार होऊन बांधकामाच्यापुढे उभा होता. कामकरी येतांयेतां गर्दीत एकाचा धक्का लागून तुळशीराम ढकलला गेला व तोल

सावरतां—सावरतां त्याचा पाय लालाच्या शेजारींच ठेवलेल्या वळकटीवर पडला. “क्यों साला, वेवकूफ, तुम क्या अंधे हो ?” लालाने गुरकावलें. तें सहन न होऊन तुळशीराम लालाचा जीव ध्यायला धावत होता. “अरे तुळशीराम, काय हमरीतुमरीवर येतां ? जा पाहूं कामाला. — लाला ! माझ्या माणसांना शिव्या दिलेल्या मला खपणार नाहीत. ” असें दोघांनाहि सांगून साहेबांनी दोघांना दोन दिशांना पाठविलें. तरी जातां—जातां लाला “वेवकूफ मरगळे !” असें पुटपुटला. तें ऐकून तुळशीराम दारापर्यंत गेलेला तावातावाने परत आला व साहेबांच्यापुढे हात नाचवीत म्हणाला, “बघ, सायबा, कसा माजला आहे बैल ! — थांब, त्याला दाखवलंच पाहिजे. त्याची वळकटीच फेकून देतो समुद्रांत. ” “माझे आई ! जा आता कामावर ” साहेबांनी परत सांगितलें व तुळशीराम निघून गेला. त्या दिवसापासून लाला प्रत्येक कामकऱ्याला सांगायचा की, तुळशीराम माझा विछाना दर्यात टाकणार आहे आणि हसायचा, आणि सगळींजणें हसायचीं. पण तुळशीरामाने लक्ष दिलें नाही. तो फक्त जळजळीत दृष्टीने लालाकडे पाहायचा. तुळशीरामाचें काम सर्वांत उंच जागीं असायचें. तो होता खारवी. दुसऱ्यांचे डोळे फिरतील इतक्या उंचीवर अरुंद फळ्यांवरून तो खुशाल बेफिकीर इकडून तिकडे जायचा व आपलें काम करायचा. उंच वाशांवर चढून परांच्या बांधायच्या, टोकावर कप्पी बसवायची, कप्पीची दोरी सरकली तर वर चढून ती परत बसवायची — हीं कामें म्हणजे त्याच्या हातचा मळ. स्वारी तशी सरळ, पण लालाची मगुरी तो कधी ऐकून ध्यायचा नाही; आणि सर्वांना धास्ती वाटायची की, एखादेदिवशी लालाने थप्पड मारली तर ह्या काटकुळ्या प्राण्याचा जीवच जायचा म्हणून. ज्या इमारतीचें बांधकाम चाललें होतें तेथे वरच्या मजल्यावर तुळशीराम निजायचा आणि खालच्या दाराशीं लालाचा पहारा असायचा, आणि रोज त्यांच्या कटकटी चालायच्या. ह्या दोघांचें भांडण म्हणजे सायबालासुद्धा कुतूहलाचा विषय होता. ही उंदीर—सिंहाची चुरस मोठी मजेची होती. त्यालाहि तुळशीराम लालाची वळकटी समुद्रांत टाकणार ह्या कल्पनेचें हसूं आलें. हें भांडण झाल्यापासून दोन—तीन दिवसांनी साहेब जो कामावर येतो तो त्याला एक अद्भुत दृश्य दिसलें. कामकरी नुकतेच कामावर आले होते आणि मोठें रंगण करून उभे होते. मध्यभागीं लाला रागाने अक्षरशः

नाचत होता. त्याच्या तोंडून शिव्यांचा भडिमार चालला होता. तो तुळशीरामाची गठडी वळायच्या गोष्टी बोलत होता. त्याचा आधीच लाल असलेला चेहरा रागाने आता फुटणार असें वाटत होतें. तो मान उंचावून आकाशांत हात नाचवीत “खाली तर ये म्हणजे तुला दाखवतो” असें वारंवार म्हणत होता. साहेबाने वर पाहिलें तर सगळ्यांत उंच नि अरुंद परांचीवर तुळशीराम एखाद्या माकडासारखा बसला होता व निःशब्द हसत होता. साहेबाला पाहतांच लाला जरा थबकला. पण पुढे होऊन सलाम करून त्याने आपलें गाऱ्हाणें साहेबांना सांगितलें की, ह्या तुळशीरामाने माझी वळकटी कुठे नाहीशी केली आहे, ती मला परत करवा. साहेब आलेला पाहतांच तुळशीरामहि माकडासारखा झराझर खाली आला. “काय रे, लालाची वळकटी तूं चोरलीस काय? कुठें आहे ती?” “मी नाय चोरली वा—मीं ती दर्यांत फेकून दिली.” तुळशीराम म्हणाला. लाला म्हणाला, “चोरून वर खोट बोलतो आहे. माझी दुलई होती व त्यांत शिवलेले पैसे होते.” तुळशीरामाने लांब हात केला व बोट दाखवून म्हटलें, “ती बघ तिकडे मीं फेकली—अजून सापडेल. जा जाऊन बघ.” लाला व त्याच्याबरोबर दोघेतिघे धावतच किनाऱ्याशीं गेले, व साहेब तुळशीरामाला घेऊन आंत गेले. सकाळीं लाला उठून बाहेर गेला ही संधि साधून तुळशीरामाने वळकटी पळवून फेकून दिली होती एवढी हकीकत जो साहेबाला कळते तेवढ्यांत लाला आला. त्याचा राग कमी झाला होता—पैसे न वळकटी मिजलेली, पण कांहीहि चोरीस न जातां मिळाली होती. तो जरा हसतच म्हणाला, “मालिक, ये विलकूल बेवकूफ है. रजाईमें सो रुपिये थे वे सब वापस मिले। इसकु कुछ पैसे की बात मालूम नहीं हुई।” साहेबांनी तुळशीरामाकडे पाहिलें. क्षणभर दोघांचे डोळे भिडले. दोघांच्याहि चेहऱ्यावर हसू झळकलें. साहेब आणि तुळशीराम दोघेहि ‘बेवकूफ मरगडे’—काय हसण्यासारखें झालें त्यांनाच माहीत. एवढें खरें की, त्या दिवसापासून लाला परत तुळशीरामाच्या वाटेस गेला नाही. पण ह्या मठ मराठ्याने मोठ्या युक्तीने वळकटी हस्तगत करून ती हातोहात न लांबवतां समुद्रांत कशी फेकली व आपले पैसे कसे परत मिळाले हें सांगतांना बाकीचे मठ मराठे हसत कां नाहीत हेंहि त्याला कधी कळलें नाही.

विचारा लालच काय, पण इतर परप्रांतीयांना सुद्धा मराठ्यांच्या वागणुकीचें आश्चर्य वाटतें. मराठ्यांना व्यवहारच नाही हा सिद्धांत तर मीं आतापर्यंत पांचपंचवीस वेळां तरी ऐकला असेल.

पुष्कळ वर्षांमागची गोष्ट. मी शेटना आमचें नवीन घर दाखवीत होतें. घर दाखवून झाल्यावर त्यांनी बारीक चौकशी केली—जमिनीला काय पडलें? घराला काय पडलें? वगैरे—आणि शेवटी विचारलें, “पण ताई, एवढे पैसे कुठून आणले?” मीं बेफिकीर स्वरांत सांगितलें, “थोडें जवळ होते ते दिले व बाकीचें कर्ज काढलें—फेडूं हळूहळू.” शेटनी गंभीरपणें मान हलवली—“छेः, हेच पैसे तुम्हीं एखाद्या धंद्यांत गुंतवले असते तर तुम्हांला दरवर्षी इतकें व्याज आलें असतें. त्या व्याजापैकी कांही भाग देऊन भाड्याचें घर छान घेतां आलें असतें. परत उरलेलें व्याज रकमेंत टाकून वीस वर्षांत चांगली पुंजी जमवतां आली असती. पण तुम्हां मराठ्यांना (महाराष्ट्रीयाना) व्यवहारच कळत नाही. आपलें असें घर आणि मागे-पुढे अंगण असलें म्हणजे तुम्हांला वाटतें स्वर्ग हातीं आला.” मी हसून म्हणालें, “शेटजी, तुम्ही हेटाळणीने म्हणून जें म्हणालां तें अगदी शंभर टक्के खरें आहे. वकैतल्या पैशांचें व्याज खाण्यापेक्षा स्वतःची झोपडी का होईना असली म्हणजे आम्हांला जन्म सफळ झाल्यासारखा वाटतो.” ह्या मराठ्यांना कांही अक्कलच नाही असा अभिप्राय त्यांच्या तोंडावर दिसला, व त्यांनी आमचा निरोप घेतला.

आमच्या ओळखीच्या परप्रांतीय संस्थानिकांना वर्षांसाठी घर व्यावयाचें होतें. घर बघून पसंत केलें, वर्षाचा भाडेपट्टा झाला व उद्या राहायला यायचें एवढ्यांत मंडळींच्या लक्ष्यांत आलें की, घरांत विजेचे दिवे नाहीत. आता काय करायचें? दिवस लढाईचे म्हणून वीज कंपनी नव्या घरांना वीज देत नव्हती व तिथे वशिला चालेना. एवढ्यांत राजेसाहेबांना असें आढळलें की, त्यांच्याच आळांत एका पाटीलबुवांचा वाडा व जमीन होती. तेथल्या विहिरीसाठी मोठा विजेचा पंप लावला होता—त्यांतून पाटीलबुवांनी मेहरबानीने दोघाचौघा शेजाऱ्यांना विजेच्या तारा जोडून दिल्या होत्या. आणि व्यवहार जरी चोरीचा होता तरी वीज कंपनी' तिकडे कानाडोळा करीत होती—तसेंच कांही संधान राजेसाहेबांनी पाटीलबुवांकडे

लावलें तर वीज कंपनी त्यांत ढवळाढवळ करणार नव्हती. राजेसाहेब लगेच आपल्या भारी किंमतीच्या प्रचंड मोटारींत वसले व पाटीलबुवांकडे आले. राजेसाहेबांची मोटार फारच सुरेख व खूपच मोठी होती. आमच्या भिकार गावांत कांही अशा मोटारी सहजीं दिसत नाहीत. त्यांची मोटार गेली की, रस्त्याने जाणारीं मुलें उभीं राहून कौतुकाने मोटार बघायचीं. हाकणारासुद्धा ऐटीत असे. राजेसाहेबांची मोटार पाटीलबुवांच्या वाड्याजवळ आली, मोटारहाक्या खाली उतरला व वाड्यांत जाऊन ‘बाहेर अमके—अमके आले आहेत. तुमची गांठ घ्यायची आहे, क्षणभर बाहेर आलांत तर बरें’ असा निरोप त्याने बैठकींत जाऊन सांगितला. पाटील जरा अनिच्छेने उठले व फाटकाशीं आले. राजेसाहेब खाली उतरले. रामराम वगैरे झाल्यावर त्यांनी सांगितलें, “हें पलीकडचें घर आम्हीं घेतलें आहे. तेथें वीज पाहिजे आहे. किती पैशाला तुम्ही कनेक्शन द्याल म्हणून विचारायला आलों आहे.” पाटीलबुवांनी विडा चावीत संथपणें उत्तर दिलें, “वा ! फार छान ! आपण आमचे शेजारी होणार — आनंद आहे आम्हांला. पण वीज कांही तुम्हांला नाही बुवा देतां येणार.” राजेसाहेबांनी व त्यांच्या कारभान्यांनी अतिशय गळ घातली, लोकांच्या चौपट पैसे देण्याचें कबूल केलें. पण पाटीलबुवांचें आपलें एक उत्तर, “छे, हो ! आधीच दोन—चार घरांना दिली आहे—आमच्याच पंपाला पुरें पडत नाही—तुम्हांला नाही देतां येत.” राजेसाहेबांनीं ही सारी हकीकत मला सांगितली, व मराठ्यांना व्यवहारच कळत नाही म्हणून ते आपल्या मुलखांत निघून गेले. घर अंगावर पडूं नये म्हणून लगेच दुसरा एक भाडेकरी पाहून वर्षाच्या कराराने त्यांना देऊन टाकलें. नवी भाडेकरू बाई होती, घरांत तीन—चार मुलें होती. बाई राह्यला आली व हळूहळू पाटलीगबाईंशीं मैत्री झाली. ‘एकटी बाईमाणूस, शाळकरी मुलं, रॉकेल मिळायची पंचाईत, मुलांचा अभ्यास तरी कसा होणार ? --वरं, वंगल्याचं भाडं तरी किती ! आणखी मी गरजू; आंत वीज नाही हें मला सांगितलेंसुद्धा नाही हो त्यांनी—मी आपली ह्या दिवसांत घर मिळतें आहे, म्हणून लगेच वर्षाचा भाडेपट्टा की हो केला !’ अशी बाईने आपली हकीकत दोन-चारदा सांगितल्यावर पाटलीगबाईंच्या सांगीवरून कुटुंबवत्सल पाटीलबुवांनी बाईंना लगेच आपली कामकरी माणसें लावून वीज जोडून दिली.

पंधरा दिवसांनी राजेसाहेब परत ह्या गांवीं आल्यावर त्यांनी बंगल्यांत वीज पाहून कसें आकांडतांडव केलें, नव्या भाडेकरी बाईला घर मोकळें करण्याची नोटीस कशी दिली, बाई वर्षभर कोर्टांत वकील न देतां स्वतः कशी भांडली, व शेवटी वर्ष संपतां-संपतां खऱ्या घरमालकाशीं तिने नवा भाडेपट्टा करून संस्थानिकांना कसे हात चोळीत बसवले हें सांगायचें म्हणजे एक मोठा ग्रंथ होईल; पण पाटीलबुवांनी मुळांतच वीज द्यावयाचें नाकारलें कां हें जाणण्याची मला उत्सुकता होती. काय परप्रांतीयांना आपल्या आळींत थारा द्यावयाचा नाही असा विचार होता की काय पाटीलबुवांचा ? इतका लांब विचार शक्य दिसत नव्हता. पाटीलबुवा कांहीं फारसे शिकलेले नव्हते, पण व्यवहाराला मोठे चतुर म्हणून त्यांचा लौकिक होता. मग त्यांनी पैसा नाकारला कां ? बऱ्याच दिवसांनी मला पाटलांच्या वागण्याचें रहस्य उलगडलें. हे छोटे राजेसाहेब मोटारीतून उतरून पाटीलबुवांच्या बैठकीपर्यंत पायीं गेले असते म्हणजे त्यांना ताबडतोब वीज मिळाली असती. पण पाटीलबुवांना बोलावून आणून मोटारशेजारीं बोलणीं झालीं. त्यामुळे पाटलांची मिजास विघडली होती. त्यांनी चारजणांना बोलून दाखवले. “ राजेसाहेबांचें बूड इतकें जड झालें होतें काय ? — मला मोटारची ऐटी दाखवतो होय ? — त्याला म्हणावें, तूं राजा आहेस तर मी पाटील आहे — वाटेल ते पैसे दिलेस तरी वीज देणार नाहीं. ” पैसा मिळत असला म्हणजे कसलाहि कमीपणा किंवा लाचारी स्वीकारायला हरकत नाही हें व्यापारी धोरण पाटीलबुवांना नव्हतें हें स्पष्ट झालें.

परवाचीच गोष्ट घ्या ना. आमची गाडी लोणावळ्याला थांबली. डब्यांतून बाईघाइनें एक पारशी उतरला. त्याला तार्जीं जांभळें विकत घ्यायचीं होतीं. डब्याच्या खिडकीजवळ एक कातकरीण एका लहानशा चौकोनी कुरकुलींत करवंदांचे द्रोण भरून विकायला आली. तिला पाहिल्याबरोबर त्या पारश्याने बाई करून सवंध टोपली हिसकावून घेतली व “ हेचा दाम काय ? ” म्हणून विचारलें. बाईने सांगितलें, “ आठ आणे. ” ते पैसे तिच्या हातावर ठेवून गृहस्थाने कुरकुली बायकोच्या हातांत दिली. मी आपली जांभळें म्हणून होणारा हा करवंदांचा सौदा स्तिमित होऊन पाहत होतें. दोन मिनिटें झाल्यावर बाहेरची कातकरीण म्हणाली, “ बाबा, माझी

टोपली द्या.” तो पारशी म्हणाला, “मग जांभळें न्यायचीं कशांत ? तुझ्या टोपलीची किंमत देतो, सांगनी.” बाई म्हणाली, “छे ! मला टोपली नाही विकायची.” त्याने त्या एक आणा किंमतीच्या टोपलीला एक रुपया देऊं केला तरी तिचें म्हणणें एकच, “मला टोपली विकायची नाही.” शेवटीं त्याने रागाने संबंधच्या संबंध टोपली तिला परत दिली. तिने त्याचे आठ आणे परत दिले व वेळ खाल्ल्याबद्दल चार शिव्या हासडून ती पुढे गेली. त्या पारशिणीला मीं हळूच म्हटलें, “बाई, तीं करवंदें होतीं — जांभळें नव्हतीं. तुहांला पाहिजे असतील तर तो पाहा पलीकडे माणूस उभा आहे, त्याच्याजवळ जांभळें आहेत.” बरें झालें टोपली गेली असें म्हणून तिनें नवऱ्याकडून जांभुळवाल्याला बोलावलें. तो होता एक कुणवी, आणि जी कातकरणीची कथा तीच त्याची पण कथा. तो म्हणे, “मीं जांभळं विकायला आणलीं आहेत. टोपली नाय. हवीं तर घ्या, नाहीतर मी पुढे जातो.” शेवटी चरकडत त्या बाईने रुमालांत जांभळें विकत घेतलीं, व तो माणूस आपली जीर्ण टोपली घेऊन निघून गेला. मला मात्र “मराठे लोकाला कसा बेपार कळत नाही” हें पुराण मुंबईपर्यंत ऐकावें लागलें.

आजहि परत तेच शब्द मी आणखी एका माणसाकडून ऐकत होतें. हे गृहस्थ एक, सुप्रसिद्ध म्हणा की कुप्रसिद्ध म्हणा, एजंट होते. कोणाला कांहीहि पाहिजे असो, पुरेसें कमिशन मिळालें की आपण ! मिळवून देऊं अशी ह्यांची प्रतिज्ञा होती, व त्या प्रतिज्ञेला आतापर्यंत कधीहि बाध आला नव्हता; पण आज मात्र त्यांनी हात टेकले होते. ते रस्त्यावरून अगदी मंदपणें जात होते. त्यांचा चेहरा पाहून मीं विचारलें, “काय, इकडे कोणीकडे ? बरें नाही वाटतें ? हवा पालटायला का आलांत ?” “अहो, मी अगदी चांगला बरा आहे. पण किती खटपट केली तरी काम होत नाही म्हणून त्रासलों आहे,” त्यांनी सांगायला सुरुवात केली. “तें पलीकडे, * * * * * चं रस्त्यावर एक लहानसं घर नाही का, ती जागा व घर मी पंधरा हजाराला मागत होतो — * * * * * नी सांगितलं आहे माझ्यासाठी घ्या म्हणून.” तें घर व त्या घराची मालकीण माझ्या चांगली माहितीची होती. ती एक पांढरपेशाची पन्नास वर्षे वयाची विधवा

होती. तिच्या मुलाने आणि तिने पै-पै करून पैसा साठवून शंभर-दीडशे रुपयाला जमीन घेतली होती व त्यावर कांही विटा, कांही पत्रे, कांही खोक्याच्या फळ्या अशी विविध सामुग्री जुन्या बाजारांतून आणून एक लहानसें घर बांधलें होतें. घरांत राह्यला येऊन दोन वर्षे होतात तो मुलगा वारला व सध्या घरांत विधवा सासू, विधवा सून व एक तीन वर्षांचा नातू अशीं राहत होतीं. घरीं खायची भ्रांत होती. सासू चार टिकाणीं काम करी, घरांतल्या चार खोल्यांपैकी तीन भाड्याने दिल्या होत्या, व कुटुंबाची कशीबशी गुजराण होत होती. मुंबईला बाँबहल्ला होणार ह्या भीतीने मुंबईचे लोक वाटेल ते पैसे देऊन बाहेरगावीं घरे व जमिनी घेत होते. आज तिची दोन-तीन हजारांची मालमत्ता पंधरा हजाराला जात होती. ते एजंट पुढे सांगू लागले, “अहो, घरापुढून मोठा रस्ता म्युनिसिपालिटीने काढला आहे म्हणून इतकी किंमत देतो आहे. म्हातारीला सांगितलेंसुद्धा की, जरा मागच्या बाजूला जमीन आहे ती घ्या व घर बांधा. आठ-दहा हजारांत सर्व होईल. कांही हजार बँकेंत राहतील. पंधरा हजार पुरे नसले तर काय हवें तो आंकडा सांगा. पण तिचें आपलें एक — ‘मला घर नि जमीन विकायची नाही.’ — आता सांगा ह्या मळपणापुढे काय करणार ? आणि अशा मागसांशीं व्यवहार तरी कसा करायचा ” — ते तावातावाने निघून गेले. मीं समोरच्या मारुतीच्या देवळाकडे तोंड केलें व हात जोडून प्रार्थना केली, “देवा मारुतिराया ! मराठ्यांना आणखी थोडें मळ कर रे — ”

महाराष्ट्रांतील प्रत्येक गावीं मराठे असलेच पाहिजेत असा कांही वर्षांपूर्वी माझा समज होता. पण मराठे नाहीत, अशीं कित्येक गावे मी पाहिली आहेत. मराठ्यांपेक्षां कुणबी जास्त ठिकाणीं आढळतात. पण इतर कोणचीहि जात घेतली तरी सार्वत्रिक वास्तव्याब्रत महारांची सर दुसऱ्या कोणत्याहि जातीला नाही. महार बहुसंख्य कोठेहि नाहीत. पण महारांची वसती मुळी नाहीच अशीं गावे मला अजून आढळलीं नाहीत.

हे महार आहेत तरी कोण ? हें एक कोडेंच आहे. ते काय महाराष्ट्रांतील अतिपूर्वीचे आदिवासी आहेत ? उत्तरेकडील संस्कृत भाषा बोलणाऱ्यांनी महाराष्ट्राची वसाहत केल्यावर काय ह्या आदिवासींना आपलें गुलाम बनवले व ते हे महार आहेत ? का ते दक्षिणेकडून आलेल्या कैकाडी, रामोशी, वडार, वगैरे जातींपैकी आहेत ? ह्या दोन्हीहि गोष्टी मला संभाव्य दिसत नाहीत. महाराष्ट्रांतील अर्धवट रानटी जातींचा संबंध जंगलाशीं आहे. त्यांचें पोटहि कांही अंशीं जंगलाच्या देणगीवर व जंगलाच्या कामावर अवलंबून आहे. तसें महारांचें मुळीच नाही. बरें भटक्या जातींतहि त्यांना घालतां येत नाही. त्यांच्या पायाला चाक बांधलेलें असतें व त्यांच्याइतकी पायपीट खेड्यांत दुसरें कोणी क्वचितच करीत असेल. पण ही सर्व भ्रमंती गावकामगार म्हणून असते. भटक्या जाती आज येथे तर उद्या तेथे अशा असतात, फक्त पावसाळ्यांत त्यांचा मुकाम एक जागीं असतो. पण महार आपापल्या

गावचे पिढीजाद रहिवाशी असतात. इतकें असूनही महारांना नांगरटी फारशी माहीतच नाही. गावांत सगळ्या महारांचा मिळून सगळ्यांत वाईट जमिनीचा एखादा तुकडा असायचा. त्या तुकड्यांत पिकेणार काय आणि त्यातलें प्रत्येक कुटुंबाच्या वाट्याला तरी काय येणार ? कोणाचेंच लक्ष तो तुकडा कसण्याकडे नसतें. इतर गावकऱ्यांचें तसें नसतें. त्यांचा प्रत्येकाचा स्वतःच्या जमिनीशीं एकजीव झालेला असतो. शेताला अंकुर फुटला की, त्यांच्या आशेला अंकुर फुटतो. शेत करपलें की, त्याचें जीवन करपतें. शेताला पाऊस चांगला मिळाला की, त्यांचीं तोंडें टवटवीत होतात. पीक तान्हेलें राहिलें तर त्यांच्या तोंडाला कोरड पडते. शेतांतल्या झाडापेक्षाहि खोलवर त्यांचें आयुष्य पिढ्यान्पिढ्या जमिनींत रुजलेलें असतें. जमिनीच्या सहवासाने त्यांना जमिनीचे वाण आणि गुण दोन्हीहि लागतात. जमिनीचा रंग आणि जमिनीचा जडपणा दोन्हीहि त्यांच्या अंगीं येतात. त्यांचें चालणें धीरगंभीर, त्यांचें बोलणें अतिसावकाश आणि त्यांच्या मनाचे सर्व व्यवहार पण हळू-चालतात; ह्याच्या बरोबर उलट महारांची स्थिति असते. त्यांना जड जमिनींतून पोटाला मिळवायचें नसतें, तर माणसांकडून मोठ्या मिनतवारीने कोर अर्धा कोर भाकर काढायची असते. घरांत साठवण करण्याइतकें कधी त्यांना मिळत नाही; इतकें त्यांचें पोट हातावर असतें. पडेल जनावर ओढायचें, गावचे निरोप घेऊन जायचें, पाटलाच्यामागे असायचें, गावांत गस्त घालायची, सगळ्यांच्या जमिनीच्या हद्दी लक्षांत ठेवायच्या, हीं त्यांचीं वंशपरंपरा कामें. कुठल्याहि जमिनीच्या भांडणात महारांची साक्ष असायची. यामुळेच चौकसपणा, हजरजबाबीपणा हीं महारांत दिसून येतात. बुद्धि चंचल आणि लवचिक असते. नव्या मनूत नवें चटकन उचलण्याची त्यांची तयारी असते. पोटाच्या रोजच्याच काळजीमुळें म्हणा किंवा एकाच उद्योगाने पोट भरणें शक्य नसल्यामुळे म्हणा, ते हजार उद्योग करतात. त्यांना गावच्या सगळ्या घरांतील खडान्खडा माहिती असते. आणि तीसुद्धा फक्त चालू पिढीची नसून कित्येक पिढ्यांची ! गावांतलीं सगळीं विंगें, सगळ्या भानगडी, सर्व घरगुती कटकटी यांची महार म्हणजे एक चालतीबोलती नोंदवही असते. महारांना गाणें नाचणें व नक्कल छान करतां येते, आणि त्यांत त्यांना पिढीजाद मिळालेलें मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान फार उपयोगी पडतें. हजारो वर्षे हीन स्थितींत काढून

आता इतरांच्याबरोबर आम्ही आहोंत ही भावना येऊं लागल्याने ह्या पिढीं-तील महारांची मनोवृत्ति मोठी नाजूक व भावनाप्रवण असते. वंशपरंपरा वळावलेले गुण व नवी परिस्थिति यांचें द्वंद्व त्यांच्यांत उत्कटतेने पाहावयास सापडतें. पैसे चांगले मिळोत किंवा थोडे मिळोत, महार चांगले कपडे घालतो. हें त्याच्या कलावान मनाचें दर्शक आहे असें मला वाटतें. मीं पाहून ठेवलें आहे की, वर्गीत साधारणपणें गत्राळ पोशाक करणारे विद्यार्थी ब्राह्मण असतात. मराठ्यांचा पोशाक साधारणपणें ब्रज्यापैकी असतो, व सर्वांत झोकांत असतो महार. ब्राह्मण आज चार पैसे मिळाले तर दोन मागे टाकील. पण महार आज सर्वच्या सर्व खर्च करील व उद्या परत पोटासाठी वणवण हिंडेल.

मी पुण्यांत निरनिराळ्या मराठा जातींची पाहणी करीत होतें. एक दिवस महारांची व इतर कांही जातींची मोजणी चालली होती. प्रत्येक माणसाचें नांव, गाव व पोटजात नोंदवहींत टिपून घ्यावयाची व नंतर त्याच्या डोक्याचीं मापें घेऊन रक्त घ्यावयाचें असा क्रम असे. माझ्या शेजारीं माझा एक महार विद्यार्थी उभा राहून मला मदत करीत होता. येतील तसतशी नोंद होत होती — महार, भंगी, मांग, मांगगारुडी वगैरे. एवढ्यांत एकजण आला व त्याने आपली जात 'हरिजन' म्हणून सांगितली. एक लहानसा विजेचा धक्का बसावा तसें सर्वांना झालें. मीं माझ्या विद्यार्थ्याकडे पाहिलें तो त्याच्या चेहऱ्यावर राग, विषाद, तुच्छता हे विकार दिसत होते. त्याची-माझी दृष्टादृष्ट झाली तशी तो थोडा हसला. त्या हरिजनाला मला विचारावें लागलेंच, "अहो, 'हरिजन' शब्दाने जात कळत नाही — माझ्या कामासाठी मला तुमच्या पोटजातीची नोंद करायची आहे." "अरे, 'हरिजन' 'हरिजन' काय चालवलें आहेस ? सांग की, तूं महार आहेस म्हणून —" माझा विद्यार्थी हेटाळणीने म्हणाला. स्वाभिमानी महारांना 'हरिजन' शब्दाचा तिटकारा वाटतो. 'हरिजन' शब्दांतील करुणा, खोटी दया त्यांना नको आहे. 'महार' शब्दामागे इतिहास आहे, परंपरा आहे. त्यांना 'महार' म्हणूनच मानाने जगायचें आहे. अशाच कितीतरी प्रसंगीं महारांचें वैशिष्ट्य माझ्या नजरेस आलें व अरबी समुद्रापासून तो वैनगंगेपलीकडे सर्व महार इथून-तिथून एकाच सांच्यांतले ही गोष्ट अनुभवास आली.

खानदेशांतल्या एका गावीं एका संध्याकाळीं वंजान्यांचीं मापें आटपून आम्ही घरीं चाललों होतो. रस्त्याने फारच थोड्या माणसांची आवकजावक होती. एवढ्यांत एका वळणावर खड्या सुरांत म्हटलेलें गाणें ऐकूं आलें. वळण संपल्यावर पाहिलें तो तिघे—चौघेजण सावकाश रमतगमत चालले होते. एकजण गाणें म्हणत होता. बाकीचे मधूनमधून साथ करीत होते व मधूनमधून गप्पा मारीत होते. आम्ही झपाझप चाललों होतो. आम्ही जवळ आलों तों गाणें थांबलें. मीं विचारलें, “कसलें गाणें चाललें होतें?” सर्वांनीच चमत्काकिपणें माझ्याकडे पाहिलें, पण उत्तर दिलें नाही. काय एवढेंसुद्धा माहीत नाही? आम्हांला सांगायची जरूर नाही, असाच भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसला. थोडें लांब गेल्यावर बरोबरच्या गृहस्थाने सांगितलें की, “ते महार होते — आंबेडकरांचा पोवाडा चालला होता.” ते पुढे म्हणाले, “उगीच बोललांत तुम्ही त्यांच्याशीं.” पण मला तसें वाटलें नाही. शब्दांनी न बोलतां त्यांना काय सांगायचें होतें तें त्यांनी अगदी स्पष्ट सांगून टाकलें होतें.

दुसऱ्या दिवशीं मी ज्या जहागीरदारांकडे उतरलें होतें त्यांच्याकडे गावचा महार कांही कामासाठी आला होता. त्याने प्रत्येकाला लवून जोहार केला. जहागीरदारांच्या सांगण्यावरून “माप देण्यासाठी माणसें ताबडतोब लावून देतो” असें त्याने मोठ्या अगत्याने सांगितलें. इतक्यांत मला त्याची काठी दिसली. काठी कळकाची, धुराने लालसर काळी झालेली अशी होती. त्यावर पितळेच्या तारेने हरतऱ्हेने विणून नक्षीकाम केलें होतें. मीं काठी मागितली तेव्हा त्याने वाकून लांबून माझ्या हातांत ती टाकली. स्वतः जहागीरदार व त्यांचे चिरंजीव अस्पृश्यता मानणारे नव्हते. मीं तर त्यांच्यादेखतच एका महाराचें माप घेतलें होतें. मग काठी लांबून माझ्या हातांत टाकण्याचें प्रयोजन काय? मीं म्हटलें ना की, महार एक स्वभावसिद्ध नट असतो म्हणून, त्याचें हें उदाहरण. “तुम्हीं हल्लीच्या माणसांनी शिवाशीव केली म्हणून काय आम्हीं रीत सोडायची? जहागीरदारांकडे कशी वागणूक पाहिजे ती काय आपल्यासारख्यांनी विसरायची होय?” असेंच जणू तो मला विचारीत होता. पण हें करीत असतांना त्याच्या तोंडावर किंचित् हसूं होतें. त्याच्या डोळ्यांत मिश्रिकल्पणा भरलेला होता. “हें

सगळें नाटक आहे, हें तुम्हांला ठाऊक आहे अन् मला पण ठाऊक आहे ” हाच त्याचा भाव होता.

नागपूरला वेझन बागेंत मीं मापें घेत होतें व माझ्याभोवतीं महारांचा घोळका जमला होता. हीं मापें मी कां घेतें? ह्यापासून काय अनुमानें काढणार? — वगैरे प्रश्नांचा पाऊस पडत होता व शक्य तितक्या प्रश्नांचीं उत्तरे शक्य तितक्या सोप्या भाषेंत द्यावयाचा माझा प्रयत्न चालला होता. इतक्यांत एकजण म्हणाला, “बाई, ह्याबद्दल लिहिलेलें एखादें पुस्तक दाखवा की आम्हांला.” मला हेंच हवें होतें. मीं जसाशा ऐटीनेच स्वतः लिहिलेलें एक इंग्रजी लिखाण त्यांच्यापुढे टाकलें व म्हटलें, “पाहा, यांत सगळें कांही आहे.” इतर जातींच्या बाबतींत माझी ही युक्ति हटकून यशस्वी झाली होती. माझें इंग्रजी पुस्तक पाहून व साधारण इंग्रजी जाणणाऱ्यांनासुद्धा न कळणारे ते जाडे-जाडे शब्द पाहून चौकस माणसें गप्पच बसायचीं; पण ह्या गृहस्थाने मला दाद दिली नाही. त्याने एकदा पुस्तकाचीं पानें चाळलीं, पुस्तक टेबलावर फेकलें, आणि मान हलवून मला म्हणाला, “हें पुस्तक तर इंग्रजींत आहे. आमच्यासारख्यांना ह्यांत काय लिहिलें आहे तें काय कळणार? आम्हांला कळायला तुमचें पुस्तक मराठींत हवें होतें, नाही का?”

ह्यानंतर कांही दिवसांनी मी भंडान्याहून साकोरीला चाललें होतें. गाडी भंडान्याहून सकाळीं निघाली. जवळजवळ गाडीची भरती झाली होती. अर्धा मैल जाऊन गाडी थांबली व गृहस्थ गाडींत शिरले. “आज सकाळींच काम सोडून बाहेरगावीं कुठे निघालां?” गृहस्थ म्हणाले, “ह्या महारांची प्राथमिक निवडणूक आहे ना. त्याच्या प्रचारासाठी मला तीन दिवसांची सुट्टी मिळाली आहे.” “म्हणजे तुमचा काय ह्या निवडणुकीशीं संबंध?” गृहस्थ सांगूं लागले. “तो शिवू महार आहे ना आमच्या कारखान्यांतला, तो काँग्रेसच्या तिकिटावर उभा राहिला आहे. आमचे शेट त्याला मदत करताहेत.” “मग शेटचीं दुसरीं माणसें कां नाही जात?” “हेंच तर तुम्हांला कळत नाही. तो शेटचा माणूस म्हणून कांहीं जाहिरात नाही लावायची, समजलांत. इकडे लोकांना कुणकुण आहे, पण तिकडे गोंदियाचे बाजूस अजून लोकांना माहीत नाही तोवर त्याच्याबद्दल

काँग्रेसच्या बाजूने प्रचार करण्यास जात आहे.” थोडा वेळ कोणी कांही बोललें नाही. परत एकाने प्रश्न केला, “कोठचा उमेदवार निवडून येईल ह्याचा कांही अंदाज आहे का?” कार्यकर्त्याने तोंड जरा आंघटच करून उत्तर दिलें, “आंबेडकरांचा माणूस पहिला हें ठरलेलेंच आहे. बहुधा दुसराहि त्यांचाच येईल. किती पैसा ओतला तरी पहिली जागा आम्हांला मिळणें शक्य नाही.” मनांतल्या मनांत मीं महारांना धन्यवाद दिले. माझें मन केवढें मोठें झालें होतें! कार्यकर्त्यांचें तोंड जरा खुललें. तो पुढे म्हणाला, “पण तिसरी व चौथी जागा आमचीच आहे, आणि मग सार्वत्रिक निवणुकींत आंबेडकरांच्या माणसाचा धुव्वा ठरलेलाच आहे. पैसा मात्र खूप खर्च होणार आहे.” हें ऐकून एक गृहस्थ म्हणाले, “काय भाव चढला आहे आज त्यांना!” “रोज अडीच रुपयालासुद्धा काम करायला तयार नाहीत ते.” शेवटचा माणूस म्हणाला.

गोंदिया — भंडाऱ्याच्या बाजूला देशी विड्या प्रचंड प्रमाणांत करतात. त्यासाठी जीं टेंभुर्णीचीं पानें लगतात तीं गोळा करण्याच्या हंगामाला अजून नीटशी सुरुवात झाली नव्हती. पण लौकरच काम सुरू व्हावयाचें होतें. हिवाळा संपून नवी पात फुटली की, जास्तीत जास्त पानें गोळा करून आणण्याची धांदल सबंध जंगल प्रदेशांत उडालेली असते. विडी कारखान्यांतील कामें — पानें गोळा करणें, तीं निवडणें, कातरून त्यांना आकार देणें, तीं वाळवून पुढे बांधणें, विड्या वळणें, वगैरे सर्व महारच करतात. घरांतील पुरुष उजाडण्याच्या आंतच कारखानदारांच्या रिंग्या घेऊन रानांत जातात. तेथें सूर्य उगवल्यापासून मावळेपर्यंत पानें ओरबाडण्याचें काम चालतें. जसजशा गाड्या भरतात तसतशा त्या मालक सांगेल त्या — त्या ठिकाणीं रवाना होतात. तेथे म्हातारे-कोतारे, बायका-पोरें दिवसभर पानें कातरीत असतात. दिवसाचा वेळ फुकट जाऊं नये म्हणून बायका रात्रींचींच दळणें करून भाकरी भाजून ठेवतात. मीं कार्यकर्त्यांस — विडी कारखानदारांच्या आश्रितांस — विचारलें, “महारांना दिवसाचे किती तास काम पडतें हो?” तो उत्तरला, “तास कसचे विचारतां? हंगामांत दिवसाचे बारा तासहि कामाला पुरत नाहीत. पानें आणणें, कातरणें, पुढे बांधणें वगैरे निरनिराळ्या कामाप्रमाणे दाम

मिळतो त्यांना. आजकाल फारच शेफारले आहेत ते. ” दुसरा एकजण म्हणाला, “ आणि एकेकाचा पोशाक तरी पाहा. कोशा, सिल्कचा शर्ट व सोन्याचीं रिस्ट्र्वॉचें ! दिसतात का तरी तुम्हाआम्हांला ? ” तिसरा बोलला, “ अहो, त्यांचें सगळें कुटुंबच्या कुटुंबपैसे मिळवतें ह्या दिवसांत. ” मत्सराचा एक सामुदायिक ध्वनि गाडींत उमटला.

मला माझ्या प्रवासांतली एक सकाळ आठवली. रानांतून प्रवास करीत असतां मी महारांच्या वसतीला आलें होतें. घराच्या पुढेच एक अशक्त व फिकट दिसणारा मुलगा पानांची रास पुढे घालून बसला होता. त्याच्या आईने सांगितलें, “ बाई, तो अशक्त आहे, त्याचे पाय लुळे आहेत, चालतां येत नाही. पण बसून पानें कातरलीं म्हणजे दिवसाचे आठ-बारा आणे मिळतात. तेवढेंच त्याचें पोट बाहेर पडतें. ” त्या मुलाचे केविलवाणे डोळे, त्याच्या आईचे कित्येक दिवसांत वेणी न घातलेलें डोकें, कित्येक दिवसांत न धुतलेलें लुगडें व माझ्याशीं बोलतांनासुद्धा चाललेला पानें कातरण्याचा उद्योग हीं सर्व माझ्या डोळ्यांपुढे उभीं राहिलीं. खरेंच महाराच्या घरीं तान्ह्या मुलाखेरीज सगळें कुटुंबच्या कुटुंब पैसे मिळवीत असतें. चार पैसे मिळाले की, खर्च होण्यासहि वेळ लागत नाही. शेजारच्या मोठ्या शहरीं जायचें, बाजारांत छानछोकीची जी वस्तु दिसेल ती दुप्पट पैसे देऊन विकत घ्यायची, चार दिवस निरनिराळ्या उपहारग्रहांत जाऊन मन मानेल तसें चरायचें, यथेच्छ दारू प्यायची, तमाशाला जायचें आणि खिसे मोकळे झाले की घरीं येऊन घाण्याला जुंपलेल्या बैलाप्रमाणे कामाला लागायचें. गाडींतल्या पांढरपेशा माणसांना ह्या आयुष्यक्रमाचा कां बरें एवढा हेवा वाटावा ?

भंडाऱ्याच्यापुढे हाळबी लोकांच्या प्रदेशांत माझें ह्यापुढील काम होतें. तेथें अर्जुनीला दोन दिवसांचा मुक्काम होता. शेजारच्या दोन-चार गावांतून महारांना बोलावले होतें. तेथेहि नागपूरचाच अनुभव मला आला. गोंड, हाळबी, कुणबी मापें देऊन, रक्त देऊन जात होते. पण मीं हें काय चालवलें आहे हें कांही कुणीं विचारलें नाही. महार आले ते सगळे मिळून चार-पांच मैल चालून आले. त्यांनी मापें घेतांना मी डोकें कां मोजतें हें विचारलें, सरकारांतून त्याबद्दल मला काय मिळतें तें विचारलें, किती रिक्कूट पाठवले तर किती कमिशन मिळतें तें विचारलें. शेवटीं माझें काम

रिक्कूटभरतीसाठी नाही ह्याची खात्री पटल्यावर दोन क्षण मोजणीचें काम पूर्ण शांततेंत झालें. मला वाटलें, संपली ह्यांची प्रश्नावली. पण छे ! रिक्कूट-भरतीसाठी तर नाही, पण मग ही मोजणी कशासाठी चालवली आहे तें समजावून सांगण्याची भुणभुण सुरू झाली. शेवटीं अगदी निरक्षर माणसांना मानवशास्त्राचे धडे देण्याइतपत माझी तयारी आहे का नाही ह्याची परीक्षा मला देण्याची वेळ आली. रक्त काढल्यावर मला जेवायचें होतें. तें रक्त मीच तपासणार हें कळल्यावर तर मंडळी तेथून हलतच ना. “ तुम्ही काय करतां तें आम्ही पाहूं न मग जाऊं, ” असें त्यांनी निक्षून सांगितलें, व मग माझ्याभोवती कोंडाळें करून कोणाचें रक्त अ आहे, कोणाचें ब आहे, तें कसें ओळखायचें, ह्याची समजूत करून घेतली. “ काय रे, मग बामणाचें रक्त न आपलें रक्त सारखें असलें तर काय रे होईल ? ” “ मग म्हणून काय झालें ? आम्ही काय माणसं नाहीत ? ” “ अरे, पण निराळं असलें तर रे ? ” ह्याला उत्तर न सुचल्यामुळे सर्वांनी माझ्याकडे वळून “ मग बाई — ” अशी सुरुवात केली. पण माझ्या सुदैवाने गावचा पोलिस-पाठील तेवढ्यांत येऊन सर्वांना कांही कामाला घेऊन गेला, व मी त्यांच्या प्रश्न-राक्षसांच्या तावडींतून सुटलें.

ह्यापुढचा मुकाम खजरी येथील हाळबी जमीनदाराकडे होता. तेथल्या पटवारी एक हुशार मध्यम वयाचा व अर्थातच लिहितां-वाचतां येणारा महार होता. नेहमीप्रमाणे त्याने माझी सर्व व्यवस्था केली. जमीनदाराने तांदूळ, डाळ, मिरची व तेल पाठवले होते. मीं स्वैपाक केला व आम्ही जेवावयास बसलों. मला अर्थातच स्पृश्यास्पृश्यतेचा प्रश्न नव्हता. पण बरोबर कांही इतर गावकरी होते. पटवान्याने कोळ्याकडून पानें अशा खुबीने मांडलीं की लहानशा ओसरीवर साधारणपणे वर्तुळांत एकमेकांपासून दूर-दूर — सर्वजण तर एकत्र आणि कोणी कोणाच्या पंक्तींत तर नाही — अशीं आम्ही बसलों व जेवणें झालीं. हा गृहस्थ दोन दिवस माझेबरोबर हिंडावयास होता. त्याच्या गप्पा, त्याचा अनुभव, मोकळेपणाने वागूनहि कधी चुकून मर्यादेचा अतिक्रम न करणें ह्या गुणांनी मला त्याच्याबद्दल आपुलकी वाटूं लागली.

माझ्या मनांत सारखें येई-त्याच्या मुलांना खाऊसाठी म्हणून कांही द्यावें.

पण ज्या माणसाबरोबर बरोवरीच्या नात्याने दोन दिवस काढले त्याला अशा प्रकारें उचलून पैसे द्यावे हेंहि मनाला प्रशस्त वाटेना. दुपारीं रक्त-तपासणीचें काम चाललें होतें. माझ्याजवळ दोन-चार कांचेच्या नळ्या-मागे खराचा फुगा लावलेल्या अशा-रक्त घेण्यासाठी होत्या. त्यांची पेटी उघडून माझें काम चाललें होतें. पटवारी म्हणाला, “बाई, तुमचं अडणार नसेल तर एक नळी द्या. फाउंटन पेन भरायची भारी पंचाईत पडते,” त्याच्या बरोबरच साकोरीपासून वाटाड्या म्हणून पाठवलेला एक ब्राह्मण होता. तोहि आमच्यांत गेले चार दिवस होता. तो म्हणतो, “अहो, असें मागतां काय - मला पण फाउंटनची अडचण पडते, पण मीं मागितलें का ?” पटवारी म्हणाला, “त्यांत काय झालें ? बऱ्याचशा नळ्या दिसल्या, एक मागितली; अडणार नसेल तर घेतली, नाही तर नाही.” पटवान्याने क्षुल्लक वस्तु आपण होऊन अगदी सहजगत्या मागण्यांत कोणतेंच दैन्य दाखवलें नव्हतें. उलट, दोन दिवसांच्या सहवासांत उत्पन्न झालेल्या खेळीमेळीच्या, बरोवरीच्या, भावनेचें तें द्योतक होतें. मागणी ऐकून मला पण आनंद झाला. देणगी इतकी क्षुल्लक की, देणाऱ्याला व घेणाऱ्याला आनंदाखेरीज कसलीच देवाण-घेवाण करण्याची तसदी नव्हती. महारांना माणसामाणसांच्या संबंधाचें ज्ञान उपजत असतें असें मी म्हणतें तें ह्यामुळेच. ज्या गोष्टी आम्हांला शिकाव्या लागतात त्या त्यांना आधीच माहीत असतात आणि त्या बोलून जाण्याची त्यांची पद्धत इतकी सहज, सरळ व विनतोड असते की, त्याच्यापुढे उत्तरच नसतें. माझ्या प्रवासांत मी जवळजवळ मराठी मुलखाची सीमा गांठली होती. पुढे जावें का नाही हें अजून ठरवलें नव्हतें. रम्य वनप्रदेश, साधेभोळे, निरक्षर, मला पूर्वी माहीत नसलेले मराठी बोलणाऱ्यांचे समाज ह्यांत मन रमलें होतें. पण घर सोडून फार दिवस झाल्यामुळे घरची ओढ लागली होती. महाराष्ट्राची सीमा कोणती ह्याबद्दल आमचें बोलणें चाललें होतें. कोणी म्हणत होता, “ह्या नदीच्यापलीकडे हिंदी बोली सुरू झाली;” कोणी म्हणत, “त्या गावांतले लोक निम्मे मराठी, निम्मे हिंदी आहेत.” महार पटवारी म्हणाला, “जेथपर्यंत महार पोचले तिथपर्यंत महाराष्ट्र !”

गौरी विचारीत होती, “आता परत ग कधी खीर करणार ?” मीं म्हटलें, “तुझ्या पुढच्या वाढदिवसाला.” खीर खातां-खातां ती थांबली, तिने क्षणभर मोठ्या गंभीरपणें विचार केला व परत विचारलें, “म्हणजे पुढच्या मंगळवारी ना ?” सगळीं भावंडें तिला हसलीं. ताई म्हणाली, “अहा रे वेडाबाई ! काल एवढें कोष्टक शिकलीस तरी आपलें डोकें रिकामेंच. अग, चोवीस तासांचा एक दिवस, तीस दिवसांचा एक महिना व बारा महिन्यांचें एक वर्ष. बरोबर एक वर्षाने तुला खीर मिळणार, समजलीस ?” हें कोष्टक गौरीला तोंडपाठ होतें, पण ह्या कोष्टकाचा तिच्या अनुभवाशीं काडीमात्र संबंध नव्हता. तिची कालगणना अगदी तिची स्वतःची अशी होती. “गौरे, आपण तासाभराने गाडींत बसून फिरावयास जाऊं” असें म्हटलें म्हणजे ती चटदिशी तयार होते व दर दोन मिनिटांनी येऊन विचारते, “झाला का ग तास ?” तेंच फिरून येतांना “चला घरीं, फार उशीर झाला” असें म्हटलें म्हणजे ती तावडतोव म्हणते, “आत्ता तर फिरावयास निघालों, इतक्यांतच काय ग घरीं जायचें ?” तिचे तासच काय, पण क्षण, दिवस, वगैरे सगळींच कालपरिमाणें अगदी खरासारखीं लवचीक व सर्वस्वी तिचीं स्वतःचीं अगदी खासगी अशीं आहेत. आम्ही तिचे आचारविचार घड्याळाच्या वाटोळ्या तक्कडींत बसविण्याचा प्रयत्न करीत आहोंत व ती विचारी लौकरच ह्या प्रयत्नाला बळी पडेल, पण अजून तरी तिचें कालमापन स्वतंत्रपणें चालू आहे.

असेंच स्वतंत्र कालमापन लहानपणीं, मला वाटतें, सगळ्यांचें चालू असतें. मोठेपणीं मात्र आपली काळाची जाणीव दिशेच्या जाणिवेशीं इतकी जखडून टाकलेली असते की, आयुष्यांतील कांही असामान्य प्रसंगींच दिङ्निरपेक्ष काळाची जाणीव आपणांस होते. रात्रीं निजलें म्हणजे सकाळीं उठेपर्यंत कांही काळ गेला हें कळावयास मुलांना किती उशीर लागतो ! कधीकधी मुलें बोलतात त्यावरून आपल्याला त्यांच्या मनांत डोकावतां येतें, पण तीं बरेचदा आपले अनुभव सांगत नाहीत — तशी त्यांना गरज वाटत नाही. एखादे वेळीं आपल्या लक्षांत येतें की, त्यांचें आणि आपलें विश्व अगदी निराळें आहे म्हणून ! नंदू काकाकडे राहावयास जाऊन आला होता व मी त्याला विचारीत होतें की, काकाकडे काय-काय गंमत केलीत म्हणून. खेळणें, हुंदडणें, खाणें, भांडणें, वगैरेंचें वर्णन झाल्यावर नंदू आठवण झाल्यागत थांबला व म्हणाला, “काकाकडे सगळें चांगलें होतें, पण रात्रीं झोप मात्र मुळीच येत नसे.” “म्हणजे काय, बाबा ? काय डांस, डेकूण फार होते ?” मीं आश्चर्याने विचारलें. “छे ! ग ! डांस, डेकूण कांही नव्हते — पण झोप यायची नाही एवढें खरें. जरा कुठे अंधरुणावर पडतां न पडतां तो चहाच्या कपत्रशांच्या खडखडाटाने जाग यायची,” रात्रीं नवापासून सकाळीं आठपर्यंतचा गाढ झोपेंत घालविलेला अकरा तासांचा वेळ नंदोबाच्या मतें कांही क्षणांचा होता !

आणि खरोखरच तो कांही क्षणांचाच होता. त्या क्षणांना अकरा तास म्हणणें ही एक फसवणूक आहे. काल ही एक संवेदना आहे, व तिचें मोजमाप करायचेंच तर कालपरिमाणानेच व्हावयास पाहिजे; पण आपण कालाची दिशेशीं सांगड घातली आहे व दिशेची लांबी, रुंदी, खोली व उंची हीं परिमाणें मोजून काळ मोजल्याचा आभास निर्माण करीत असतो. घड्याळ, घटियंत्र, छायायंत्र, सर्वच साधनें एका अचल पार्श्वभूमीवर दुसऱ्या हलणाऱ्या वस्तूंचा संचार किती झाला एवढेंच दर्शवितात. घड्याळाच्या गोल तबकडीवर कांटे हलत असतात, त्या कांट्यांच्या हलण्याच्या गतीवरून आपण क्षण, तास व दिवस मोजतो. छायायंत्रामध्ये एका उभ्या दांड्याची छाया प्रवास करते, व तिचा जमिनीवरील प्रवास किती झाला हें बघून वेळ ठरवितां येतो. घटिकापात्रांत तर दिशेचीं — अवकाशाचीं —

सर्वच परिमाणें कालमापनासाठी योजतात. वाटीची सर्व लांबी, रुंदी व उंची भरली म्हणजे कालाचा एक घटक झाला असें मानतात — ह्या सर्व युक्त्यांनी आपण मोजतो काय, तर पदार्थांची सापेक्ष गति व त्याला नांव देतो कालाचें ! सर्व पदार्थ जर सारखेच गतिमान असते तर काळ कसा मोजतां आला असता ? मी आगगाडीच्या डब्यांतून प्रवास करतांना बाहेरचे सर्व पदार्थ विरुद्ध दिशेने धावतांना दिसतात, पण मी स्वतः गतिमान आहे ह्याची जाणीव मला नसते. पृथ्वीबरोबर पृथ्वीवरले सर्वच सजीव — निर्जीव पदार्थ फिरत असतात, पण त्याची आपणाला जाणीव कोठे आहे ? आपल्याला जाणीव आहे ती फक्त पृथ्वीच्याच गतीने न फिरणाऱ्या वस्तूंची, व आपण त्यांचा कालमापनासाठी उपयोग करतो. वस्तूचें स्थित्यंतर म्हणजे काळ अशीच आपण काळाची व्याख्या करून टाकली आहे. सूक्ष्मांत सूक्ष्म व मोठ्यांत मोठा काळ गेला हें दाखवितांनाहि आपण ह्याच व्याख्येचा आधार घेतो. निमिषमात्र म्हणजे डोळ्यांच्या पापण्यांची अवकाशांत जाणारी एक हालचाल. जैन वाङ्मयांत काळाचें एक अचाट कोष्टक सापडतें. एक महायोजन लांब, तितकीच रुंद व तितकीच खोल अशी विहीर खणावी. ती कोकराच्या अगदी अतिशय बारीक कापलेल्या केसांनी इतकी ठासून भरावी की, त्याच्यावरून पूर लोटला तरी फक्त वरचा थरच भिजावा. अशा ह्या विहिरींतून दर युगशतानंतर एक — एक केस काढीत ती रिकामी होण्यास जो वेळ लागेल तो पत्योपमा काळ ! जैनांच्या कल्पना-शक्तीचें कौतुक वाटतें, पण त्यांनाहि काळाची कल्पना आली असें म्हणवत नाही. सर्व परिमाणें मुळी दिशेचींच दिली आहेत. ‘युग’ हा शब्द तेवढा कालदर्शक आहे, पण युग हें संवत्सरावर, संवत्सर दिवसावर व दिवस सूर्याच्या आकाशांतील स्थलांतरावर आधारलेला आहे असें पाहिलें म्हणजे आपण मोजतो तें स्थित्यंतर, काल नव्हे, हें कळतें.

पण लहान मुलांना — अगदी तान्ह्या मुलांना — घड्याळ वगैरे माहीत नसतें तेव्हा काळ गेला हें कळतेंच की नाही ? तीं कशीं दर तीन-साडेतीन तासांनी खायची आठवण ठेवतात — रात्रीं निजलीं म्हणजे कशीं अगदी नेमकीं भल्या पहाटेस चार वाजतां जागीं होतात ? आमचा नंदू म्हणे की, त्याच्या पोटांत घड्याळ आहे. लहान मुलांचें सर्वच आयुष्य ह्या पोटांतल्या

घड्याळावरहुकूम चालू असतें — पण लहान मुलांना काळ गेला ही जाणीव असेलसें वाटत नाही. त्यांना जाणीव असते फक्त भुकेची. तीं उठतात तीं पोट रिकामें झालें म्हणजे — थकलेलीं इंद्रियें ताजींतवानीं झालीं म्हणजे तीं टकटक बाह्य जगाकडे वघतात, उगीचच हातापायांची हालचाल करतात, भूक लागल्यास पितात व थोड्याच वेळांत परत झोपीं जातात. आपण मोठीं माणसें वेळ मोजतो आणि तो वेळ म्हणजे बाळाच्या भरल्या पोटांतून अन्न आंतड्यांत प्रवास करतें तो वेळ — ऊर्फ अन्नाचें पोटाच्या पिशवींतून आंतड्यांत होणारें स्थलांतर. म्हणजे परत चल वस्तूचें एका विशिष्ट अवकाशांतील भ्रमण ! मुलांना काळाचें ज्ञान मोठीं माणसें हळूहळू करून देतात पण त्यांना काळाची अनुभूति वा संवेदना कधी येते तें मात्र कळत नाही.

थोडा वेळ माझें काळाचें ज्ञान बाजूला ठेवून माझी काळाची संवेदना वा अनुभूति काय आहे ह्याचा विचार केला तर ती गौरीपेक्षा निराळी नाही असेंच दिसतें. मलासुद्धा कांही कांही क्षण युगासारखे वाटतात व कांही वर्षे क्षणासारखीं वाटतात. आयुष्यांतले कुठचेच दोन दिवस सारख्या लांबीरुंदीचे वाटत नाहीत. कित्येक वेळां मुठींत घट्ट धरलेल्या वाळूच्या कणांप्रमाणे काळ झपाट्याने सरत असतो, तर कित्येकदा एखाद्या पर्वताप्रमाणे. स्थिर व अचल कालाची धोंड माझ्या हृदयावरून कांही केल्या मला दूर करतां येत नाही. ह्या अनुभूतीचा दिशेशीं कांही संबंध नसतो व ती सर्वस्वी आत्मगत असते. सर्वच संवेदना, मग ती कालाची असो, सुखदुःखाची असो वा वस्तूची असो, अशी आत्मगत, स्वतंत्र असते. व्यवहाराच्या किंवा भाषेच्या द्वारे आपण तिला सार्वजनिक बनवतो. जेव्हा संवेदना भाषेच्या द्वारे सार्वजनिक बनते तेव्हाच निरनिराळ्या संवेदनांची तुलना करतां येऊन ज्ञानलाभ होतो. कालाच्या संवेदनेला ज्ञानाच्या चौकटींत बसविण्यासाठी, सार्वजनिक बनविण्यासाठी, तिची दिशेशीं सांगड घातली आहे व कालांतर म्हणजे स्थित्यंतर असं समीकरण आज सर्वांनी मानलें आहे. आपण जसजसे मोठे होतो — जसजसा इतरांशीं आपला व्यवहार वाढतो, तसतसें काळाच्या मूळ संवेदनेचें स्वरूप आपण पार विसरून जातो व मूळ जाणिवेला माहीत नसलेले कित्येक गुणधर्म काळाला चिटकवतो. हेंच आपलें कालविषयक ज्ञान !

काल सार्वजनिक केल्यामुळें तो सारखा एकजिनसी आहे व व्यक्ति-निरपेक्ष आहे असें मानणें अगदी चूक आहे. व्यावहारिक कालमापन सूर्याच्या आकाशांतील स्थलांतरावर आधारलेलें आहे. सूर्याचें स्थलांतर वास्तविक एक भास वा माया आहे व ही माया पृथ्वीच्या दैनंदिन गतीमुळे उत्पन्न होते. जेव्हा पृथ्वी तरुण पोर होती तेव्हा आतापेक्षा कितीतरी जास्त वेगाने आपल्याभोंवती गिरक्या घेत होती. तिचा गिरक्या घेण्याचा वेग सारखा मंदावत आहे आणि जेव्हा ती आणखी वयस्कर होईल तेव्हा तिचा वेग हल्लीपेक्षा कितीतरी मंदावेल, आणि जेव्हा विचारी मरणोन्मुख आणि जराजर्जर होईल तेव्हा तिच्या गाड्या-गाड्या-भिंगोऱ्या पूर्णतया थांबतील. पृथ्वीवरील दिवस सारखा लांबतो आहे व एक वेळ अशी येईल की, कांहीना अनंत दिवस मिळेल तर कांहीना अनंत रात्रीच्या भयाण अंधारांत कुजावें लागेल. तेव्हा सार्वजनिक काळ ही कांही कधी न बदलणारी सर्वनिरपेक्ष अशी चीज मुळीच नाही, किंवा कोणत्या तरी शकाप्रमाणे कालगणना करूं म्हटलें तरी तीसुद्धा सर्वस्वी सांकेतिक व बरीचशी अनिश्चित अशी राहते. ज्या व्यक्तीच्या जन्मावरून शकगणना होते त्या व्यक्ति कधी जन्मल्या हेंच नक्की माहीत नसतें. शालिवाहन व विक्रम हे कधी झाले, ते खरोखरीच्या व्यक्ति होते की केवळ काल्पनिक पुरुष आहेत ह्याबद्दलच मुळांत शंका आहे. खिस्ती शकाची तीच कथा. बरें, ही शकगणना खरी म्हणून मानली, तरी ती जीवर आधारलेली आहे ती व्यक्ति कधी जमली ? अशी विचारणा केली तर त्याचें उत्तर धड देतां येत नाही. अर्थात् ही कालगणना निरुपयोगी असें मी म्हणत नाही, पण ती असावी तितकी व्यक्तिनिरपेक्ष व दोषरहित नाही हें खास. जेथे अशा कालगणनेचा उपयोग असेल तेथे अवश्य करावा, पण सर्वच वैयक्तिक कालगणना त्यावरून करण्याचा आग्रह कां ? माझा शास्त्रज्ञ नवरा म्हणतो, “ तुम्हां बायकांना कोणतीहि घटना कधी झाली म्हणून विचारलें तर तुम्ही त्याचें कधी नीट शास्त्रशुद्ध उत्तर देणार नाही. अमक्या सालीं, अमक्या महिन्यांत, अमक्या तारखेला, इतक्या वाजतां असें कधी तुम्ही सांगतच नाही—काय तर म्हणे, ‘ जाईं शालेंत जाऊं लागली तेव्हा नंदू तीन वर्षांचा होता -- गौरी जिन्यावरून पडली तेव्हा नुकतींच आमचीं रात्रीचीं जेवणें आटपत होती. ’ ह्या बोलण्या-

वरून तुम्हां बायकांना काय अर्थबोध होत असेल देव जाणे ! जाई १९३८ सालीं शाळेंत जाऊं लागली - गौरी रात्रीं ८॥ चे सुमारास जिन्यावरून पडली-म्हणजे कसें लख्ख सर्वांना कळतें. ” त्याच्या शास्त्रीय मनाला व्यक्तिगत कालगणना पसंत नाही हें उघडच आहे, पण खाजगी गोष्टींना सार्वजनिक कालगणना लावण्याचा अट्टाहास कां हेंच मला समजत नाही. सार्वजनिक कालगणना अगदी शास्त्रशुद्ध असती तर कदाचित हा अट्टाहास ठीक म्हटला असता, पण तीच जर तर्कशुद्ध नाही तर जेथे तिचा उपयोग खरा तेथे ती वापरावी, नाही तिथे इतर जास्त अन्वर्थक, सहेतुक कालगणना करण्यास प्रत्यवाय कां ? शिवाजीराजे १६३० त जन्मले व १६८० त वारले असें म्हटलें तर ठीक झालें. शिवाजीमहाराजांसारख्या युगपुरुषाच्या जन्मेतिहाचें कालमापन सार्वजनिक रीत्या व मानवेतिहासाला महत्त्वाच्या ठरलेल्या दुसऱ्या घटनेशीं संबंध जोडून अवश्य करावें. पण माझ्या जाईच्या शाळेंत जाण्याशीं ख्रिस्ताच्या जन्माचा संबंध जोडणें निरुपयोगी व म्हणून अशास्त्रीय नाही का ? मी कधी मॅट्रिक झालें तें मला सांगतां येत नाही. एवढें बरीक आठवतें की, माझा धाकट्या भावाची मुंज त्या वर्षी झाली. त्या मुंजीच्या निमित्ताने मला आईने घेतलेल्या शालूची मला आठवण येते. आमच्या पुण्याच्या घरचें पहिलेंच मोठें कार्य म्हणून सर्व नातेवाईक मंडळी आली होती तें आठवतें; माझ्या भावाला पुढ्यांत घेऊन मातृभोजनाला बसलेली आई डोळ्यांपुढे दिसते; कधी नव्हत ते सोवळ्याचा पितांबर नेसलेली, अंगावर शाल पांघरलेली माझ्या वडिलांची भव्य मूर्ति आज पुढ्यांत उभी आहे असें वाटतें. पण मी अमक्या सालीं मॅट्रिक झालें असें म्हटलें तर त्यापासून मला अर्थबोध होत नाही, की माझ्या व माझ्या स्वकीयांच्या आयुष्यांतील एक सुखमय घटना म्हणून संवेदना होत नाही. ‘ ख्रिस्ताच्या जन्मानंतर एकोणीसशे अमुक वर्षानंतर तुझें लग्न झालें ’ हें म्हणणें जास्त बरें की, ‘ लग्न झालें तेव्हा तुला नुकतीच नोकरी लागली होती — लग्न झाल्यावर तुझ्या बायकोच्या परीक्षेचा निकाल लागला ’ अशी इतर घरगुती घटनांना सापेक्ष अशी कालगणना बरी अशी विचारणा केली तर, मला वाटतें, अगदी पक्का शास्त्रीय माणूससुद्धा आमची बायकी कालगणनाच पत्करील.

अवकाशाचें अत्यल्प परिणाम बिंदु हें आहे. ह्या बिंदूला अवकाशांत

स्थान असतें, पण लांबी-रुंदी-उंची नसते. त्याचप्रमाणे कालाचें अत्यल्प परिमाणहि बिंदुमात्रच आहे. आपल्याला अवकाशाची वा कालाची जी संवेदना होते ती मात्र कधीहि बिंदुमात्राची नसते. अवकाशाची संवेदना डोळ्यांनी व शरिराच्या हालचालींनी होते, व दर वेळीं ती संवेदना ज्याला लांबी नाही, रुंदी नाही, अशा रोडक्या अवकाशाची नसून लांबी, रुंदी व खोली ह्या तीन परिणामांबरोबरच रंग व प्रकाश ह्यांनी भरगच्च भरलेली व भावनांनी जिवंत अशी असते. हा संवेदित अवकाश बिंदु-बिंदु मिळून झाला असें मुळी आपल्याला कधीच प्रत्यक्षपणें कळत नाही. जशी अवकाशाची संवेदना साकार, सवर्ण असते तशी कालाची संवेदनासुद्धा नेहमीच घटनांनी भरलेली भावनांनी प्राणलेली अशी होते. फार काय आपल्याला काळाची संज्ञा होत नाही. आपण काळ जगत असतो व घटना अनुभवीत असतो. तर्कदृष्ट्या अवकाशाच्या प्रत्येक बिंदूच्या मागे, पुढे, वर, खाली अवकाशाचे इतर बिंदु असतात, संवेदनात्मक अवकाश नेहमीच एक मोठा तुकडा असतो व त्याच्या अवतीभोवती अंधुक जाणलेली पण पूर्ण संवेदित न झालेली अशी अवकाशाची संधि अस्पष्ट मर्यादा असते. त्याचप्रमाणे, संवेदनात्मक काळ हा नेहमीच एक मोठा छेद असतो व त्याच्या पुढचा-मागचा काळ अंधुक रीत्या त्याला मर्यादा म्हणून जाणिवेंत असतो. बिंदुमय अवकाश व त्याचे योगाने मोजलेला बिंदुमय काळ ह्यांच्यांतील प्रत्येक बिंदु इतरांपासून विलग असतो — प्रत्येक बिंदु एकापुढे एक असतो. प्रत्येक क्षण गेलेल्या क्षणाचे पुढे व येणाऱ्या क्षणाच्या मागे असतो. पण संवेदित दिक् व संवेदित काल हा पुंजरूप असल्यामुळे त्यांत पुढचे व मागचे ह्या मर्यादा पुसट झालेल्या असतात. साकार, सवर्ण अवकाशांत आकाराची व वर्णाची जाणीव एकदम होते. त्यांत अमकें मागे, अमकें पुढे असें नसतें, त्याचप्रमाणे घटनात्मक कालाचा प्रत्येक तुकडा भूत, वर्तमान व भविष्य मिळून झालेला असतो. संवेदित कालाच्या प्रत्येक क्षणावर मावळत्या भूतकाळाची छाया व उगवत्या भविष्याचे अरुण किरण दाट पसरलेले असतात. आपल्या संवेदनै-तील काल हा भूत, वर्तमान व भविष्य ह्या तीन परिमाणांचा बनलेला असतो. वर्तमानाच्या जाणिवेंत भूताचा वा भविष्याचा किती लांब तुकडा येईल हें

अर्थात्तच संवेदनेवर अवलंबून असणार. प्रत्येक क्षणाची लांबी-रुंदी जर बदलती असेल तर त्याची भूत-भविष्याचीं परिमाणेहि थोडींवहुत लवचीकच असणार. कधी चालू क्षणाचीच जाणीव इतकी तीव्र असेल की, इतर क्षण केवळ नाममात्र त्यांत असणार, तरी कधी टेकडीवर उभें राहून अफाट अवकाशाचें क्षेत्र पाहतां येतें त्याप्रमाणें जाणिवेच्या एका क्षणांत अनंत भूतकाळ व अनंत भविष्यकाळहि दिसावयाला कांहीच हरकत नाही.

ज्याला आपण स्मरण वा आठवण म्हणतो ती वर्तमानकाळांत जिवंत असलेली भूताची संवेदनाच नाही का ? राम विश्वामित्राबरोबर जात असतांना वामनाश्रमापाशीं येऊन पोचल्यावर त्याच्या मनांत खळबळ झाली असें कालिदास म्हणतो, आणि तेंसुद्धा कसें तर पूर्वजन्मचेष्टांची आठवण न होतांसुद्धा ! प्रत्यक्ष घटना विसरल्या, पण त्या घटनांच्याबरोबर अनुभवलेल्या भावना मात्र राहिल्या. दुष्यंत एवढा विलासी, नाना स्त्रियांबरोबर प्रणय करून त्यांना विसरून जाणारा, पण त्याचेंहि सौंदर्यपिपासु मन एका क्षणाच्या सौंदर्यप्रचीतीने अनेकदा अनुभवलेल्या व अनेकदा विसरलेल्या जुन्या काळच्या, जणू गतजन्माच्या झालेल्या सौंदर्योभोपगाच्या स्मृतीने विव्दळ झालेंच ना ? येथेहि कालिदास ' अबोध ' हेंच विशेषण वापरतो, पण जन्मांतरींचे व्यापार कसे तर ' भावस्थिर सौहृद ' रूपी. प्रत्यक्ष प्रणयाची, जिच्याशीं प्रणय केला त्या व्यक्तीची स्पष्ट आठवण नाही, पण त्या वेळची भावना मात्र ह्या क्षणाला अंतःकरण हलवते. वर्तमानकाळांतील भूताच्या प्रचीतीचें कालिदासाचें वर्णन हें असें आहे. जैन वाङ्मयांत जरी इतक्या काव्यमय पद्धतीने नाही तरी जन्मांतरींच्या स्थितीची जाणीव वर्तमानांतील प्रसंगावरून झाल्याचीं उदाहरणें जागजागीं विखुरलेलीं आढळतात. ही प्रचीति सौंदर्यप्रचीतीच्या द्वारे झाल्याचींच उदाहरणें दिसून येतात. पण मला वाटतें इतरहि संवेदना भूतकाळाचें वर्तमानकाळाशीं साहचर्य घडवून आणावयास समर्थ आहेत. कलावंताच्या हृदयाला हा अनुभव सौंदर्याच्या द्वारे येतो इतकेंच. उत्तररामचरितांत भूत, वर्तमान व भविष्य ह्यांची एकता, ह्यांचें एका अविभाज्य अनुभवांत दर्शन, अति उत्कटतेने दाखविलें आहे. राम, सीता व लक्ष्मण चित्ररूपाने रामाच्या पूर्वचरित्राचें अवलोकन करीत आहेत, त्या चित्रांच्या दर्शनाने

गतानुभव इतके उसळून येतात की राम व सीता हे सर्व प्रसंग पूर्वी घडलेले आहेत हे विसरून शोकाने विव्दळ होतात. पूर्वी अनुभवलेले दुःख हे सुवाच्या क्षणीं सुखकारक व्हावे — दुःख झालेंच तर आजच्या क्षणाची सुखानुभूति वाढवण्यापुरतें व्हावे — पण ह्या अंकांत तसें न होतां रामाचा शोक व मनःसंताप वाढतच जातो — वाचणाराचेंहि मन जड होतें. लौकरच होणाऱ्या अतिदुःखदायी व शोककारक घटनांची त्या प्रसंगावर छाया पडलेली आहे. खरें म्हटलें म्हणजे सीतारामांनीं आयुष्यांतील आत्यंतिक सुखाचें शिखर ह्या अंकांत गांठलेलें आहे — पण अंकांतील वातावरण आनंदाने फुलत नाही. ह्याचें कारण ह्या अंकांत सीतारामांच्या वर्तमानाच्या संवेदना भूत व भविष्याशीं निगडित झालेल्या आहेत व त्यांच्या सावल्यांनीं सुखाचे क्षण झांकळून टाकले आहेत.

ही त्रिकालसंवेदना फक्त कलावंतांना होते, इतरांना नाही, असें मुळीच नाही. सर्वांना ती असते — मला वाटतें कांही परिस्थितींत पशूनासुद्धा ही संवेदना होते. कालाची संवेदना त्रिपरिमाणात्मक असल्यामुळे एका क्षणांत मागचा व पुढचा क्षणहि सामावलेले असतात. वोल्फगांग कोल्हरने कांही वानरांचें निरीक्षण केलें त्यांत पुढील हकीकत सांगितली आहे. चिंपाझी वानरांच्या एका पिंजऱ्यांत हात पुरणार नाही व उडी मारूनहि हातीं लागणार नाही इतक्या उंच एक केळ्यांचा घड टांगला होता. एकांत एक बसतील असे पोकळ वाशांचे तुकडेहि पिंजऱ्यांतच होते. वानराने पाहिल्याने हात लांब करून, नंतर निरनिराळ्या लांबीचे वाशांचे तुकडे हातांत घेऊन, केळ्यांपर्यंत पोहोचतां येतें का तें पाहिलें, व शेवटी निराशा होऊन तें खाली बसलें. कांहीतरी चाळा म्हणून तें त्या वाशांच्या तुकड्यांशीं खेळत होतें. खेळतां — खेळतां सहज गमतीने एका वाशाचें टोक त्याने दुसऱ्यांत बसवलें. ही क्रिया होतांक्षणीच वानर तात्काळ उडी मारून उठलें, व आता लांब झालेल्या काठीने त्याने ताबडतोब केळ्यांचा घड हस्तगत केला. ज्या क्षणाला काळ्या एकांत एक सांधल्या गेल्या त्याच क्षणाला वानराच्या मनांत केळ्यांचा घडहि हस्तगत झाला होता — भावष्यांत होणाऱ्या क्रियेची जाणीव त्याला पूर्णतया झाली होती, फक्त क्रिया घडण्यास वेळ लागला इतकेंच. सर्व क्रियेच्या बुडाशीं त्रिकालपरिमाण असलेल्या कालाची संवेदना असतेच. मनाचा एक

पाय भूतांत रोविलेला असतो, तर एक पाय पुढच्या क्षणांत टाकलेला असतो.

आपले व्यवहारहि असेच चाललेले असतात व क्वचित् प्रसंगीं कालाचें दिङ्निरपेक्षत्व आपणांस अगदी तीव्रपणें जाणवतें. गौरी उदाहरणें सोडवीत बसली होती. भागाकार-गुणाकाराचे प्रश्न होते. गौरीचें उदाहरण कांही केल्या बरोबर येईना, म्हणून ती आपल्या बापाकडे आली. “बघ रे, कांही केल्या उत्तर बरोबर येत नाही.” “येणार कसें उत्तर, गौरे? भागाकाराच्या तिथे गुणाकार केलास, आणि त्यांतहि आकडेमोडीच्या चुका!” आणि मग भागाकार कुठे व गुणाकार कुठे ह्याची समज तिला कांही केल्या होईना. मी तिच्याकडे पाहत होतें व बापलेकींचें संभाषण ऐकत होतें. आधी मुळी गौरीचें लक्षच नव्हतें. मग जेव्हा ती ऐकायला लागली तेव्हा ती बापाच्या तोंडाकडे बघून कांहीतरी उत्तर द्यायची. होतां-होतां तिचा जास्त-जास्तच गांधळ उडूं लागला. “गौरे, तुला व चंदूला रोज एक-एक लाडू दिला तर चार दिवसांत तुम्ही किती लाडू खाल?” “गौरे, विचार कसला करतेस? रोज किती लाडू लागतात तुम्हांला?” गौरीने उत्तर दिलें, “चार”. “अग गऊ, असं काय करतेस? तूं एक खातेस व चंदू एक खातो, मिळून किती?” पण गौरीचें तोंड लाल झालें होतें. डोळे पाण्याने डबडबले होते. — छे! ती गौरी नव्हतीच मुळी. मी थरथरत मास्तरांच्या पुढे उभी होतें. माझीच भागाकार-गुणाकाराचीं उदाहरणें चाललीं होतीं. मास्तर अर्धवट कीव येऊन, अर्धवट रागाने माझ्याकडे बघत होते. माझें मन बधिर झालें होतें. मास्तर काय बोलतात हें काकांना ऐकूं येत होतें, पण कळत नव्हतें. पुढच्या क्षणांतील बापलेकींचीं प्रश्नोत्तरे व्हायच्या आधीच मला समजलीं होतीं. इतक्यांत त्याने विचारलें, “गौरे, एक न् एक किती?” गौरी बरोबर उत्तर देणें शक्यच नव्हतें, पण तिने बापाच्या गळ्याला मिठी मारून रडायला सुरुवात केली व मी भानावर आलें. क्षणापूर्वी मला मराठी दुसरींतल्या आठवणी विचारल्या असत्या तर अगदी प्रयत्न करूनहि मला कांही आठवलें नसतें, पण अर्धवट तंद्रींत पसतीस वर्षांपूर्वीचा भूतकाल माझ्या आताच्या क्षणांत जागा झाला व त्याच क्षणांत पुढच्या चार-दोन पळांत काय होणार तेंहि मला कळलें. आताचें भविष्यज्ञान म्हणजे केवळ भूतकाळाची

पुनरावृत्ति नव्हती. मास्तरांनी मला पुढे कांहीहि न विचारतां वर्गाच्या बाहेर उभे राहण्यास पाठवले होते, पण गौरीला काय प्रश्न येणार हे मला अगदी स्पष्ट कळले, कारण वर्तमान-काळाची माझी संवेदना संपूर्ण होती व हे पूर्णत्व भावी क्षणाच्या जाणिवेशिवाय येणे शक्य नव्हते. जो भूतकाल आपण जगत असतो तो सध्याच्या क्षणाला लागून अर्धा होऊन गेलेला असतो असे मुळीच नाही. हा क्षणविंदु त्याच्या अलीकडच्या क्षणविंदूशींच संलग्न असला पाहिजे ही कल्पना अवकाशविंदूच्या तुलनेवरून उचललेली असते. वर्तमानांतील कालविंदु भूतकालांत कुठल्याहि कालच्छेदाशी एकत्व पावेल. फक्त आताच्या व त्या वेळच्या संवेदनेत एकात्मता असली पाहिजे. अगदी हेंच तत्त्व कोचेने आपल्या इतिहासाच्या विवेचनांत दिले आहे. तो म्हणतो, “ मानवे इतिहासाचे कित्येक कालखंड पार विसरून गेलेले असतात — इतिहासाच्या पुस्तकांत, सनावल्यांत व बखरीतून ते विचारे मूक, निर्वासित जीवन कंठीत असतात. पण कुठच्याना कुठच्यातरी नव्या पिढीच्या जीवनांत त्यांना सहसंवेदना मिळून त्यांना पुनर्जन्म मिळतो व ते परत नवचैतन्याने स्फुरतात. प्रत्येक पिढी आपल्या जीवनाशी एकात्म असलेल्या गतकालाला -- गतेतिहासाला -- जिवंत ठेवीत असते, वर्तमानांत आणीत असते. मध्ययुगाचा धार्मिक अंधश्रद्धेचा काल संपून युरोप शास्त्रीय प्रगतीच्या मार्गावर आले तेव्हा थडग्यांत दीर्घ निद्रा घेणारा ग्रीक व रोमन इतिहास खडबडून जागृत झाला; आणि रानटी, मागासलेला समजल्या गेलेल्या मध्ययुगीन इतिहासाला बायरन, शेले, आदिकरून कवींनी उजळा दिला. ”

आपली कालसंवेदना निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या प्रकारची असते — पण एक वैशिष्ट्य म्हणजे ती दुहेरी असते. एकाच वेळीं निरनिराळ्या कालसंवेदना आपण अनुभवीत असतो. वर्तमान क्षणाचा अनुभव घेणारा एक भाग व त्या अनुभवाची नोंद वा निरीक्षण करणारा दुसरा भाग अशी संवेदनेची तऱ्हा असते. दुसरीचा गणिताचा तास आज पस्तीस वर्षांनी अनुभवणारी मी, एकीकडून गौरीचा गोंधळ दिसणारी मी आणि आज त्रेचाळीस वर्षांची मी ह्या सर्व तिन्ही ‘मीं’ च्या अनुभवाची नोंद

करणारी एक आणखी उदासीन पृथगात्म मी पण असते, आणि ह्या पृथगात्म मीची कालगणना कांही निराळीच असते. ह्या मीला स्वतः कालातीत असल्याची जाणीव असते, व बाकीच्या सर्व मींचें जीवन निरनिराळ्या कालप्रवाहांत झपाट्याने वाहत असल्याची जाणीव असते. म्हणजे निरनिराळ्या व्यक्तींचा काळ निरनिराळा असतो, एवढेच नव्हे तर एकाच व्यक्तीला एकाच वेळीं (घड्याळाप्रमाणे !) निरनिराळ्या कालसंवेदना एकसमयावच्छेदेकरून होत असतात.

संवेद्य काळ हा इतक्या विविध तऱ्हेने जाणवतो की, काळ ही काय चीज आहे तें सांगणेंच कठीण होतें. मग मनुष्याने ह्या काळांशीं दिशेचें लग्न लावून साधलें काय ? ह्याचें उत्तर काठक संहितेंत एका अतिलघु व अतिरम्य कथेंत दिलें आहे (ही कथा श्री. श्रोत्रियांच्या ' वेदांतील गोष्टी ' ह्या लहान मुलांसाठी लिहिलेल्या पुस्तकांत मीं पहिल्याने वाचली). ती कथा अशी : पहिल्याने फक्त दिवसच होता. रात्र नव्हती. यमीला भावाच्या मरणाचें दुःख सहन होईना. देवांनी तिला विचारलें, “ यमे, तुझा भाऊ कधी गेला ? ” म्हणजे तिने म्हणावें, “ आजच.” मग देवांनी विचार करून रात्र उत्पन्न केली. रात्रींमागून दिवस व दिवसांमागून रात्री गेल्या व यमी (काळ गेला हें जाणून) भावाचें दुःख विसरली — यमीला भावाचें दुःख विसरायला लावायची देवांची युक्ति सफळ झाली. पण देव झाले तरी मानवाचे पूर्वजच ना ! मनुष्य कांहीतरी मनांत योजून कृति करीत असतो. त्या कृतीपासून त्याला हवें तें कधी कधी मिळतेंहि, पण मनुष्याची प्रत्येक कृति इष्टफलाबरोबर नेहमीच अयोजित, अकल्पित फळहि देत असते. तसेंच अगदी ह्या देवांच्या युक्तीचें झालें. सर्व जगांतील दुःख सह्य झालें खरें, पण त्याबरोबर सुखहि क्षणभंगुर झालें. वनवासांत दुःखांत काळ कंठणाऱ्याला “ हेहि दिवस जातील ” हा मंत्र सुखाचा वाटला खरा, पण हुमायुनाचें मन गादीवर वसल्यावर ह्या उक्तीच्या आठवणीने विपण्ण झालेंच असलें पाहिजे. काळ जातो आहे — क्षण नष्ट होत आहेत — दिवस मावळतो. रात्र सरते, पण त्याबरोबर आयुष्य झरतें, सुखाला ओहोटी लागते. काळ झपाट्याने जात आहे ह्या भावनेने फक्त यमी काय ती सुखी झाली. पण त्याच क्षणभंगुरत्वाच्या जाणिवेने मानवी सुखांत कायम

विष कालवले ना ? सुखाच्या प्रत्येक क्षणाला, “ देवा, हा क्षण माझ्या आयुष्यांतला शेवटलाच ठरो ” हें मागणें आपण उत्कटतेने मागतोंच ना ? सर्व वेदांत, सर्व आरोग्यपर तत्त्वज्ञान म्हणजे जाणिवेचेंच फळ ना ? दुःख विसरायला काळाला दिशेचें बंधन घातलें आणि मग जेव्हा ह्या कालचक्रांत सापडून मानव अगतिक झाला त्या वेळीं, कधीहि नष्ट होणाऱ्या चिरंतन तत्त्वाच्या शोधाला लागला. ह्या चिरंतन तत्त्वाचें उपनिषदांत जागजागीं जें वर्णन आढळतें तें दिङ्निरपेक्ष स्वसंवेद्य काळाचेंच असावें असें मला वाटतें. “ तदेजति तन्नैजति, तद्दूरे तद्वदन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ” अशीच काळाची संवेदना नाही का ? तो कधी पळतो, कधी स्थिर असतो; तो दूर आहेसें वाटतें तर कधी हातांत धरतां येईल इतका जवळ वाटतो; तो आपल्या सगळ्यांच्या जाणिवेंत असतो, तसाच आपल्या सर्वांच्याबाहेर आपल्याला व्यापून राहिलेला आहे ! ह्या काळाचें आपण बाहुलें आहों का काळाचे निर्माते आहों ! खरें काय कोणास ठाऊक !

“ सुभा, तुला नाही वाटत की, देवळांत कांही निराळेंच वातावरण आहे म्हणून ? ”

जगन्नाथाचे वाट्यांएवढे गोल गरगरीत डोळे विचाराने जरा संकोचले होते, आवाजांत कातरता जाणवत होती; पण सुभदेचें मुळीं लक्षच नव्हतें भाऊ काय बोलतो तिकडे. ती आपल्या साडीची किनार नीट चापूनचोपून बसविली आहे का नाही तें पाहत होती आणि चारपदरी हारांतील मधले चार लोंबते खडे बरोबर एकाखाली एक आले असल्याची खात्री करून घेत होती. सकाळची पूजा झाली की, दुपारचा भोग येईपर्यंतचा मधला वेळ ती रोज असा घालवी; पण आजच्या निरीक्षणाने तिला कांही रोजचें समाधान लाभलें नाहीं, आपल्या चंद्राकृति तोंडाचा चंबू करण्याचा प्रयत्न करीत ती पुटपुटली, “ हा पुजारी म्हातारा झाला आहे फार; काय वेंधळ्यासारखी साडी नेसवली आहे ! आणि घसमुसळेपणाने माझ्या हनवटीच्या बाजूचा कागदसुद्धा थोडा फाटला आहे. बरं झालं लौकरच सर्वांगस्नानाचा दिवस आहे म्हणून. माझा मुखवटा ठिकठिकाणीं सैल झाल्यासारखा झाला आहे; त्या दिवशीं नवा मुखवटा मिळाला म्हणजे तोंड कसें सुरेख दिसेल । ” तिचा क्षणिक रुसवा नाहीसा झाला. स्नान करून, नव्या वस्त्रांनी व नव्या मुखवट्याने आपण रथांत बसलों आहोंत व लाखो मानव भोवती जयघोष करीत आहेत ह्या स्वप्नांत ती पुजान्याचा अपराध विसरली.

जगन्नाथाची खिन्नता आणखी वाढली. “पोरी, यंदा रथयात्रा आपल्या नशिबीं आहे का नाही कोण जाणे !” तो भरल्या गळ्याने म्हणाला. सुभदेचें लग्न नाही हें पाहून तो आणखी कांही बोलणार एवढ्यांत सुभदेच्या पलीकडून दटावणीचा गंभीर आवाज आला, “कृष्णा, तुझ्या शंका-कुशंका मनांतच ठेवीनास ? तिच्या सुखी जीवनाला काळजीची कीड लावून तुला काय मिळणार ? जें होणार तें चुकत नाही. त्याचा विचार करून काय उपयोग ? ” “ बरें आहे, दादा. ” जगन्नाथ पडल्या आवाजांत म्हणाला. गाभाऱ्यांत घुमणारा आवाज थांबला. परत सर्वत्र शांतता पसरली.

पुरीच्या श्रीजगन्नाथाच्या मंदिरांतील मूर्ति आपले निश्चळ डोळे समोर लावून उभ्या होत्या, पांच-पंचवीस दर्शनेच्छु भाविक अंधारांतच चांचपडत पंड्यांचे हात धरून गर्भगृहांत येत होते. पायांखालची जमीन ओलसर, बुळबुळीत लागत होती. यात्रेकरू एकमेकांचे हात धरून जपून चालले होते. ही वेळ व हा महिनाहि विशेष गर्दीचा नव्हता, पण जगन्नाथाच्या देवळांत दोनचारशे लोकांची आवकजावक नाही असें क्वचितच होई. अंधारांतून गाभाऱ्यांत गेलें म्हणजे तेथे लावलेल्या समयांच्या उजेडांत देवाचें पहिलें दर्शन होतें तें आश्चर्यकारकच वाटतें. समोर तीन प्रचंड उभ्या आकृति व त्यांचीं चमत्कारिक रंगवलेलीं तोंडें दिसतात. डाव्या हाताला सात फूट उंचीचा, पांढऱ्या शुभ्र तोंडाचा, मोठाल्या शंखाकृति डोळ्यांचा बलभद्र, उजव्या बाजूला सहा फूट उंचीचा, काळ्याभोर तोंडाचा व मोठाल्या गोल डोळ्यांचा जगन्नाथ ऊर्फ कृष्ण व दोघांच्यामध्ये टेंगणीशी, चार फुटांची, पिवळ्या तोंडाची सुभद्रा असें हें देवतात्रय आहे. ह्या श्रद्धा-वस्तूंना मूर्ति हा शब्द योग्य होणार नाही; प्रथमदर्शनीं त्यांच्यांत मानवी असें कांही वाटत नाही. मूर्तींचीं नाकें केवढीं मोठीं, पुढें आलेलीं, व्यंगचित्रांसारखींच दिसतात. हात म्हणजे कमरेपासून पुढें आलेलीं दोन दोन दांडकीं आहेत. तोंडाच्या ठिकाणीं काळा, पिवळा व पांढरा असे मुखवटे चढवले आहेत व त्यांवर लहान मुलें काढतात तसे डोळे, नाक व तोंडें काढलीं आहेत. कपाळ व भुवया जवळजवळ नाहीतच, डोळे भक्तांकडे रागाने रोखल्यासारखे वाटतात, तर तोंडाच्या लालचुडुक चन्द्रकोरीचें अक्षय हास्य मानवांना वेडावून दाखवतें आहे अशी भावना होते. ह्या मूर्ति लाकडाच्या ओंडक्याच्या

वनवलेल्या आहेत. दरवर्षी ज्येष्ठी पुनवेला त्यांना सर्वांगस्नान घालतात. त्या मूर्तीच्या तोंडाचा रंग धुवून जातो. देवळाचे दरवाजे वारा दिवस बंद असतात. देवाचे दैता (दैत्य) नांवाचे सेवक मूर्तींना मुखवटा चढवून तो रंगविण्यांत गुंतलेले असतात. मुखवटे रंगवून झाले की, देवांना नवा साज चढवतात व मूर्ति मंदिराबाहेर आणून तीन निरनिराळ्या रथांत ठेवतात आणि जगन्नाथाच्या रथयात्रेला प्रारंभ होतो. रथयात्रेच्या आदल्या दिवशीं नवा रंग दिलेल्या मूर्तींचे भक्तांना दर्शन होतें. ह्या दर्शनाला 'नवयौवन' दर्शन म्हणतात. सुभद्रा गुंतली होती ती ह्याच स्वप्नांत. वर्षभर पुजून पुजून जुने झालेलें तोंड धुवून पुसून स्वच्छ होईल; वारा दिवस चेहऱ्याची रंगरंगोटी चालेल; नंतर 'नेत्रोत्सवा'च्या दिवशीं डोळे रंगवतील; मग महावस्त्रें अंगावर चढवतील आणि मंदिराचे दरवाजे उघडले म्हणजे हजारो लोक एकमेकांना ढकलीत, चिरडीत माझे 'नवयौवन' निरखतील असें ती मनांत म्हणत होती —

पण जगन्नाथाचें मन सुचिंत नव्हतें. चैत्री पूर्णिमेला 'दयिता' सेवक 'बसेली' देवीच्या मंदिरांत गेले होते, त्यांना नवघटस्थापनेचा कौल मिळाला होता व त्यांनी 'बसेली'च्या गळ्यांतील माळ देवीच्या अनुमतीचें निदर्शक म्हणून 'भितरेछ' महापात्रा'च्या स्वाधीन केली होती, इतकी हकीकत पुजाऱ्यांच्या बोलण्यांतून त्याने ऐकली होती. त्याच्याहि आधी "यंदा अधिक आपाढ आहे" हें वाक्य प्रत्येकाच्या तोंडीं होतें. 'अधिक आपाढ' ह्या शब्दांनी देवाच्या मनांत दुरदूर उत्पन्न झाली होती; जणू जन्मांतरींच्या स्मृति जागृत होत होत्या.

खरोखरच 'अधिक आपाढ' हे शब्द जन्मांतरींच्या स्मृति जागृत व्हाव्यात असेच होते. वीस वर्षांत जेव्हा अधिक आपाढ येतो तेव्हा जगन्नाथाच्या देवळांतील मूर्ति नव्याने वनवतात. आज वैशाख पूर्णिमा; सकाळीं पांच वाजतां भितरेछ महापात्र नेहमींप्रमाणे आले व त्यांनी देवळाचे दरवाजे उघडले. सिंहद्वारामागून एक-एक दार उघडीत शेवटी गर्भगृहाचें दार उघडलें. महापात्र किंवा नुसतें पात्र असें नांव उडिशांत पुष्कळ ब्राह्मणांचें असतें. 'भितरेछ' म्हणजे 'अभ्यंतरेष' असावें असें दिसतें. ह्यांच्याकडे देवळाच्या आंतील सर्व व्यवस्था असते. देवाचे

नवे विग्रह करावयाचा हुकूमहि तेच देतात. आज गर्भगृहाचें दार उघडल्या-बरोबर ते आंत आले, देवाच्या पायांवर त्यांनी डोकें ठेवलें, मग मागे सरून, हात जोडून, डोळे मिटून क्षणभर उभे राहिले. त्यांच्या डोळ्यांतून आसू ओघळलेले दिसले. त्यांनी उपरण्याने डोळे पुसले. “प्रभु! ठाकुरजी! मर्जी तुझी!” असें म्हणून ते बाहेर गेले. बाहेर ‘दयित’ सेवक हात जोडून उभे होते. “जा, दारुशोधार्थ जा, यंदा नव्या घटाची स्थापना करायची!” अशी आज्ञा त्यांनी दिली व जड पावलांनी ते मंदिरांतून परतले. इतर सेवायतांचे डोळे थोड्याशा उत्सुकतेने व करुणेने त्यांचेकडे लागले होते. ज्या वर्षी नव्या मूर्ति बसतात त्या वर्षी भितरेछ महापात्र मरतात असा सर्वांचा समज आहे. (१९५० सालीं नव-कलेवर वर्ष होतें व उत्सव आटपल्यावर भितरेछ महापात्र मेले अशी माहिती ओरिसा सरकारच्या माहिती-खात्याने प्रसिद्ध केली आहे.) दारु म्हणजे लाकूड. देवतांच्या मूर्तीचें लाकूड कांही विशिष्ट गुणधर्म व चिन्हें असलेल्या कडु-लिंबाच्या झाडाचें असावें लागतें. फार प्राचीन काळीं जगन्नाथ हा शबर लोकांचा देव होता व तो त्यांनी गुप्त ठिकाणीं ठेवला होता. माळव्याच्या इन्द्रद्युम्न राजाच्या विद्यापति नांवाच्या पुरोहिताने शबरराजकन्येचें प्रेम संपादून देवाचें गुह्यस्थान हुडकून काढलें व मग इन्द्रद्युम्न राजाने देवाची जगन्नाथ ह्या नांवाने पुरी येथे स्थापना केली अशी कथा आहे. विद्यापतीने शबरराजकन्येशीं लग्न केलें. त्यांचे वंशज ते दयित (दैत्य?) सेवायत. हे दैत लोक जगन्नाथाला आपला वंशज मानतात. रथोत्सवाचे वेळीं व स्नानपूर्णिमेनंतर देव त्यांचे स्वाधीन असतात. देवाचे नवे विग्रह करण्याचें कामहि त्यांचेंच असतें. भितरेछ महापात्राची आज्ञा मिळाल्यावर सर्वजण मिळून जवळच असलेल्या काकतपूर गावीं मंगला-देवीच्या दर्शनाला गेले. तेथे एका सेवायताच्या अंगांत देवीचा संचार होऊन झाडें कुठे आहेत तें कळलें. मग तेथे जाऊन सोन्याचांदीच्या कुन्हाडीचे पहिले घाव घातल्यावर झाडें तोडून रथांत ठेवलीं व वाजतगाजत पुरीला आणलीं. तीनहि झाडांचे जाड बुंधे देवळाच्या आवारांत नेऊन ‘विश्वकर्मा’ नांवाच्या वंशपरांपरा मूर्ति घडविणाऱ्या सेवायतांच्या हवालीं करण्यांत आले. आता अवधि थोडा उरला होता. स्नानपूर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीं आषाढ

सुरू होतो. (उत्तरेकडे महिना आपल्याकडच्यासारखा अमावास्यान्त नसून पौर्णिमान्त असतो) त्या वेळीं देवतांना रंगरंगोटी चालते. त्याच्या आंत मूर्ति घडल्या पाहिजेत. मूर्तीचें शिल्प कांही मोठेंसं कठीण नव्हतें. मूर्ति लौकरच तयार झाल्या व तीन लहान-लहान रथांत बसवून त्यांना 'अनव-सरघरांत' आणलें.

स्नानपूर्णिमेच्या दिवशीं स्नान झालें की संध्याकाळीं जगन्नाथ आपल्या भावावहिणींबरोबर मुख्य गर्भगृहांत न जातां अनवसर मंडपांत जातो व देवाल्याचे दरवाजे बंद होतात. स्नानामुळे धुपून गेलेला रंग व मुखवटा नवा चढवतात तोवर देव भक्तांना दर्शन देत नाही म्हणून 'अनवसर' असतो व त्या काळांत राहण्याचें ठिकाण तें 'अनवसरघर' ऊर्फ 'मंडप'.

इकडे मूर्ति घडत असतां जुन्या विग्रहांचे उपचार व भोग रोजच्या-प्रमाणे चालू होते. स्नानपूर्णिमेच्या दिवशीं तिन्ही मूर्तीचें भक्तांचे देखत स्नान झालें व नेहमीप्रमाणे तिघेंहि अनवसरघरांत गेली. सुभद्रा वाट पाहत होती की, आता दैत सेवायत येऊन आपल्याला दरवर्षीप्रमाणे नवलावण्य देतील म्हणून, पण आज कांही निराळाच प्रकार होता. रथांचा आवाज ऐकूं आला व तीन नवीन मूर्तींना आणून जुन्या मूर्तींसमोर उभें केलें. आता प्रश्न जन्मांतरींच्या आठवणीचा नव्हता, प्रत्यक्ष जन्मांतरींचें दृश्यच डोळ्यांसमोर होतें. बारा वर्षे का अकरा वर्षे झालीं बरें त्या गोष्टीला ? ह्याच अनवसरघरांत आपणहि रथांत बसून असेंच आलों होतो, नव्हे का ? आपल्यासमोर धुपलेल्या मूर्ति फिकट तोंडाने उभ्या होत्या. पुढे काय होणार ह्याची तिला कल्पना नव्हती, पण तिचें हृदय मरणाच्या पतंगाप्रमाणे फडफड करीत होतें. तिने कृष्णाकडे पाहिलें, पण तिच्याकडे तो पाहत नव्हता. तिने बलरामाला 'दादा' म्हणून हाक मारायचा प्रयत्न केला, पण तोंडांतून शब्दच उमटेना.

ठाकूर जगन्नाथ निश्चळ शरिराने व निश्चळ डोळ्यांनी पाहत होता. पुढे ठेवलेल्या कलेवरांना रोज हळूहळू रूप येत होतें. जगन्नाथाच्या समोरचें लाकूड जगन्नाथासारखें, सुभद्रेच्या समोरचें सुभद्रेसारखें व बलरामापुढचें बलरामासारखें दिसूं लागलें. त्यांना वस्त्रप्रावरणादि शृंगार होऊं लागला, पण तीं अजून 'कलेवरें' होती. त्यांना प्राण नव्हता. जगन्नाथाच्या नाशिवंत

शरिरांतील अक्षर आत्म्याचें नवें घर घडत होतें. समाधिस्थ स्थितींतील जगन्नाथाला दिसत होतें की कालचक्र फिरत आहे. दर फेऱ्याला आपला आत्मा 'नव-कलेवरां'त प्रवेश करीत आहे. आतापर्यंत अशीं अनंत कलेवरें होऊन गेलीं. भविष्यांत पाहिलें तों दृष्टि पोहोचेंपर्यंत नवनव्या कलेवरांची मालिक दिसत होती. ह्या चक्रांतून, नवनव्या देहांतून सुटका नाही का ?

शेवटीं महाप्रयाणाची रात्र उगवली. अवसेच्या रात्रीं विद्यापतीचे वंशज 'पति महापात्र' अनवसरघरांत आले. शेजारच्या सेवायतांनी त्यांचे डोळे बांधले व हाताला रेशमी फडकें गुंडाळलें. त्यांनी बलभद्राच्या, सुभद्रेच्या व जगन्नाथाच्या हृदयांतलें 'ब्रह्म' ऊर्फ प्राण काढून नव्या मूर्तींत घातलें. नव-कलेवरांचे देव — देव कसले ? , 'कलेवरें' — रथांत बसवले व देवाळ्याच्या प्रांगणांतच 'कैवल्य वैकुण्ठ' म्हणून देवाचें स्मशानस्थान आहे तैथे दयित सेवकांनी नेले. त्या कूपांत रथाचे लाकडी घोडे, लाकडी सारथी व देवांचीं जीर्ण कलेवरें ठेवून त्यांवर माती टाकली. देवाच्या पुजाऱ्यांनी नव्या विग्रहांची गर्भगृहांत स्थापना केली. देवळाच्या बाहेरील प्रचंड पटांगणांत लाखो यात्रेकरू 'नव-कलेवर' दर्शनाची वाट पाहत बसले होते. सकाळीं दारें उघडतांच लक्ष कंठांतून 'जय ठाकुरजी !' 'जय जगन्नाथजी !' असा जयजयकार झाला तो कैवल्य वैकुण्ठाच्या गतें-तील शेकडो पिढ्यांच्या कलेवरांना ऐकूं गेला असेल. जगन्नाथ गोल डोळ्यांनी भक्तांकडे वळत होता. सुभद्रा आपल्या हारांतील मणि मोजीत होती. बलभद्र सरळसोट ताठ उभा होता. सोन्यारुप्याच्या दक्षिणेचा वर्षाव होत होता. मेलेल्या देवाचें सुतक दयित सेवकांनी पाळलें. मुक्तिमंडपांत त्यांनी क्षौर उरकलें, जुनीं स्वैपाकाचीं भांडीं फोडून नवीं आणलीं, घरचा अग्नि विझवून नवा अग्नि आणला. भितरेछ रोजच्याप्रमाणे दरवाजे उघडायला आले, पण त्यांच्या तोंडावर मृत्यूची कळा होती. नव-कलेवरांच्या ओसंडून चाललेल्या उत्सवाला त्याची दादहि नव्हती व पर्वाहि नव्हती.

जगांत प्रत्यहीं हा 'नव-कलेवर' उत्सव चाललेला असतो. व्यक्ति मरतात, पण जीवजाती नव-कलेवरें धारण करून अखंड असतात. शुद्ध जीवजातींत जुन्या व नव्या कलेवरांची मुळी भेटच होत नाही. कीटकांच्या

बहुतेक जातींत 'नवयौवना' चा दिवस महाप्रयाणाकडे व्हांवता. कोशांतून पतंग बाहेर पडतो व मादीच्या शोधार्थ उडूं लागता. मादीची गांठ पडली की, प्रेमाची मिठी मृत्यूचीच गांठ घालून देते. नर थोड्याच वेळाने मरतो व पक्ष्यांच्या भक्ष्यस्थानी पडतो. नव्या पिढीच्या ओझ्याने भारावलेली मादी अंडीं घालीपर्यंत जिवंत राहते व नंतर मरते. हीं अंडीं कधी पानांवर, कधी झाडांच्या बुंध्यांत पोखरलेल्या भोकांत, कधी चिखलाच्या घरांत, तर कधी मेणाच्या वनलेल्या षट्कोनी 'अनवसर' घरांत असतात. जुनी पिढी मरून नवी जन्माला येईपर्यंत 'अनवसरा' चा काळ फार मोठा असतो. वरच्या पायरीवरल्या जीवजातींत मात्र जुन्या कलेवरांना नवीनांना जन्म देऊन लहानांचें मोठें करावें लागतें. मनुष्याच्या बाबतींत तर नव्या-जुन्याचें साहचर्य लांबतें. नव-कलेवरांचें शरीरच फक्त घडावयाचें नसून त्यांत संस्कृतीचा आत्मा ओतायचा असतो. हें कार्य झालें म्हणजे जुन्यांना मरायची मोकळीक असते.

पण मरायची मोकळीक असली म्हणून मरायची तयारी थोडीच होते ? आणि मरायची तयारी झाली तरी मरण हाकेसरसें का धावून येणार आहे ? पूर्वकालीन वन्यसमाजांत जीवनाचा झगडा इतका तीव्र असे की, वयाच्या पन्नासाव्या वर्षापर्यंत जगणारीं माणसें नव्हतींच म्हटलीं तरी चालेल. आजही रानटी व भटक्या टोळ्या एक वसती मोडून दुसरीकडे निघाल्या की, वाटचालींतच म्हातारीकोतारीं मरून जातात व फक्त जवान नव-कलेवरे तेवढींच शिल्लक राहतात; पण नागसंस्कृतीने शेतीच्या जोरावर अन्नोत्पादन वाढविलें, शरिराची दगदग कमी केली व माणसाच्या आयुष्याची मर्यादा शंभरापर्यंत जरी नाही तरी साठ-पाऊणशेपर्यंत वाढविली. अशा परिस्थितींत जुन्या म्हाताऱ्या पिढीने काय करावें असा प्रश्न येतो. एका शक्तीचा उदय झाला की दुसरी अस्तास जाते व अशा तऱ्हेने जगरहाटी नियमबद्ध चालू राहते हें सांगण्याचा कालिदासाला फार प्रोव आहे. सूर्य उगवतो व चंद्र अस्तास जातो हें त्याचें नेहमींचें, सर्वस्वी बरोबर नसलें, उदाहरण आहे. मराठी कविता 'नेमेंचि येतो मग पावसाळा' म्हणून सांगते; पण मनुष्याच्या दोन पिढ्यांच्या उदयास्ताचें चक्र असें नियमबद्ध नसतें. तें नियमबद्ध करावें लागतें व तो नियम काय हें कालिदासानेच वर्णन करून सांगितलें आहे. रघुवंशाचे

राजे बाळपणीं शिकत असत, तारुण्यांत विप्रयोपभोग घेत असत, म्हातार-पणीं संन्यासवृत्तीने राहत व शेवटी योगद्वारे शरिराचा त्याग करीत, असें तो रघुवंशाच्या पहिल्या सर्गांत थोडक्यांत सांगतो, व त्याच्या स्पष्टीकरणाकरिताच की काय, आठव्या सर्गाच्या आरंभीं रघूचें वर्णन करतो तें फार महत्वाचें आहे. अजाने लग्नकंकण सोडायच्या आंतच रघूने त्याला राज्याभिषेक केला, नंतर राज्यकारभार नीट होत आहे, शत्रूपासून भय नाही व प्रजा एकनिष्ठ आहे हें पाहून रघूने सर्व विषयांचा — स्वर्गसुखलालसेचासुद्धा — त्याग केला. तो अरण्यांत निघालेला पाहून अजाने रडत-रडत त्याच्या पायांवर लोळण घेतली व “ मला सोडूं नका ” म्हणून विनविलें. रघूने पुत्राच्या बोलण्याला मान दिला, पण परत लक्ष्मीचा अंगीकार केला नाही. त्याने नगराबाहेर एका आश्रमांत वास केला व तेथे इतर योगी आणि संन्यासी ह्यांच्याबरोबर चर्चा करून, यमनियम-प्राणायामादींचा अभ्यास करून, शेवटीं समाधि घेतली. मुलाने आपल्या मरणाची वाट पाहत बसायचें किंवा त्रिंविंशाराने आपल्या दीर्घायुषी वृद्ध पित्याला मारलें त्याप्रमाणे मुलाकडून मारून घ्यायचें ह्यापेक्षा आपल्या हाताने आपण सर्वस्वत्याग करायचा हा सर्वोत्तम मार्ग रघूने आचरणांत आणला. सर्व तऱ्हेच्या भोगांचा संन्यास करावयाचा—राज्य, द्रव्य, स्त्री, सत्ता— ज्याच्या-ज्याच्यासाठी म्हणून मानव पूर्ववयांत प्रयत्न करतो तें सर्व सोडून द्यावयाचें म्हणजे लौकिकदृष्ट्या मरणेंच होय. जगणें तें फक्त “ कौतुकापुरतें ”च. असें झालें म्हणजे नव्या-जुन्या पिढीचा एकत्र सहवास सुखाचा व लभाचा होतो; संस्कृतीच्या आत्म्याला नव-कलेवराची प्राप्ति होते. नाहीतर अक्षय आत्मा जीर्ण-कलेवरांत तडफडत राहतो—कलेवराच्या जीर्णत्वाने संस्कृतीच्या आत्म्याची प्रभा व प्रतिभा नष्ट होते; क्रियाशीलता, साहस व नवनिर्मिति जाऊन, अर्थशून्य बडबड व विकृत भोगलालसा मात्र शिल्लक राहून, संबंध समाजच रसातळाला जातो. मानवसमाजांत रघूचीं उदाहरणें फार थोडीं, त्याउलट जास्त. आपल्याकडीलच सर्वांना माहीत असलेली ययातीची कथा अशाच एका सुखलोलुप जीर्ण-कलेवराची आहे. ययातीचे मुलगे मोठे झाले, पण ययातीची राज्य— व भोग-लालसा कमी होईना. “ तुमचें तारुण्य मला देतां का ? ” असें त्याने विचारलें. वरच्या मुलांनी स्पष्ट नकार दिला,

धाकट्याने मात्र तें दिलें अशी कथा आहे. ययातीला अजून कांही वर्षें राज्य करायचें होतें. मोठ्या मुलांना हा वेत पसंत नव्हता, म्हणून त्याने सर्वांना हाकून दिलें. धाकटा पूरू अजून बाळ होता. तो वयांत येईपर्यंत राजाला राज्य करण्यास अवसर मिळाला. तो वयांत आल्यावर, भोग भोगून तृप्त झालेल्या व शिणलेल्या ययातीने त्याला राज्यावर बसवले अशी ही विलक्षण कथा आहे. रघुवंश हें एक काव्य आहे. काव्याच्याद्वारे कालिदासाने आपल्या सामाजिक मूल्यांचा आविष्कार केला आहे. एकएका राजाचेद्वारे एकएका मूल्यांचें स्पष्ट चित्रण केलें आहे. त्याचे राजे वास्तवांतले नसून कवीच्या कल्पनासृष्टींतले होते. ह्याउलट, महाभारत एक इतिहास आहे, त्यांत आलेल्या गोष्टी व प्रसंग वास्तव आहेत. मानवी मनाचा आविष्कार ध्येयवादी कवीने केलेला नसून जगांत आहे तसा दाखविलेला आहे. ययातीचें चित्र मानवसमाजांत नेहमी आढळणारें आहे. त्याच ययातीचा वंशज शंतनु देवव्रताला राज्य देऊन संन्यास घेण्याऐवजी सत्यवतीच्या तारुण्याला भुलला व त्यामुळेच भारतीय युद्ध उद्भवून कुलक्षय झाला हीहि कथा सर्वांना माहीत आहे. आपली सध्याची पिढी ययातीच्या प्रकृतीची आहे, गरीबगुरिवांना मरेपर्यंत पोटाची खळगी भरण्यासाठी संसारांत राहावें लागतें. त्यांना विप्रयनिवृत्त व्हावयाचें म्हणजे आत्महत्याच करावी लागेल; पण इतरहि सर्व कितीहि वय असलें तरी मोठ्या आसक्तीने जगांत वावरत असतात. “मा गृधः कस्यचित् धनम् ॥” हा उपदेश फक्त धनाच्या चोरीपुरताच नाही, सर्व तऱ्हेच्या चोरीबद्दल आहे, द्रव्याची चोरी क्षुल्लक आहे, पण दुसऱ्याच्या आयुष्याची चोरी भयंकर आहे व ती सर्व तऱ्हेने, सर्व काळ आजच्या जगांत चालली आहे. स्वतःच्या संसाराचा पसारा एवढा थोरला मांडून ठेवायचा की, वानप्रस्थाश्रमाची गोष्टच दूर, पण मरतांना म्हातारपणचें मूल दोन-चार वर्षांचें असावयाचें व थोरल्या मुलामुलींचा जन्म बापाचा संसार आवरण्यांत जायचा हें दृश्य कितीतरी कुटुंबांत दिसतें. वयाचीं ४० — ४५ वर्षे बापाच्या संसारापायीं घालवलीं म्हणजे वेळीच न मिळालेल्या सौख्याच्या आशेने अशी एखादी बाई वा पुरुष अवतीभोवती बघून दुसऱ्याच्या संसारावर दरोडा घालूं पाहतात. जुन्या चोरींतून नव्या चोरीचा

उगम होतो. जुन्या-नव्या पिढींत सत्तेचें, अधिकाराचें, सौख्याचें संक्रमण सुरळीत न होतां दरवडेखोरीच्या वृत्तीने होऊं लागतें.

मुलें व सुना मोठ्या झाल्या आहेत, त्यांना कुटुंब कसेंहि चालवूं दे, आपण आता ह्या सर्वोत्तम मन काढून ' कौतुका ' पुरतें राहावें असें फार थोड्यांनाच वाटतें. नव्या पिढीला जुनी पिढी कधी एकदा जाईल असें होतें. जुनी पिढी आपलें मानाचें व सत्तेचें स्थान सोडण्यास तयार नसते. मग निरनिराळे कायदे व नियम करून कोणाला वयाच्या पंचावन्नाव्या वर्षी तर कोणाला साठव्या वर्षी सक्तीने ' सेवा (!) निवृत्त ' करून सत्तासंन्यास ध्यायला लावतात व तेढीच्या वातावरणांत नव-कलेवर स्थापना होते. एकीकडून सेवानिवृत्त झालें की, आपल्या बुद्धीचा व अनुभवाचा लिलाव राजरोसपणें सुरू होतो. खाऊनपिऊन सुखी असूनहि म्हातारपणीं आपल्या परिपक्व ज्ञानाचा फायदा समाजाला निरपेक्षपणें देणारे महात्मे विरळाच. ही झाली सामान्य माणसांची गोष्ट; पण ह्याहीवरच्या वर्गाची दशा तर सर्वस्वी ययातीचीच आहे. कार्यक्षम झालेल्या खालच्या पिढीच्या कर्तव्यगारीला मुळीं वावच मिळत नाही. अशा तरुणांना एकामागून एक हाकळून देण्यांत येतें व जीर्ण-कलेवरें व अतिजीर्ण-कलेवरें आपल्या जगन्नायकपदाला चिकटून बसतात. अनुयायांनी केलेला जयजयकार ऐकल्याशिवाय त्यांचे कान तृप्त होत नाहीत. हजारों भक्त समोर गोळा झालेले पाहिल्याशियाय त्यांना चैन पडत नाही, अधिकार व सत्ता, मानपत्रें व पुष्पहार त्यांना सोडवत नाहीत. एका अधिकारपदाचा त्याग केला की दुसरें ठेवलेलेंच असतें. सत्तासंक्रमण शांततेने न होतां भीष्म यादवीनेच होणार काय ? ह्या जगन्नाथमंदिरांत अधिक आपाट मुळी उगवणारच नाही का ?

जंतुशास्त्राची ती एक प्रयोगशाळा होती. निरनिराळ्या जंतूंचें उत्पादन व वाढ कशी व किती होते ह्याचे प्रयोग तेथे चालले होते. कांचेच्या लहानलहान तबकड्यांतून साखरेचें पाणी, मांसाचा अर्क, पिठाची कांजी असे निरनिराळे पदार्थ ठेवून त्यांत सूक्ष्म जंतु घालून कांही विशिष्ट उष्णता असलेल्या जागीं ठेवीत. ज्या ज्या जंतुप्रकाराला जें जें उष्णतामान सर्वांत मानवें तेथे त्यांना ठेवले होते. जें जें अन्न सर्वांत जास्त मानवें तें दिलें जाई व मग अशा परिस्थितींत जंतूंत वाढ किती झपाट्याने होते त्याचा अभ्यास होई. अन्नरसांत ठेवलेला एखादाच जीव खाऊन खाऊन लहट होई. त्याच्या एकपेशीमय शरिराचे दोन तुकडे होऊन दोन नव्या पेशी — दोन नवे जीव — उत्पन्न होत. कांही क्षण जातात न जातात तो दोहोंचे चार, चारांचे आठ ह्याप्रमाणे मागच्या पिढीच्या दुप्पट जीव निर्माण होत. सूक्ष्मदर्शकांतून पाहत बसले म्हणजे युगक्षयानंतर प्रलयवृद्ध समुद्रावर एकट्या तरंगणाऱ्या विष्णूप्रमाणे तबकडींतील अफाट पसरलेल्या क्षीरोदधीवर सुरुवातीला एकच एक सूक्ष्म जीव पोहत असतो. तास — दोन तासांत जीवनिर्मिति इतकी झपाट्याने झालेली असते की, पोहणाऱ्या जिवांच्या अनंत तोंडांनी शोषण होऊन क्षीरोदधि कोरडा पडण्याची वेळ आलेली असते. एकावर एक जिवांचे थरचे थर रचल्यासारखे झाले आहेत, खालचे जीव हालचाल न करतां आल्याने गुदमरून जातात, तर

वरच्यांचें अंग कोरडें पडून ते सुकून मरून जातात. अशी परिस्थिति कांही वेळ राहूं दिली तर तक्कडी पार कोरडी पडून सर्व जीव मरून जातील. पण प्रयोगशाळेंतील विद्यार्थी अर्धा चमचा गोड पाणी किंवा अन्नरस तक्कडींत टाकतो शेवटच्या कांही मिनिटांतील भयानक जीवनकलहांतून जिवंत राहिलेले चार-दोन जीव हालचाल करूं लागतात; स्ववांधवांच्या मळ्यांनी अधिकच पोषक बनलेल्या नव्या जीवनरसाचें शोषण करतात; युगचक्राला व निर्मितीला परत जोमाने सुरुवात होते. जोपर्यंत सर्वांना पुरेसा अन्नरस मिळतो, तोपर्यंत सख्येची वाढ झपाट्याने यंत्रासारखी चालते; पण अन्नरस कमी व जीव जास्त अशी स्थिति झाली की, निरनिराळ्या तक्कड्यांतील जिवांची हालचाल पाहण्यासारखी असते. पहिल्याने एकमेकांना टक्कल्याची धडपड सुरू होते— त्यांत बरेच मरून तक्कडींत पुरेशी जागा झाली की, थोडा वेळ परत शांततेने प्रजनन चालू होतें; पण त्यांतहि पूर्वीचा सुरळीतपणा दिसून येत नाही. विशेषतः तक्कड्यांतील सूक्ष्म जीव बहुपेशीमय असले तर बदललेल्या परिस्थितीचा परिणाम त्यांचेवर चटकन् दिसून येतो. कांही तादृश कारण नसतां एकदम सर्व जंतु सैरावैरा पळूं लागतात, एकमेकांवर आदळतात, चिरडतात व मरतात. जणू तक्कड्यांतील सर्व जिवांना भुताटकीने झपाटलें आहे अशा त्यांच्या हालचाली असतात. कधीकधी सर्व जीव कांही हालचाल न करतां मृतमय स्थितींत पसरलेले दिसतात. त्यांचें जीवन घड्याळासारखें सुरळीत न चालतां त्यांत कांहीतरी उलथापालथ होतेसें पाहणाराला वाटतें. प्रयोगशाळेंत कांही तक्कड्यांतून दर तासांनी जीव काढून दुसऱ्या तक्कड्यांत ठेवतात व नवा अन्नरस तात. अशा जिवांची संख्या वाढतच असते. हवा, योग्य उष्णता व भरपूर अन्न ह्यांचा त्यांना सारखा पुरवठा असतो. बाहेरचे शत्रू नाहीसे झालेले असतात. अंतःकलहाची परिस्थिति येण्याचे आंतच नवें अन्न व नव्या तक्कड्या वसाहतीसाठी मिळत जातात व सारखी न थांबतां जिवांची संख्या वाढत जाते. मरण जणूं आपलें कार्य विसरून गेलेलें असतें. ह्या कृत्रिम सृष्टींत जननाचीच काय ती परवानगी असते.

“अशा प्रकारें हे जीव वाढायला लागले तर थोड्या महिन्यांत पृथ्वी व्यापून टाकतील !” एक विद्यार्थी सूक्ष्मदर्शकांतून पाहतां पाहतां उद्गारला.

शिकवणारे अध्यापक जणू ह्याच संधीची वाट पाहत होते. ते म्हणाले, “अगदी बरोबर; पण सृष्टीमध्ये जिवांच्या वाढीला कांही सर्व गोष्टी अनुकूल नसतात. ज्या डबक्यांतून ह्या प्रयोगशाळेंत पहिले जीव आणले तीं उन्हाळ्यांत वाळलीं की, कोट्यवधि जीव मरून जातात. सांदीकोन्यांत थोड्याशा चिखलांत कांही जिवंत राहतात. खूप थंडी पडून पाणी गोठलें तरी बरेच जीव मरतात. पाण्यांत कांही विषार गेला तरी मरतात. जीवोत्पत्ति जास्त होऊन डबक्यांतल्या पाण्यांत पुरेसा अन्नरस राहिला नाही तरी लाखोनी मरतात आणि शेवटीं म्हणजे दुसरे निरनिराळे सूक्ष्म जंतु ह्या डबक्यांतल्या जिवांना खायला टपलेले असतात.” त्यांनीं लगेच गड्यांकडून एक बादली आणली व त्यांतलें थोडथोडें पाणी नव्या तबकड्यांत घालून वर्गाला परत सूक्ष्मदर्शकांतून पाहण्यास सांगितलें. आता तबकडींत फक्त अन्नरस व त्यावर पोसणारे एक-दोन जीव असें दृश्य नव्हतें. तबकडींत नाना तऱ्हेच्या सूक्ष्म वनस्पति व प्राणी पाण्यांत इकडून तिकडे फिरत होते. कांही खाऊन खाऊन लहू होत व नंतर नवी जीवोत्पत्ति होई. पण खाणें थोडें म्हणून जीवोत्पत्ति भराभर न होतां फारच सावकाशीने होत होती. तेवढ्यांत दुसराच एक सूक्ष्म जीव येऊन त्याने नव्या प्रजेला खाण्यास सुरुवात केली व नव्यानेच जन्माला आलेल्या त्या अणुमय जिवांची पळायची धडपड सुरू झाली. त्या जीवभक्षक जिवाला खाणारेहि जीव त्या तबकडींत होते. शिवाय, एकमेकांना खाऊन खाऊन भक्ष्य संपलें म्हणजे भक्षकहि उपासमारीने मरायच्या पंथाला लागे आणि शेवटी पाहतां-पाहतां तबकडींतलें पाणी संपलें की, सगळ्याच जिवांची धडपड बंद पडायची — तबकडींतल्या विश्वावर मृत्यूची शांतता पसरायची.

त्या प्रयोगशाळेंतले प्रयोग मोठ्या प्रमाणावर डोळ्यांपुढे चाललेले आज दिसत होते—पुरुष-बाया येऊन आपली तपासणी करून घेऊन व विचारल्या प्रश्नांचीं उत्तरें देऊन पुढे चालले होते. “उंची चार फूट अकरा इंच; पांच फूट तीन इंच,—” एक माणूस उंचीचीं मापें सांगत होता; “वजन अठ्ठ्याऐशी पौंड; शहाण्णव पौंड; एकशे एक पौंड—” शंभरावर वजन ऐकलें की लिहून घेणारा डोळे वर करून, “आहे तरी कोण पैलवान!” अशा बुद्धीने वर पाही. छातीचा घेर, श्वासोच्छ्वासाचा जोर, स्नायूंचा

जोर अशी एक-एक तपासणी होत होती. ती झाली म्हणजे लग्न कधी झालें ?, मुलें किती झालीं ?, मेलीं किती ?, जिवंत किती ? अशी प्रश्नावली सुरू होई. वयाप्रमाणे कोणाला पांच, दहा, कोणाला बारा मुलें झालेलीं आणि त्यांतलीं निम्मींशिर्मीं जिवंत हें उत्तर यावयाचें. ह्या कुश, अर्ध-पोटी जिवांना एवढीं मुलें होतात तरी कशीं ?, त्यांतून ते जिवंत तरी कसे राहतात ?, पुरुषांचा ७०-७५ रुपये पगार एवढ्या संसाराला पुरतो कसा ?, हे सर्व जीव खातात तरी काय ? — अशी परिस्थिति असूनहि त्या प्रांतांतील लोकसंख्या सारखी वाढत होती. किनाऱ्यावरचें काम संपवून आम्ही पुढे निघालों. दुपारीं बारा वाजतांसुद्धा सूर्याचा प्रकाश संध्याकाळ-सारखा वाटत होता. अशा अरण्यांतून जातां जातां मध्येच एक मोठा मोकळा प्रदेश दिसला. प्रचंड वृक्षांचें जळके बुंधे तेवढे उरले होते. बायका-पुरुष तेहि खणून टाकायच्या उद्योगांत होते. जरा पुढे गेलों तर जंगल जाळून साफ केलेल्या जागेंत नवी शेती झाली होती. कोठे बटाटे व टापिओकाचें पीक लावलें होतें. किनाऱ्याजवळ शेतींत माणसांचीं पोटे भरत ना म्हणून सरकार पर्वतराजीवरील जंगलें कापून शेतकऱ्यांना लागवडी-साठी नवीन जमीन देत होतें. थोड्याच वर्षांत नव्या वसाहती एवढ्या मोठ्या होतात की, जमीन पुरेनाशी होते. वाढत्या तोंडांची भूक भाग-वायची असा पण केला तर त्रावणकोरमधलीं अरण्यें साफ होऊन तेथे पूर्व महाराष्ट्रांतल्यासारखे उघडेबोडके डोंगर दिसूं लागायला एक शतकाचासुद्धा अवधि नको.

फक्त त्रावणकोर-कोचीनच्या तक्कड्यांतूनच जीव वाढताहेत असें नाही. ह्या प्रयोगशाळेंत ठिकठिकाणीं अशा तक्कड्या आहेत व त्यांतून सर्व तऱ्हेचे जीव भराभर वाढत आहेत. पुरी जिल्हा व चिल्का सरोवर डोळ्यांनी पाहावयास पृथ्वीवरील स्वर्गासारखे आहेत. पुरी जिल्ह्यांत रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना असंख्य जलसंचयांवरून कमळाच्या पानांचें दाट आवरण असतें व त्यांत निळ्या, जांभळ्या, पिवळ्या, तांबड्या, पांढऱ्या रंगाचीं कमळें उगवलेलीं असतात. जसे रंग विविध, तसे आकार पण विविध. वचकेंत मावणार नाही एवढ्या मोठ्या कमळापासून तो सदाफुलीच्या फुलाएवढीं चिमुकलीं कमळें त्या पाण्यांत चमकत असतात. कमळांच्यामागे हजारो एकर जमिनीवर

भाताचें पीक डोलत असतें. अश्विनाच्या महिन्यांत तें इतकें दाट असतें की, हिरव्या-पिवळ्या गालिचांत मुळीं फटसुद्धा दिसत नाही. मध्ये खंड असलाच तर आंबा, केळीं, पुन्नाग व नारळीच्या बागांचा. चिल्का सरोवराचे काठी भातशेती व बागाईत तर आहेच, पण शिवाय सरोवरांत मासे उत्तम मिळतात व ते ताजे मिळावे म्हणून लोक मुद्दाम सुटींत येथे येऊन राहतात. चिल्काच्या अथांग जलाशयावर सूर्योदय अतिरम्य वाटतो. दुपारच्या उन्हांत तळपतांना दृष्टि ठरत नाही, पण तें सुरेख दिसतें व संध्याकाळच्या सावल्या दाटूं लागल्या म्हणजे सरोवरावरून हजारोंच्या थव्यांनी पक्षी उडत काठाशीं असलेल्या घरट्यांत जातात तेव्हा तर क्षणा-क्षणाला बदलणाऱ्या काळोखणाऱ्या सरोवराच्या काठावरून हलूंच नयेसें वाटतें. पण अधाशीपणें हीं दृश्यें पिणाऱ्या डोळ्यांना प्रायश्चित्ताहि लगेच मिळतें. कोण नवीन पाहुणे आले ह्या कुतूहलाने खेड्यांतील माणसें गोळा झालीं होती. त्यांच्या वाढत्या गलबल्यामुळे लक्ष वेधून मी सरोवराकडची नजर काढून मागे वळलें. वीस-पंचवीस माणसें होती, पण त्यांतलीं फार तर निम्मीं अव्यंग होती. कोणाचीं बोटें गेलेलीं, कोणाच्या पायाचे नुसते खुंटच, कोणाचीं नाकें किंवा कान सडलेले, अशीं होती. उडिशाच्या सरकारने माझ्याबरोबर एक तद्देशीय मदतनीस दिला होता, त्याला मीं विचारलें, “ह्या गावांत महारोग्यांची वसाहत आहे वाटतें ?”

“नाही, चिल्का सरोवराच्या भोवतालच्या खेड्यापाड्यांतून महारोगाचा फार प्रसार आहे.”

त्याच्या म्हणण्याचें प्रत्यंतर दोन-चार दिवसांच्या पाहणींत आलेंच. रोग अंगांत शिरल्यापासून त्याचीं लक्षणे शरिरावर दिसायला बारा वर्षें लागतात म्हणे; पण मला तर कित्येक महारोगी मुलें दिसलीं ! मला त्या वेळीं तरी त्यांचें वय बारापेक्षा कमी वाटलें. मग काय गर्भांतच त्यांना संसर्ग झाला होता की, मुलें मोठीं असूनही वाढ खुंटल्यामुळे लहानखोरीं दिसत होती कोण जाणे ! महारोगी नाही असें एकहि झोपडें नव्हतें. रोगी-निरोगी सगळे एके ठिकाणीं राहावयाचे, जेवायचे व झोपायचे. प्रत्येक झोपड्यांत पांच-पांच, दहा-दहा मुलें होती. उष्ण हवेमुळे कपड्या-लत्याची फारशी जरूर नव्हती, जमिनींत भाताचें पीक भरपूर येतें, सरोवरांत

वारमास मासे मिळतात, शेजारच्या जंगलांत शिकार व लाकूड मिळतें. सृष्टि अनंत हस्तांनी देते आहे, लोकसंख्या वाढत आहे व त्याबरोबरच रोग्यांची संख्याहि वाढते आहे. ह्या तबकडींत महारोगी किती भराभर वाढूं शकतात ह्याचा प्रयोग चालला आहे.

पुरीला जातांना असेंच झालें. प्रत्येक खेड्यापाड्यांतून आणि विशेषतः क्षेत्राचें ठिकाण म्हणून पुरीला इतके लोक हत्तीरोग झालेले पाहिले की, कधी येथून सुखरूप बाहेर पडतें असें झालें. धडापेक्षाहि जाड हात व पाय पाहिले म्हणजे दर वेळीं वृणा, भीति व अनुकंपेने मन पिळवटून निघावयाचें. उडिशाच्या सबंध पूर्वपट्टींत ह्या लोकांच्या पैदाशीची प्रयोगशाळा आहे.

पण उडिशाच का, सगळ्या भारतांत, सर्व प्रांतांतून आज अधिकाधिक वाढ कसली होत असेल तर ती माणसांची.

कांहीं वर्षांपूर्वी एक भिकारीण व तिचीं तीन मुलें लहान मुलांच्या कोर्टा-पुढे आलीं होतीं. मुलांची आई वेडी होती; तिचे आईबाप, भाऊ, नवरा, कोणी आत्तेष्ट चौकशी करून आढळले नाहीत. वेडी म्हणजे चिंध्या चिवडणारी नव्हे — पण अर्धवट. कोर्टांमध्ये तिने वारकऱ्यांचे अभंग म्हणून कीर्तनकाराच्या शैलीने जीवनाचें असारत्व, पंढरीचें माहात्म्य, संतांचा त्याग व निःस्पृहपणा ह्यावर आम्हांला चांगलेंच प्रवचन दिलें. मुलें पोसणें तिला शक्यच नव्हतें म्हणून सरकारने तीं ताब्यांत घेतलीं. चार वर्षांनीं पाहतें तो परत तीच वेडाबाई एक मूल हाताशीं व एक स्तनाशीं धरून कोर्टांत उभी ! गोड हसून तिने मला सांगितलें, “तुम्हांला द्यायला आणखी दोन आणलीं आहेत !”

वेडीं-शहाणीं, लुळीं-पांगळीं, रोगी-निरोगी, गरीब-श्रीमंत सर्वांच्या हातून लोकसंख्येंत सारखी भर पडते आहे. तिसाचे चाळीस कोटी झाले, आता ह्या वर्षीच्या शिरगणतींत आणखी कितींची भर पडते म्हणून सर्व जग कुतूहलाने भारताकडे पाहत आहे.

भारतासारखे काय इतर देश नाहीत का ? चीनहि अत्यंत दाट वस्तीचा प्रदेश आहे असें ऐकतों. तेथेहि लोकसंख्या वाढतच असणार. चीन काय किंवा इतर कांही देश काय, लोकसंख्या दाट खरी, पण तिची वाढ भारता-इतकी झपाट्याने होत नाही. ह्याचें कारण म्हणजे एका ऐतिहासिक घटनेमुळे

जिवाच्या पैदाशीसाठी लागणारी परिस्थिति भारतांत गेल्या शतकांत जशी निर्माण झाली तशी इतरत्र कोठेहि आढळत नाही,

इंग्रज यावयाच्या आधीचा महाराष्ट्राचाच इतिहास घ्या ना. अठ्ठावन सालचें बंड, पेंढान्यांचा उपद्रव, दुर्गादेवीचा दुष्काळ, पानिपतच्या लढाया, निजामशीं लढाया, कर्नाटकांतील लढाया, शिवाजी व राजाराम ह्यांच्या वेळचें सतत पावशतकाचें स्वातंत्र्ययुद्ध ह्यांत सारखीं माणसें मरत होतीं. मूल होण्याच्या वयाच्या तरुण पोरी विधवा होत होत्या. प्रजोत्पत्तीला आळा बसत होता. मराठी इतिहासाचे एक गाढे विद्वान असें सांगतात की, “औरंगजेबाच्या फौजेत असलेले तरुण जवान म्हातारे होऊन दिल्लीला पोचले व सर्व उमेद रणांगणावर गेल्यावर कित्येकांचे निर्वेश झाले असें एका जुन्या बखरकाराने लिहिलें आहे.” ही परिस्थिति जेत्यांची, तर खुद्द ज्यांच्या भूमीवर युद्ध चाललें होतें त्यांच्या कुटुंबांची किती धूळधाण झाली असेल त्याची कल्पनाच केलेली बरी. त्यांच्याहि मागे गेलें तरी मुसलमान राजवट, यादव, राष्ट्रकूट, चालुक्य, शातवाहन, अगदी ख्रिस्त शकाच्या पूर्वीपासूनचा इतिहास म्हणजे दोन हजार वर्षांच्या लढायांचा व राज्यक्रांत्यांचा इतिहास आहे, महाराष्ट्र इतरांशीं लढत होता व इतर महाराष्ट्रांशीं लढत होते. सर्व भारतभर राष्ट्रांमध्ये लढे चालले होते. लढाई, अशांतता, झगडा ही राष्ट्रांची नेहमीची प्रकृति होती व दीर्घकालीन शांतता हीच विकृति होती. जीं लढाईत मरत नसत अशा अर्भकांना पटकी, देवी, उपासमारी घेऊन जात; पण इंग्रजांच्या राज्यापासून ही स्थिति पार बदलली. संबंध देशभर शंभर वर्षांवर शांतता नांदली; पेंढारी वगैरे लुटारूंचा नायनाट झाला, अंतर्गत युद्धे मुळीच नव्हतीं व बाहेरचे वैरीहि नव्हते. अशी राजकीय परिस्थिति संबंध मानवे-तिहासांत पूर्वी कधी कोणत्याहि राष्ट्राला मिळाली नाही. पाश्चिमात्यांच्या वैयक्तीय ज्ञानांत जी भर पडली तिचा फायदा आपोआप भारताला मिळाला. संबंध गावेंच्या गावे निर्मनुष्य करणाऱ्या पटकी, देवी वगैरे रोगांवर ताबडतोब इलाज होऊं लागला. पोस्टाच्या सोयीने एका प्रांतात जें काय चाललें असेल त्याची बातमी थोडक्या वेळांत दुसऱ्या प्रांतांना मिळूं लागली. आगगाड्यांमुळे इकडचें धान्य तिकडे हालवतां येऊं लागलें.

हिंदुस्थानांत दरवर्षी कोठे-ना-कोठेतरी अतिवृष्टीमुळे वा अनावृष्टीमुळे दुष्काळ हा असतोच; पण इंग्रजांच्या वेळेपासून एका प्रांतांतलें धान्य दुसरीकडे जाऊं लागलें व दुष्काळामुळे होणारे मृत्यु बरेचसे टळले. बाल-मृत्यूंचें प्रमाण मोठें असलें तरी पूर्वी तरुण पुरुष लढाईत, साथींत किंवा दुष्काळांत जे बरेचसे मरत ते मरेनासे झाले. शांततेमुळे स्त्रियांना व कुटुंबांना स्वास्थ्य लाभलें व प्रजोत्पादनाच्या मार्गांतील सर्व आडकाठी दूर होऊन मृत्यूचे मार्ग मात्र बरेचसे बंद झाले. भारताच्या बहुतेक विभागांचें हवापाणी असें आहे की, वस्त्रप्रावरण फारसें नसलें तरी चालतें, घरोहि अगदी तुटपुंजीं असलीं तरी तेवढा निवारा पुरतो व अशा भूमीवर प्रजोत्पादनाची प्रयोगशाळाच जणू स्थापन झाली.

इंग्रजांच्या राज्यस्थापनेपासून आतापर्यंत भारताची भूमि तितकीच राहिली - नव्हे, फाळणीमुळे संकोचच पावली आणि प्रजा मात्र दुष्पट झाली. कोणालाहि ती फार झाली असें वाटत नाही, वाटत असलें तरी कोणी तसें बोलत नाही. कारखानदारांना वाटतें, जेवढी जास्त लोकसंख्या तेवढी मजुरांची संख्या जास्त व पगार कमी. हिंदूंना वाटतें, मुसलमान वाढत आहेत, आम्ही कां नको ? रोमन कॅथॉलिकांनी तर जास्तीत जास्त प्रजोत्पत्ति करून जगच व्यापण्याचा चंग बांधला आहे; त्यांच्या सर्व भाषांतील वर्तमानपत्रांतून व मासिकांतून मोठ्या कुटुंबाचे फायदे वर्णन करणारे लेख येत असतात. मजूरपुढाऱ्यांना वाटतें, जितकी खायला तोंडें जास्त तितकी उपासमार जास्त, जितकी उपासमार जास्त तितकी अशांतता व क्रांतीचीं बीजे पेरण्यास योग्य भूमि; म्हणून तेहि लोकसंख्येबद्दल बोलत नाहीत. शिवाय, लोकशाहीच्या काळांत एका माणसाला एक मत असतें व तें आंधळ्या, लुळ्या, रोगी, मरणप्राय माणसाचें असलें तरी त्याची किंमत एकाच मताची. म्हणून निरनिराळ्या पक्षांना व धर्मींना आपल्या पक्षाची, धर्माची वा जातीची लोकसंख्या जास्तीत जास्त हवी असते. चालत्या प्रेतांनी मते दिलीं तरी त्यांना चालेल, पण तीं मिळावीं ही त्यांची धडपड. कोणी अधिक धान्य पिकवा सांगतें, कोणी धान्याची भीक मागत जगभर हात पसरतें, कोणी सभासभांतून ब्रह्मचर्याची तोड सुचवतात आणि इकडे जीवोत्पादन झपाट्याने होतच आहे.

अन्नरसाचा क्षीरसागर आटत चालला आहे, अर्धपौटी जिवांचें त्राण नाहीसें होत चाललें आहे. भारताच्या असंख्य तोंडांत घास भरवील असें कोणाहि राष्ट्राचें आज सामर्थ्य नाही. क्षीरसमुद्र आटला की, बहुतेक जीव तडफडून मरतील. असंख्य मढ्यांनी खतावलेल्या भूमीवर परत जोरांत अन्नोत्पादन होईल. अल्पस्वल्प राहिलेल्या जीवांना परत जगण्यावाढण्याला योग्य परिस्थिति मिळेल व परत नव्याने प्रजोत्पादनाचा प्रयोग सुरू होईल.

● ● ●

ती नि मी ओळींतच बसत असूं. मी नवीनच काम करूं लागलें होतें, ती माझ्याआधी वर्षभर तेथे होती. आमच्यापुढे दर आठवड्याला निरनिराळे खटले यावयाचे व आम्ही दोघींनी मॅजिस्ट्रेटच्या साहाय्याने ते चालवावयाचे असें चाललें होतें. ती होती एक इंग्रज मिशनरी बाई. हिंदु-स्थानांत तिचें पंचवीस वर्षे आयुष्य गेलें होतें — मूळच्या गोऱ्या रंगाला पिवळसर चामड्याची झाक आली होती. आपण जवळजवळ हिंदीच आहोंत हें दाखविण्यासाठी ती आपल्या पांढऱ्या केसांच्या सुपारीएवढ्या अंबाड्यावर मोठी कडक निशिगंधाची वेणी घालायची, कधी कुंकू लावायची, कधी लुगडेंसुद्धा नेसून यायची. ती कुमारी होती हें सांगायला पाहिजे? पहिल्या—पहिल्याने सगळें सुरळीत चाललें होतें—सुरळीत म्हणजे मी तिच्या भानगडींत न पडतां माझ्यापुढे आलेल्या गोष्टींचा निकाल लावीत असें; पण पुढे-पुढे तें होईना. ती ख्रिस्ती — सर्व कोकरांवर करडी नजर असलेल्या धर्माची प्रसारक — आणि ज्या धर्माला सर्वसाधारण प्रमाण लावणें अशक्य आहे अशी हिंदु मी होतें. संन्यास-धर्माचा निदान तोंडाने तरी उदो-उदो करणाऱ्या धर्माची ती, तर गृहस्थाश्रमाचें चीज करणाऱ्या धर्माची मी. ख्रिस्त हा एकच प्रेषित व त्याचा धर्म सर्वांनी स्वीकारावा असा तिचा अड्डाहास, तर कोणी कोणत्या का धर्माचा असेना मला काय त्याचें अशी माझी वृत्ति. खरें पाहिलें तर

तिचा धर्म तिच्याजवळ व माझा धर्म वा मते माझ्याजवळ. दोघींना एकत्र काम करण्यास कांहीच हरकत नव्हती. पण हळुहळू आमचें जमेनासें झालें एवढें मात्र खरें.

त्यांच्या चर्चची एक कार्यकारी बाई होती. हिचें कार्य म्हणजे तिला नेमून दिलेल्या वस्तींतील घरांवर नजर ठेवायची, त्यांच्या घरीं वेळींअवेळी जाऊन कुटुंबांतील माणसें काय करतात तें पाहून ती बातमी पाद्याला कळवायची. लहान मुलांचें कोर्ट म्हणजे खिस्ती चर्चचा एक विभाग अशी तिची समजूत होतीसें दिसलें. दर आठवड्याला ती निरनिराळीं मुलें कोर्टांत आणायची—कोणाचा बाप दारू पितो म्हणून, कोणाची आई भटकते म्हणून, कोणाचे आईबाप भांडतात म्हणून. ह्या हेरगिरीबद्दल दर वेळीं तिला माझ्या सहकारिणीकडून शाबासकी मिळे. मी मात्र दर वेळीं ह्या खटल्याबद्दल भांडत असें. “अहो, पुण्यांत अशा तऱ्हेने घरोवर हिंडलें तर इतकीं मुलें कोर्टांत खेचावीं लागतील की, १०० मॅजिस्ट्रेट व ५० कोर्टें मिळूनहि काम संपणार नाही. कां अशा भानगडी तुम्ही आणतां ?” तिला तें कधी पटायचें नाही. एक दिवस एक जोडपे व एक मुलगी ह्या कार्यकारी बाईने आणली. मीं विचारलें, “भानगड काय ? मुलीला मारझोड होते, का अन्न मिळत नाही, का तिने गुन्हा केला ?” “ह्यापैकीं कांहीच नाही,” कार्यकारी बाई म्हणाली, “पण त्यापेक्षाहि भयंकर प्रकार आहे. ह्या गृहस्थाचें नांव जोसेफ, ही बाई सेरा, हीं दोघेंजण अमक्या घरांत राहतात व त्यांना हें सात वर्षांचें लेकरुं आहे.” नंतर ती माझ्यापुढे वांकली व पुटपुटली, “अहो, त्या दोघांचें लग्न झालें नाही.” तिचें सर्वांग शहारलें. मीं माझ्या सहकारिणीकडे पाहिलें, तिचेंहि तोंड अगदी गंभीर दिसत होतें. खटल्यांतील इसमाला पुढे बोलावून मीं विचारलें, “काय हो, किती वर्षें तुम्ही सध्याच्या घरीं राहतां ?” “पांच वर्षें” “मुलगी कितवींत आहे ?” तिसरींत. “पगार पोटापुरता मिळतो ना ?” “हो.” “कांही कर्जबिर्ज ?” “मुळीच नाही.” बाईला विचारलें, तिनेहि सांगितलें की, आमचा भांडणतंटा कांही नाही. “मग ह्या पोरीला आणलें तरी कशाला इकडे ?” मीं त्रासून सहकारी मॅजिस्ट्रेटला विचारलें, तर ती मला म्हणते, “म्हणजे ? ह्या कोवळ्या निष्पाप अर्भकाला अशा पातकाच्या खाईत राहूं द्यावयाचें की

काय? विनलयाच्या अपवित्र संबंधापासून पापांत जन्मलेले हें पोर आता अशा घरांत राहणें योग्य नाही. छे: ! छे: ! तिला सरकारने ताब्यांत घेऊन आमच्या मिशनच्या बोर्डिंगांत ठेवावें. तो माणूस आमच्या मिशनच्या पंथाचाच खिस्ती आहे. पांच वर्षे तो मिशनशेजारींच राहतो व आमच्या चर्चमध्ये येतो. आहे, काय लबाड आहे तो ! आज त्याच्या गावची बाई आली होती; तिने सांगितलें की, त्याचें लग्न झालें नाही म्हणून. ” आता मी पण हड्डाला पेटलें. “मी हा खटला हातांत घेणार नाही. ज्या घरीं मूल आहे तेथे त्याचें पालनपोषण नीट होत आहे. आईवाप निर्व्यसनी व सुस्वभावी आहेत. केवळ त्यांचें लग्न झालें नाही ह्या भानगडीशीं मला कर्तव्य नाही. तुमच्या चर्चतर्फे त्याच्याविरुद्ध काय इलाज करायचा तो करा, पण हिंदी सरकारने लोकांच्या घरीं जाऊन त्यांच्या संसारांत लुडबुड करायला मुलांचें कोर्ट नेमलें नाही. ” मीं निक्षून सांगितलें. “दुसरें, तुमची कार्यकारिणी कांही कोर्टाची ऑफिसर नव्हे, तिने परत येथे येतां कामा नये.” शेवटी दोन-तीन तासांच्या हुजतीनंतर ती केस काढून टाकली, पण आमचीं मनें एकमेकांविषयी कलुषित झालीं तीं कायमचीं. तिला वाटे, मला नैतिक दृष्टिकोन व धार्मिक भावनाच नाहीत. मला वाटे — मला काय वाटे तें थोडक्यांत सांगण्यासारखें नाही, पण ती व तिची कार्यकारिणी अशा दोघीजणी जेव्हा निरनिराळ्या कुटुंबांतील भानगडींबद्दल बोलायच्या तेव्हा त्यांच्या चेहऱ्यावरची हावरी उत्सुकता पाहून मला शिसारी येई एवढें मात्र खरें.

एकदा आमच्यापुढे एक जरा गुंतागुंतीचा खटला होता. एका अल्पवयी मुलीला फूस लावून नेल्याबद्दल एका तरुण वेश्येवर खटला होता. त्या वेश्येने आपल्या वतीने बॅरिस्टर दिला होता. तिच्यावर गुन्हा शाबीत होणें कठीणच होतें. कारण तिच्याविरुद्ध साक्ष द्यायला कोणी तयार नव्हतें. ज्या पोरीला सोडवून आणली होती ती इतकी भेदरली होती की, ती को पुढे आली की, त्या वेश्येला व तिच्या साथीदारांना पाहून थरथरा कांपायची. पोलिसांना ती बाई जामिनावर सोडायची नव्हती, दुसऱ्या दिवशींच्या साक्षी होईपर्यंत ताब्यांत ठेवायची होती. बाईला चोवीस तासांपुरतें जामिनावर सोडावें म्हणून बॅरिस्टर कोर्टाची विनवणी करीत होते. ती आपली विडा चघळीत मजेंत उभी होती. क्षणाक्षणाला क्लार्क, प्रोवेशन ऑफिसर व

मॅजिस्ट्रेट ह्यांचेकडे बघून मंद हास्य चाललें होतें तिचें. बॅरिस्टरांचें म्हणणें होतें की, पोलीस बाईला वाईट वागवतील, बाईमाणूस त्यांच्या ताब्यांत जाणें बरें नव्हे, वगैरे. इतक्यांत खोलीच्या एका कोपऱ्यांत कोणी तरुण पोलीस “गावभवानी तर आहे —” असें कांहीसें पुटपुटला. क्षणाध्यांत कोर्टांत भडका उडाला. इतका वेळ आळसट दृष्टीने पाहणारी ती बाई खाडदिशी जागी झाली. ती ताडताड त्या पोलिसाकडे गेली व त्याच्यापुढे हात नाचवून तिने त्याच्यावर शिव्यांचा असा भडिमार केला की, बोलून सोय नाही. ती जें बोलली तें ऐकून विचारा आमचा प्रोवेशन ऑफिसर शरमेने लाल झाला. आमच्या कानावरच्या शिरा सणसणायला लागल्या. शेवटीं मॅजिस्ट्रेटने हुकूम केल्यावर, बॅरिस्टरने मध्यस्थी केल्यावर, ती बाई शांत झाली व जणू काय कांही झालेंच नाही अशा आविर्भावाने परत विडा चघळीत उभी राहिली. मिनिट—दोन मिनिटांत हा प्रकार झाला. माझ्या मिशनरी सहकारिणीला काय झालें तें कळलें, पण ती बाई काय बोलली तें कळणें शक्यच नव्हतें. तिने मला विचारलें, “काय हो, काय बोलत होती ती ?” “छे ! छे ! तें भाषांतर करण्यासारखें नाही — आणि मला तरी कुठे सगळें कळलें आहे ती काय म्हणाली तें !” मीं उडवून लावलें. त्या बाईला ठेवायचें कुठे असा प्रश्न पडला — तो काय आश्चर्य. माझी सहकारिणी म्हणाली, “हें पाहा, दोन पोलीस पहाऱ्याला देत असाल तर बाई माझ्या बंगल्यांत राहूं दे.” आम्ही सगळीं चकित झालों, पण तिचे मनापासून आभार मानून बाई तिच्या स्वाधीन केली —

दुसऱ्या दिवशीं मी आलें तो तीहि येऊन पोहोचली होती. पुरुष मॅजिस्ट्रेटना यायला अवकाश होता म्हणून आम्ही बोलत बसलों. आज माझ्या सहकारिणीची वृत्ति कां कोण जाणे उत्तेजित दिसत होती. डोळ्यांत चमक होती, तोंडावर किंचित् हसूं, किंचित् धास्ती, किंचित् समाधान असा कांही चमत्कारिक मिश्र भाव दिसत होता. तिने आपली खुर्ची माझ्याजवळ ओढली व मला म्हटलें, “काय विलक्षण अनुभव ! कालची रात्र मी कधी विसरणार नाही !” “म्हणजे ? काय झालें ?” मी चकित होऊन उद्गारलें. “अहो, मी रात्रभर त्या वेश्येला माझ्याच खोलींत ठेवली होती —” माझ्या चेहऱ्यावरचें आश्चर्य पाहून ती घाईघाईने पुढे म्हणाली, “मीच

पोलिसांकडून दुसरी खाट आणवली व ही व्यवस्था केली, म्हणजे तिने पोलिसांशीं संगनमत करून पळून जायला नको म्हणून.” “मग तिने तुम्हांला शिव्याविव्या देऊन मारण्याचा प्रयत्न केला की काय?” मी काळजीच्या स्वरांत विचारलें. “छेः! ती जेवून जी डाराडूर निजली ती सकाळीं आठ वाजेपर्यंत. हालवून-हालवून जागें करावें लागलें तिला.” ती थांबली — मी कांहीच बोललें नाही, पण माझ्या प्रश्नार्थक मुद्रेला तिने उत्तर दिलें, “एक संबंध रात्र अशा बाईच्या सहवासांत काढणें म्हणजे विचित्र नाही का? रात्रभर मला झोप आली नाही. कोर्टापुढें तिच्याबद्दल आलेल्या माहितीचा मी विचार करीत होतें —” तिने एक दीर्घ श्वास घेतला व मला विचारलें, “ह्या खटल्यासाठी आपल्याला तिच्या घरीं जाऊन जागा पाहावी लागेल का?” “कांही कारण दिसत नाही.” मी शक्य तितक्या निर्विकारपणें उत्तर दिलें. माझ्या उत्तराने तिच्या चेहऱ्यावर निराशेची एक सूक्ष्म छटा चमकून गेली. सुदैवाने ती पुढे बोलली नाही. ती स्वतःच्याच विचारांत गुरफटून गेल्यासारखी दिसली. नेहमी तिच्या चेहऱ्यावर स्वतःबद्दल एक प्रकारचा आत्मविश्वास दिसे. चुकलेल्या जगाला सन्मार्ग दाखविण्यासाठी आपला जन्म आहे अशी तिची ठाम समजूत होती. तिने आपलें आयुष्य ख्रिस्ताला वाहिलें होतें व सेंट पीटरच्या वहींत पुण्याच्या सदरांत आपल्या नांवाने सारख्या रकमा जमा होत आहेत ह्याबद्दल तिला कधी शंका नव्हती. तिला संसार नव्हता. मग संसारांतलीं सुखदुःखें ती काय अनुभवणार? पण त्यांच्यांत तिला अवीट गोडी वाटत होती. ती इतरांच्या संसारांच्या बारीकसारीक बाबी अगदी अधाशीपणें ऐकायची — अर्थात, तें केवळ त्यांना सन्मार्ग दाखविण्यासाठीच असं ती मला दर वेळीं बजावायची. आज मात्र तिच्या चेहऱ्यावर केवळ आत्मतुष्टि नव्हती. अमकें पुस्तक वाचूं नकोस असं सांगितलें असतांना तें पुस्तक अचानक हातीं पडवें, घाईघाईने तें वाचावें, कधी कल्पना नव्हती असं त्यांतलें कांहीतरी अर्धवट आपल्याला कळावें — म्हणजे आपली जी मनोवृत्ति होते तशी तिची झाली होती. थोडी शरम, थोडी भीति, अज्ञात प्रदेशांत पाऊल घातल्याचा अभिमान असं तर तिला वाटत नसावें? काल रात्रीं तिला तिच्या उपाशी कौमारहृदयाने

त्या वेश्येच्या संगतींत कसलीं बरें चित्रें रंगवलीं असतील? माझ्या शब्दांत सांगण्यापेक्षा एक जुनी गोष्टच सांगितलेली बरी.

ही गोष्ट द्रौपदीच्या पूर्व जन्माबद्दलची आहे. ती मध्ययुगीन जैन वाङ्मयांत आढळते. विलायती फ्रॉइडच्या पूर्वजन्मींच्या भारतीय अवताराने सांगितलेली ती कथा अशी : एका नगरांत एका श्रीमान सावकाराला पूईगंधा (कोणी तिचें नांव सुकुमालिया असेंहि सांगतात) नांवाची अतिरूपवती मुलगी होती. तिच्या रूपाला भाळून पुष्कळांनी तिला मागणी घातली. योग्य वेळीं त्या सावकाराने मोठ्या थाटाने व पुष्कळ पैसा खर्चून मुलीचें लग्न त्याच गावच्या दुसऱ्या एका सावकाराच्या मुलाशीं केलें. तो श्रेष्ठिपुत्र रात्रीं शय्यागारांतून धावतच बाहेर आला व त्याने आपल्या बापाला सांगितलें की, “बाबा, ह्या मुलीबरोबर मी राहणें शक्य नाही. हिला हाकलून द्या.” ती अभागिनी विचारी रडत-रडत लग्नाच्या रात्रीच बापाच्या घरीं परत आली. बापाने कांही दिवसांनी परगावीं जाऊन तेथे तिचें लग्न करून दिलें, पण परत तोच प्रकार झाला. असें दोन-चारदा झाल्यावर बापहि तिच्यावर रागावला व त्याने तिला घराबाहेर काढून लावलें. तिच्या रूपाला भाळून पुष्कळ तरुणांनी तिला आसरा दिला, पण पूर्ववत तिला बाहेर पडावें लागलें. शेवटी तिने एका जैन साधूचा उपदेश घेतला व ती श्राविका होऊन गावोगाव भिक्षा मागत व जिनाचें चिंतन करीत हिंडूं लागली. सरतेशेवटी ती एका गावीं आली. तेथे तिने आपल्या कष्टप्रद निष्फळ जीवनाचा त्याग करण्याचा निश्चय केला व जैनसंप्रदायाप्रमाणे उपास करण्यास सुरुवात केली. ती अत्यंत क्षीण झाली, त्या गावच्या उद्यानांत एका मोठ्या झाडाखाली बसून ती आयुष्याचे शेवटचे क्षण मोजीत होती, इतक्यांत शेजारीच तिला मोठ्याने हसणें व बोलणें ऐकूं आलें. तिच्या क्षीण डोळ्यांना दिसलें की, त्या गावची सुप्रसिद्ध रूपवती वेश्या उद्यानांत विहार करीत आहे व त्याच गावचे पांच सुस्वरूप तरुण तिच्या प्रसादाची याचना करीत तिच्याभोवती भुंग्यांसारखे घोटाळत आहेत. अभागिनीच्या मनांत आलें, ‘हाय दैवा ! तिला एका वेळीं पांच मिळावे आणि माझ्या वांट्याला उभ्या जन्मांत एकसुद्धा येऊं नये ना ?’ हा विचार तिच्या मनांत येतो तोच तिचा प्राण गेला. मात्र मनाच्या सकाम अवस्थेंत

देहावसान झाल्यामुळे तिला मुक्ति न मिळतां तिला पुनर्जन्म मिळाला व ती दोवई म्हणून जन्माला येऊन तिला पांच पति मिळाले.

आमच्यापुढची ती केस थोडा वेळ चालून थांबली व नव्या केसला सुरुवात झाली. ती होती एका लहान मुलीचीच. तिला बाप व एक लग्न झालेली बहीण होती. सर्व माणसें होतीं ख्रिस्ती. बापाने त्या लहान पोरीचें लग्न करण्याचा घाट घातला होता, पण ख्रिस्ती बहिणीने तिला पळवून नेऊन आमच्यापुढे आणलें होतें — बाप पोरगी परत मागत होता. मुलगी फार लहान आहे, एवढ्यांत लग्न होऊं नये, असें बहिणीचें म्हणणें होतें. ती लहान मुलगी आपली हकीकत सांगत होती. सांगतां—सांगतां ती माझ्या सहकारिणीकडे वळून म्हणाली, “ हें बघा, आई, मला माझ्या बहिणीनं संगं आणलं. ” माझ्या सहकारिणीला वात्सल्याचें भरतें आलें. ती आपल्या मिशनरी मराठींत म्हणाली, “ माझ्या लेकरा, सर्व खरे सांग. ” “ बरं का, आई, मी तिला इचारलं कशापायी मला नेतीस ? ” — आमचा प्रोवेशन ऑफिसर मध्येच म्हणाला, “ अग, ‘ आई ’ — ‘ आई ’ काय चालवलं आहेस ? ‘ बाई ’ म्हण. ” माझी सहकारिणी गद्गद स्वराने म्हणाली, “ छे: ? छे: ! प्रभूनेच त्या मुलीच्या जिभेला तसें बोलावयास लावलें— प्रभूनेच हीं लेकरें मला दिलीं आहेत. ” आता वत्सलरसाच्या पाटांत सगळें कोर्ट बुडून जाईल ह्या भीतीने मी त्या मुलीच्या बापाला पुढे बोलावलें व त्याने सुरुवात केली — “ कसं दोन्ही काट्यांनी संगनमत केलं, बाई — ” केस पुढे चालू झाली. मीं माझ्या सहकारिणीला अगदी जैनधर्मीयांप्रमाणे निदान (मरणा-पूर्वीची तीव्र इच्छा) केलें — “ बाई ग, पुढच्या जन्मीं पांच पांडवांची राणी नि शंभर कौरवांची आई हो ! ”

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स.
अनुक्रम २२१२२ वि: निव.
क्रमांक ११८० को दि: २६

वाटचाल

१७

कांही लोकांनी आम्हांला आंतून ढकललें व कांहीनी बाहेरून खाली खेचलें व आमचे पाय जेमतेम धरणीला टेकले. सामान बरोबर आहे ना हें पाहून कसेबसे आम्ही स्टेशनावेहेर पडलों तो तेथेहि गर्दीच. जमिनीवर बाजार पसरला होता व मध्ये ठेवलेल्या हातभर वाटेंतून माणसें सामान पाठीवर किंवा डोक्यावर घेऊन चाललीं होतीं. पंचवीस-तीस पावलें चालल्यावर आम्ही एका उघड्या मैदानाशीं पोहोचलों. “ तो पाहा देवाचा तंबू. दर्शनाची नुसती गर्दी उसळली आहे. ” माझ्याबरोबरच्या गृहस्थांनी दाखविलें. मैदानांत माणसांची दाटी झाली होती व त्यांच्या डोक्यावरून एक एकखांबी मळकट तंबू दिसत होता. त्यांतच पालखी एका दिवसासाठी विसावली होती. रस्त्यावरची, मैदानांतली व आगगाडींतील सर्व गर्दी ज्ञानेश्वरांच्या पादुकांवर डोकें ठेवण्यासाठी उसळली होती. आम्ही तिकडे न वळतां आमच्या बिऱ्हाडाकडे गेलों. एक मध्यम वयाचे गृहस्थ आम्हांला सामोरे आले, त्यांनी माझ्याबरोबरच्या गृहस्थांना बसवून घेतलें व एका लहानशा भिंतीपलीकडे बायका बसल्या होत्या तिकडे मला नेलें. बिऱ्हाड म्हणजे एका धनगराच्या घराची पडवी होती. पडवीपुढच्या बाजूला अंगणांत सोवळ्याने स्वयंपाक चालला होता. मध्ये एक तीन फूट उंचीची भित होती. त्याच्यापलीकडे जरा मोठी पडवी होती तेथे मराठे मंडळींचा स्वयंपाक त्याच्यांतल्या बायका करीत होत्या. मला दाखवल्या

जागीं मी गुपचूप जाऊन वसलें. इतक्यांत कोणीसं म्हणालें, “वाजले किती?” प्रश्न ऐकून मी चपालेंच. वारीला जातांना घड्याळाची उपाधि नको म्हणून तें मीं घरीं ठेवलें होतें. पण तेथील एका बाईजवळ घड्याळ होतें, त्यांनी सांगितलें, “साडे अकरा.” “मग आटपा लौकर. पालखी निघण्याच्या आंत जेवणें आटोपून, भांडीं घासून, मोटार भरून पुढे गेली पाहिजे.” सोवळ्यांतून उत्तर आलें, “सर्व तयारी आहे, फक्त जेवणा-रांचीच खोटी आहे.” एवढ्यांत जेवणारे पुरुष — आमच्यांतले दोन ब्राह्मण गृहस्थ — सोवळें नेसून जेवावयास आले व भिंतीपलीकडे मराठे मंडळीहि जेवावयास वसली. आमचे दिंडीवाले जेवून गेल्यावर सोवळ्यांतल्या बायकांनी वाढून घातलें व स्वयंपाक ओवळ्यांत घेऊन आम्ही इतरजणी वसलों. जेवणें झाल्यावर ओढ्यावरून भांडीं घासून आणलीं, तीं पोत्यांतून बांधलीं व पोतीं मोटारींत टाकलीं. मराठे मंडळींचेहि आटपलें होतें. त्यांचेहि सामान मोटारींत गेलें होतें. मोटार पुढे गेली. आम्हीं विहिरीवरून पिण्याचें पाणी भरून आणलें व पालखी निघण्यास वेळ होता म्हणून बायका जरा लवडल्या. मी कांही चालून थकलेली नव्हतें, मी भिंतीला टेकून वसलें व माझी पुढील कांही दिवसांची सोबत कोण-कोण आहे तें पाहूं लागलें.

आम्ही एकंदर नऊ-दहाजणी होतो. पैकी तीन वयस्क सोवळ्या बायका, इतर सहा-सातजणी मध्यमवयाच्या व एक-ताई-अगदीच पोर होती. पुढच्या मुक्कामाला आणखी दोन-तीनजणी येऊन मिळाल्या. भिंतीपलीकडे पुरुषांच्या बैठकींत एक गृहस्थ होते. त्यांना आम्ही काका म्हणत असूं. हे भजनी दिंडींत होते. ते हिरोब बघत, काय वस्तु आहे-नाही बघत, पण वास्तविक बाजारहाट-स्वयंपाकणी बायकांच करीत, काकांची मदत असे इतकेंच. आणखी एक गृहस्थ होते. ते प्रसिद्ध प्रवचनकार असून दिंडींतील सर्व मंडळींना गुरुस्थानी होते. ते फक्त जेवणास व संध्याकाळच्या फराळा-पुरते यावयाचे. एरवी त्यांचें वसणें-उठणें इतर भजनी मंडळींत असे. त्यांचेच कृपेने मी आज ह्या समुदायांत आलें होतें. ताई माझ्याजवळ वसून मला बायांचीं नांवे, त्या कुठल्या गावच्या, वगैरे सांगत होती. पलीकडे दिंडीचे व्यवस्थापक व भजनी मंडळी गुरुजींशीं संभाषण करीत होती. त्यांचे शब्द कानांवर पडत होते. शेजारच्या थोरल्या पडवींत दिंडीच्या मालकीणबाई

मराठे बायामंडळीकडे जरा लवंडल्या होत्या. त्या व त्यांची बहीण आळंदीहून दिंडी काढीत व भजनी मंडळींच्या जेवण्याराहण्याची सर्व व्यवस्था करीत असें कळलें. आज ताईने मला त्या फक्त दाखवल्या, मग पुढे त्यांची-माझी चांगली ओळख झाली. थोड्या वेळाने दिंडीवाले उठून गेले व आतां लवकरच पालखी येणार म्हणून बायकाहि उठून तयारीला लागल्या. इतक्यांत तुतारी ऐकूं आली, पाठोपाठचं भजनाचा गजरहि कानीं आला व आम्ही बिऱ्हाड सोडून सडकेच्या कडेला जाऊन उभ्या राहिलों. निरनिराळ्या दिंड्या भजन करीत चालल्या होत्या. आमची दिंडी आली व संतांची पायधूळ मस्तकीं घेऊन इतर बायांप्रमाणेच मी पण दिंडींत शिरलें. भजन चालू होतें. “ऐशि कळवळ्याची जाति करि लाभावीण प्रीति.” माझें मन अभंगांत गुंतून राहिलें. “लाभावीण प्रीति, लाभावीण प्रीति—” सांगणें सोपें, पण होणें शक्य आहे का? कां नाही? सगळ्या आयांची प्रीति अशीच नसते का? मुलांकडून कांही मिळेल म्हणून असते ती? परवां जाऊबाईंच्या अंगणांत मांजराने पिल्लूं मारलें म्हणून ती चिमणी तडफडत होती — सारखा आक्रोश करीत होती. तिची प्रीति काय लाभावर आधारलेली होती? प्रीति काय विचार करून आणतां येण्यासारखी चीज आहे? ती जन्माला येते ती काय आम्हांला विचारून, परवानगी घेऊन येते? ती न विचारतां हृदयाच्या धाग्यादोज्यांत स्वतःला विणून घेते आणि मनुष्य आयुष्याचा मार्ग आक्रमीत असतां ह्या धाग्याची ओढाताण होत असते—कित्येक अजिबात तुटून जातात व माणसें रक्तबंबाळ हृदयाने शेवटीं म्हणतात, “सोडव, देवा, आता.” आयांचीच कां? सगळीच प्रीति लाभावीण असते, म्हणूनच तर त्यांतून दुःख निर्माण होतें...

इतक्यांत माझ्या शेजारच्या बाईने मला हालवलें. “ही पाहा बाई पंचारती येऊन उभी आहे. जागजागीं उभ्या आहेत बाया पालखीला ओवाळायला.” माझी तंद्री भंगली. मी पाहूं लालें. सबंध रस्ता माणसांनीं फुलून गेला होता. दोन्ही बाजूंनीं शानबा-तुकारामांच्या नांवांचा घोष चालला होता. दिंडींतल्या लोकांच्या भजनाने, टाळ-मृदुंगाने जग नादमय झालें होतें. आम्ही गाव ओलांडून रस्त्याला लागलों. चालण्याचा वेग जरा जास्त झाला. सूर्य अभ्राच्छादित होता. वारा घों-घों वाहत होता व

उडणाऱ्या धुळीमुळे वातावरण धुंद झालें होतें. आळंदी, पुणें, सासवड, वगैरे डोंगराळ मुख्ख मागे टाकून पूर्व महाराष्ट्राच्या पठाराचीं चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं. तरी मधून-मधून टेकड्या व जरा मागे मोठाले डोंगर दिसत होते. यंदा इकडील भागांत रोहिणीचा पाऊस खूप पडला होता, म्हणून हवेंत किंचित् ओलावा होता व वातावरण प्रसन्न होतें. निरनिराळ्या अभंगाचे शब्द अधूनमधून कानांवर पडत होते. “वेगे आणावा तो हरि —” “लावोनिया हात कुरवाळिला माथा—” “ये ग, ये ग विठाबाई —”— एवढ्यांत सर्व दिंड्या थांबल्या. कां वरें ? शेजारची बाई म्हणाली. “उभं रंगण आहे म्हणून.” तिच्या शब्दांचा अर्थ मला कळला नाही. पण बाकीचे काय करतात तें आपण करावें म्हणून मी उगी राहिलें. पालखीपुढे चालणारा सर्व समाज दुभागून रस्त्याने दुतर्फा उभा राहिला. मध्ये दहा फूट जागा ठेविली होती. “जय विठोबा रखुमाई” तालावर सुरू झालें. टाळ जोराने वाजूं लागले. मृदुंग पहिल्याने धिमेधिमे व मग भराभर नाद देऊं लागला. म्हणणारे लोक तालावर जागच्याजागीं पावलें टाकूं लागले. म्हणण्याची लय हळूहळू वाढूं लागली--दुगण झाली--चौगण--आता वाढणार तरी किती ? नाचणाऱ्या लोकांमागे वघणारा स्त्रीसमाज होता. त्यांचीहि अंगें आपसूक तालांत हलूं लागली. इतक्यात तांबूस रंगाच्या घोड्यावर बसलेला व, रुप्याच्या काठींत बसवलेलें निशाण घेतलेला एक स्वार व त्याच्यामागून मोकळा घोडा हातांत धरलेला एक इसम असे दौडत पालखीपर्यंत गेले. घोड्यांनी पालखीशीं डोकें ठेवलें, व स्वार व रिकामा घोडा आले तसे दौडत परत गेले. “पाहिलंत मुक्या जनावरालासुद्धा किती भक्तिभाव असतो तो ?” माझ्या शेजारच्या बाई म्हणाल्या. “पण हे घोडे कसले पालखीबरोबर ?” मीं विचारलें. माझ्या अज्ञानाची कीव करीत त्यांनी सांगितलें, “तो रिकामा पांढरा घोडा आहे ना—पुढे चालतो तो ? तो देवाचा, त्यावर रेशमाचें खोगीर आहे व मागून निशाण घेऊन बसलेला स्वार येतो तो देवाचा स्वार. हे दोन्ही घोडे सरदार शितोळ्यांनी देवाला (ज्ञानेश्वरांना) दिलेल्या सरंजामापैकी आहेत.” मीं “ठीक” म्हटलें. एवढ्यांत रंगण आटोपून पालखी परत मार्गी लागली.

रात्रीचा मुकाम लौकरच आला. एका वाड्याच्या ओसरीवर व अंगणांत आम्हांला जागा मिळाली होती. शेजारच्या मोठ्या वाड्याच्या सोप्यांत बाकीची मंडळी होती. सकाळच्या बांधून आणलेल्या भाकऱ्या, पोळ्या व चटणीवर संध्याकाळचा फराळ आटोपला व आम्हीं विछाने पसरले. पुरुष मंडळींना कांहीतरी फराळाचें केलें होतें, पण तीं येण्याचे आंतच मला झोप लागली. फराळ केला म्हणजे मी व आमच्या दिंडींतल्या एका मुलीने. बाकीच्या बायका मागून बसणार होत्या. पंढरपूर-पर्यंत हाच कार्यक्रम असे. ताईला भूक लागायची. ती संध्याकाळचें लौकर खायची, मी पण तिच्या बरोबर माझें उरकीत असे. बाकीच्या बायांचें मागून व्हायचें. कांहींचा उपवासाचा फराळ, कांहीचा खरकटा फराळ, कांहीचे नुसते दाणे व साबुदाणे असे पांच बायका व पंचवीस प्रकार असतात. सकाळच्या जेवणाची हीच रीत-कांहींचा साधा सोमवार, कांहींचा अळणी सोमवार, कांहींचा कडकडीत सोमवार, कांही दुपारीं जेवणाऱ्या, तर कांहींचा सोमवार संध्याकाळीं सुटणारा, आणि ह्याशिवाय पुरुष असत त्यांच्यासाठी संध्याकाळी निराळें फराळाचें व्हावयाचें. ही सर्व भानगड व त्यापासून उत्पन्न होणारें चौपट काम दिवस-भर चालून त्या बायका कशा करीत तें त्यांच्या त्याच जाणत. पंढरपूर जवळ येत चाललें तसतसें रोजच्या उन्हाऱ्याने सर्वांचीं तोंडे काळवंडून सुकलीं, रोजच्या श्रमाने ग्लानि आली. बहुतेक सर्वांचेच पाय दुखत होते, पण रोजच्या कामाची कुणी फारशी कुरकुर केली नाही. त्यांतल्या त्यांत म्हाताऱ्या होत्या त्यांची जपणूक विशेष करीत. कुणी आजारी पडलें तर औषध देत. त्यांचे कष्ट व आनंदी स्वभाव पाहून मला भारी आश्चर्य वाटे.

पहाटे साडेचार वाजतां उठलों. अंधारांत कंदिलाच्या उजेडांत सर्व प्रातःकृत्यें आटपलीं. एकीने आडाचें पाणी काढावें, एकीने अंग धुवावें, एकीने लुगडें धुवावें असें पाळीपाळीने, घाईघाईने स्नान केलें. आडाला हातरहाट होता एक व आंघोळी करणारे बायकापुरुष होते शंभर ! खूपच धांदल आणि गर्दी झाली. मीं मारे कपडे धुण्याच्या व अंगाला लावायच्या साबणाच्या वड्या आणल्या होत्या ! त्या परत नेऊन ठेवल्या त्या पुण्याला परत आल्यावर काढल्या. अंधारांत वेणीफणी करणें व कुंकू लावणें माझ्या

अगदी लहानपणापासून अंगवळणीं होतें; त्यामुळे गैरसोय वाटली नाही. माझे सर्वांच्या आधी आटोपलें व आता आज पादुकांचें दर्शन करावें म्हणून सामान मोटारींत टाकून मी निघालें. पालखी चांगली अर्धा मैल आमच्या उताराच्यापुढे होती. गावकऱ्यांच्या झुंडीच्या झुंडी दर्शनाला चालत्या होत्या. एका मोठ्या वावरांत पालखी उतरली होती. भोवती हजारो माणसांचा मुकाम होता. त्रिन्हाड गुंडाळण्याची तयारी चालली होती. कांही त्रैलगाड्या व लोक मार्गी लागले होते. इतर भल्या पहाटे न्याहारीचें उरकून बांधाबांध करीत होते. ही झाली मध्यम स्थितींतल्या गृहस्थाश्रमी शेतकऱ्यांची यातायात. दिंडीबरोबर अगदी भंगल लोक पण खूप होते. मिळेल तेथे खावचें, जागा सापडेल तेथे पथारी पसरायची, व पालखी चालूं लागली की चालायचें असा त्यांचा प्रवात असे. शिवाय, भिकारी नसूनहि उघड्यावर मुकाम करणारे लांबलांबून आलेले लोक होते. पाऊस पडला तर फार हाल होतात. सर्वांच्या मलमूत्राची घाण सर्वत्र पसरते; पण यंदा पाऊस सुदैवाने फार पडला नाही. रात्रीच्या मुकामाला मुळीच पडला नाही. पण मळम असल्यामुळे उन्हाचा त्रास होत नव्हता म्हणून लोक सुखांत होते.

मी मराठीच्या आदिकवीच्या पादुकांवर डोकें ठेवून बाहेर पडणार तो एका बाईने मला पूजा पाहण्यासाठी तंबूंतच बाजूला नेऊन बसविलें. दर्शनोत्सुक भक्तांना बाजूला सारून तंबूचीं प्रवेशद्वारे बंद केलीं. चांदीच्या ताटांत घालून चांदीच्या पादुका पुजाऱ्यांच्या स्वाधीन करण्यांत आल्या. यथासांग पण जरा बाईने प्रवासाला साजेल अशी पूजा होऊन आरती झाली व देवाभोवती मानकरी उभे राहून एक पडदा उभारला गेला. शेजारच्या बाईना मी विचारलें, “हें हो काय?” त्या म्हणाल्या, “देवाला नैवेद्य झाला. देव भोजन करीत आहेत. त्याला दृष्ट लागूं नये म्हणून भोवती पडदा धरला आहे,” देवाच्या सगुणत्वाची व साकारत्वाची ही परिसीमा पाहून मी आश्चर्याने स्तंभितच झालें. “पूर्वी खरोखरीच देवाच्या ताटांतील लाडू फुटत असे. हल्ली श्रद्धा नाही म्हणून असले साक्षात्कार होत नाहीत.” त्या बाई पुढे म्हणाल्या, मीहि मान डोलावून तंबूच्याबाहेर पडलें. दर्शनाला येणाऱ्यांची गर्दी परत आंत लोटली. “बायांनो, ओवाळणी टाका, ओवाळणी टाका,” पालखीजवळचे दलाल

ओरडत होते. येणाऱ्यांचें मन देवाच्या पायाशीं घोटाळत होतें, तर पालखी-जवळच्यांचें लोकांच्या खिशांवर स्थिरावलें होतें — ह्या कोंदट वातावरणांतून मी झपाट्याने बाहेर पडलें तों तुतारी वाजली. साडेसहाला देवांचा मुक्काम न चुकतां हलत असे त्याचीच ही सूचना होती. मी वाटेवर चालणाऱ्या बायांत मिसळलें व पुढची वाट काढूं लागलें.

सूर्य उगवल्यापासून मावळेपर्यंत मधले दोन-तीन तास वगळून सर्व वेळ चालण्यांत जाई. सर्वांत पुढे सामानाने भरलेल्या बैलगाड्या असत. त्यांच्या-नंतर शेकडो माणसें गटागटाने, गप्पा मारीत, अभंग म्हणत, भजन करीत जायची व सर्वांत मागून मुख्य मिरवणूक असायची. पहिली दिंडी अस्पृश्यांची, मग देवाचे घोडे, त्यांच्यामागून शेकडो झेंडेवाले व मागून इतर दिंड्या आणि नंतर पालखी घातलेली गाडी व मागे मैलभर चालणारी मंडळी. बायका पुरुषांच्या बरोबरीने होत्या. त्यांचीं लाल, हिरवीं, निळीं निरनिराळ्या काठांचीं लुगडीं, पुरुषांचीं मुंडाशीं व पगड्या, झेंडेकऱ्यांचे उंच फडफडणारे भगवे झेंडे, दोन्ही बाजूला मैल न् मैल पसरलेलीं काळींभोर नांगरलेलीं शेतें — लांब क्षितिजावरच्या टेकड्या, रस्त्यावरची हिरवळ आणि वरती पावसाळी ढगांमधून डोकावणारें निळें आकाश हा देखावा किती बघितला तरी माझ्या डोळ्यांची तृप्ति होत नसे. दुपारच्या मुक्कामांत ओढ्या-काठी वावरांत हजारो मंडळींचा मुक्काम होई. चालणारें रंगीत चित्र कांही काळ काळ्या दगडाळ माळावर स्थिर होई. बायका-पुरुषांचा पहिला उद्योग म्हणजे पहाटे आंधोळ करून आणलेलीं ओलीं चिरगुटे वाळवणें हा असे. सर्व माळ रंगीवेरंगी पट्ट्यांनी भरून जाई. ठिकठिकाणीं पेटलेल्या चुलींतून सदा-गति निळसर धूर व हलणाऱ्या ज्वाला दुपारच्या उन्हांत तरळत वर जाऊन चित्रांतील स्थिर पार्श्वभूमीवर उठून दिसत. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत टाळ-मृदुंगांचा आवाज व तुकाराम, ज्ञानदेव, एकनाथ, नामदेव, ह्यांचे अभंग कधी गोड गळ्याने म्हटलेले, तर कधी ओरडून तारस्वरांत म्हटलेले कानांत भिनून जात. रात्रीच्या मुक्कामीं बिऱ्हाडांत, चार भिंतींत जें भजन होई तेथे आवाजाचा वेसूरपणा व टाळांचा कटु ठणठणाट ऐकून मन खिन्न होई, पण दिवसां मोकळ्या रस्त्यावर टाळांचा आवाज कधीच असहनीय झाला नाही. अभंगांचे शब्द ऐकून त्यांच्या अवीट गोडींत मन इतकें रंगून जाई की,

आवाजांतील गोडीचा तेवढा आस्वाद घेऊन वेसूरपणा विसरण्याची प्रवृत्ति होई. रस्ताभर पहाटेचे कांही तास वगळून वारा भिणभिण वाहत असायचा. घरून निघतांना हौशीने मला सांगितलेंच होतें की, “बाई, छत्री नेऊन कांही फायदा नाही. वारा इतका वेफाट सुटतो की, ती उघडून धरतांच येत नाही,” त्याचें पुरें प्रत्यंतर आलें. मीं म्हटलें, “बरें झालें छत्री आगगाडींत विसरलें!” वाऱ्याने हलणारे बायकांचे पदर, झाडांच्या फांद्या, शेतांत कुठे-कुठे पेरलेला निळवा ह्यांनी त्या अखंड चाल चालणाऱ्या माणसांची गति जास्तच भासे, आणि वरती ढगाहि सारखे वाऱ्याने भिरभिरत असायचे. मी एका रंगमय, नादमय, वाऱ्याने भरलेल्या गतिमान अवकाशांत सारखी पुढे-पुढे चालत होतें. ग्वाली पाहिलें की असंख्य पाय चालतांना दिसायचे, वरती पाहिलें की असंख्य डोकीं टाळ-मृदुंगाच्या तालांत वर-खाली होत पुढे जातांना दिसायचीं. मला वाटे, ह्या जनप्रवाहांतील मी एक बिंदु आहे. मी माझ्या पायांने चाललेली नसून भोवतालची चलसृष्टि मला लांब-लांब नेत आहे. रात्रीं निजलें तरी मी चालतच आहे असा भास मला होई व सकाळीं उठल्या-वर रात्रीच्याच ठिकाणीं मी कशी ह्याचें मला आश्चर्य वाटे.

आज आमच्या दिंडींतल्या मराठे मंडळींचा व ब्राह्मण मंडळींचा मुक्काम दुपारला शेजारीं-शेजारींच होता. दिंडी त्यांचीच होती. सामानाची मोटार, लाकूडफाटा, वगैरेंची व्यवस्था, त्याचप्रमाणे दुपारच्या मुक्कामाची व रात्रीच्या बिऱ्हाडाची जागा दिंडीचे मराठा मालकच बघून ठेवीत. रोज बरोबर चालायचे, जवळ-जवळ मुक्काम असायचा; पण जेवण मात्र निर-निरालें, हें मला कसेंसेंच वाटे; म्हणून मालकांना म्हटलें, “बुवा, आज मला तुमच्याकडे जेवण घाला.” बुवांनी मोठ्या अगत्याने कबूल केलें. मोटार आल्यावर भराभर स्वयंपाक खाली उतरला, चूल पेटवून वरण गरम केलें. पत्रावळी मांडल्या व एक पुरुषांची व एक बायकांची अशा पंक्ती मांडल्या, वाढप एक-दोन बाया व दोन-चार पुरुषांनी केलें. बायांनी फक्त पहिली वाढ केली, शेवटपर्यंतचें वाढणें पुरुषांनीच केलें. सर्व बायकांत हसत-खेळत जेवण झालें. रात्रीचें बिऱ्हाड असेल तेथे बायकांनी पहाटे ३॥-४ वाजतां उठावयाचें व दोन-तीन चुली पेटवून भात, भाजी,

पोळ्या असा स्वयंपाक करून भांड्यांचीं तोंडें गच्च बांधून तो स्वयंपाक मोटारींत सर्व सामानाखाली भरायचा अशी मराठे मंडळीची प्रथा होती. दुपारच्या मुक्कामाला भात चांगला गरम असे व त्यावर गरम केलेलें वरण घातलें म्हणजे अन्न रुचकर लागे.' ह्या प्रथेचा मोठा फायदा म्हणजे दुपारच्या मुक्कामाला पोहोचतांच जेवणाचीं पानें पडत, जेवण झाल्यावर दोन तास पालखी हलेपर्यंत विश्रांति मिळे व दुपारची चाल अगदी भरल्या पोटीं होत नसे. ब्राह्मणांचा स्वयंपाक मुक्कामावर होई. चूल मांडून, पाणी भरून आणून, भाजी वगैरे चिरून, भात, पोळ्या, भाजी, आमटी एवढा स्वयंपाक होण्यास सहज दीड तास तरी लागे. त्यापुढे पुरुष सोवळ्याने बसत. त्यांचें झालें की सोवळ्यांतल्या बाया दोन्ही वेळचें वाढून घेऊन बसत. नंतर स्वयंपाक ओवळ्यांत घेऊन आम्ही बसत असूं. तोंडांत घांस पडेपर्यंत सपाटून ऊन लागायचें व नंतर जेवण झाल्यावर तहान-तहान होत असे. जेवणें झाल्यावर घाईघाईने ओढ्यावरून भांडीं घासून आणून पोतीं भरून मोटारींत ठेवण्याची गर्दी असे, कारण मोटार रात्रीच्या मुक्कामासाठी पुढे जात असे. नंतर जेमतेम अर्धा-पाऊण तास विश्रांति मिळे तो पालखी हलली म्हणजे निघायची वेळ व्हायची. मराठे मंडळीमध्ये स्वयंपाक बायका करीत, पण वाढणें, पाणी आणणें, मोटें सामान मोटारींत भरणें, वगैरे कामें पुरुष करीत. एकंदर बायका-पुरुषांचें वागणें जास्त खेळी-मेळीचें होतें - म्हणजे एकत्र बसणें, हसणें, वगैरे नसे, पुरुषांची बैठक व बायकांची लाब-लांब असे, पण वागण्याबोलण्यांत खुलेपणा असे. ब्राह्मण मंडळींत बरेचसें काम बायका करीत. पुरुष दोघेच, त्यांतले एक प्रवचन-कार, तेव्हा ते असले म्हणजे बायका चूपचाप असत, दुसरे थोडेंबहुत काम करीत, पण एकंदर कामाचा बोजा बायकांच उचलीत. तसेंच, मराठ्यांचें काम सुटसुटीत असे, सोवळें-ओवळें, निरनिराळे उपास, वगैरे नाहीत. एकदम पंक्ती बसायच्या व एकदम उठायच्या, म्हणून पन्नास-साठ मंडळी असूनहि भराभर उरकत असे. एका दिंडींत असून जेवण निरनिराळें ह्याचें मला रोज वैषम्य वाटे. ती मंडळी सर्व स्वच्छ, अंग धुतल्याशिवाय न जेवणारी अशीच होती. मग हें अंतर कां? एकत्र चालण्याने, देवाचें भजन करण्याने, संतांचें काव्य बरोबर म्हणण्याने काय फक्त पारलौलिक कल्याणाचा व्यापार

साधायचा होता, आणि ह्या जगांतील द्वैत कायम ठेवायचें ? असा प्रश्न सारा वेळ माझ्यापुढे असे. बरोबरच्या ब्राह्मण मंडळींनी प्रेमाने मला आपलेंसें केलें होतें, तसेंच मराठे बायांनीहि केलें होतें. दोन्हींना एके ठिकाणीं आणणें शक्य नव्हतें म्हणून मी आज इकडची तर उद्या तिकडची पाहुणी म्हणून माझ्यापुरतें तरी दोन्ही सांघायचा प्रयत्न करीत होतें. आणि खरो-खरच एकत्र जेवण्याच्या दिवसापासून त्या बाया जास्त आपुलकीने वागतात असें पाटलें. रस्त्याने चालतांना वित्येकदा माझ्याबरोबर चालूं लागल्या; माझा हात हातांत धरून माझ्याशीं किती मनमोकळ्या गोष्टी बोलत. शेवटीं—शेवटीं कांहीजणींनी “बरं का, ताई. आम्ही पुण्याला तुमच्याकडे येऊं बरं का.” असेंहि सांगितलें. एक मुलगी म्हणाली, “पण ताई, तेव्हा आता वागतां तशा वागाल ना ?” प्रश्न साधा, पण मला वर्मी लागला — आज हजारो वर्षे आम्ही शेजारीं राहतों, पण अजून त्या आमच्या व आम्ही त्यांचे झालों नाही.

हें असें कां होतें ? ब्राह्मण मंडळी इतकी का दुष्ट आहेत ? छे ! मुळीच नाहीत. त्या मराठ्या बायांना कुठे लागलें तर पुढे होऊन औषध घ्यायची. कोणाला भूक लागली तर खात्रीने पोटभर जेवूं घातलें असतें. पण त्यांच्या पंक्तीला बसणें, त्यांच्या हातचें खाणें व त्यांनी आणलेलें पाणी पिणें हें मात्र त्यांना वर्ज्य होतें. ह्यांत आपण काही वावगें करतो असें कोणाच्या मनांतहि येणे शक्य नव्हतें. सर्व-जणी एका जुन्या रूढीच्या चक्रांत सापडलेल्या होत्या. कांही मनापासून रूढी पाळीत होत्या. कांही लोकांत बरें दिसणार नाही म्हणून पाळीत होत्या. पण शहरांत निरनिराळ्या लोकांशी नित्य संबंध येणारे ख्रिस्ती, मुसलमान, वगैरे लोकांच्या समाजांत वावरणारे पुरुषहि त्या बायांसारखेच वागत ह्याचें शक्य मला जास्त वाटे. वारकरी संप्रदाय, ब्राह्मोपचार व दांभिक आचार-धर्म ह्यांविरुद्ध संतांचा उठाव, अद्वैताची शिकवण व ह्या सर्वांवर कडी करणारें हल्लीचें शहरी जीवन ह्याचा ह्या सोवळ्या-ओवळ्याशीं मेळ कसा घालायचा ? कांही प्रसंग तर मला फारच उपमर्दकारक वाटले. कुठचा मुकाम तें कांही आता आठवत नाही, पण संध्याकाळीं बिन्हाडीं पोहोचतो तो असें आढळून आलें की, विहीर जवळ जवळ फलींगभर लांब आहे.

विहिरीवर जाऊन, हातपाय धुवून एक लहानशी कळशी भरून आणली. मोटारींतून वळकटी वगैरे आणली व ओसरीवर वसलें होतें. एवढ्यांत सर्व व्यवस्था ठीक झाली ना असें विचारायला बुवा आले. मीं म्हटलें, “जागा छान आहे, पण पाणी फार दूर हो ! पायाचे तर आज अगदी तुकडे पडले—आता पाणी भरायला किती लांब जायचे ? ” बुवांना कीव आली; त्यांनी एक घागर स्वच्छ घासवून, ताजें पाणी भरून गड्यांकडून आमचे बिऱ्हाडीं आणून दिली. मी तोंडाने दुवा देत भरपूर पाणी प्यालें, पण माझ्याबरोबरच्या माउल्यांनी स्वतः आणलेलें पाणी पिण्यासाठी व चहासाठी वापरलें व बुवांनी आणवलेलें पाणी फक्त परसाकडे जाण्यासाठी उपयोगिलें ! त्याच दिवशीं पहाटे आम्ही अंधाराच्याच उठून ओढ्यावर स्नानास गेलों होतो. कितीतरी लोक तोंडें धुवीत, दांत घाशीत, खाकरत—खोकरत आमच्याभोवती होते. मीं कशीबशी आंघोळ केली. त्या पाण्यांत मला तोंड धुवून चूळहि भरवेना ! ह्या सर्व बायांनी “गंगे ! भागीरथी ! ” म्हणून तेथे आंघोळ केली—अगदी चूळहि भरून तोंडें धुतलीं, तेव्हा आपल्या शेजारच्या व इतर जातीच्या माणसांच्या खाकरण्याचा ह्यांना विटाळ झाला नाही आणि आता मात्र ह्या आडाच्या स्वच्छ पाण्याचा ह्यांना विटाळ होत होता !

तीच गोष्ट बोलण्या—चालण्याची. अशाच आम्ही ओढ्यावर अंग धुवत होतो. बरोबर दोन कंदील आणले होते. मी अंग धुवून बाहेर आलें तो दुसरा कंदील दिसेना म्हणून इकडेतिकडे चौकशी करूं लागलें. आमच्यापैकीच कांहीजणी मागाहून आल्या होत्या. त्यांनी कंदील परसाकडे जाण्यासाठी नेला होता हें मला व माझ्याबरोबरच्यांना माहीत नव्हतें. इतक्यांत आमच्यासमोरच एक बाई कंदील हातांत घेऊन ओढ्यांत शिरली, तेव्हा मीं म्हटलें, “हा तर नाही ना आपला कंदील ? विचारूं का त्यांना ? ” पण माझ्याबरोबरच्या बाईने ओरडून कंदील नेणाऱ्या बाईला आधीच हटकलें, “ए बया, कोणाचा कंदील चालवला आहे ? ” ती बाई झट्टिशी वळून म्हणाली, “कंदील माझा आहे. आणि ‘बया, बया’ कोणाला ग करतेस ? ” चूक आमचीच, पण माझ्याबरोबरच्या बाईंना आश्चर्य वाटलें. त्या माझ्याकडे वळून म्हणतात, “पाहिलंत ना कसा रागाचा

झटका आला तो? ‘अग वया’ म्हणायचीसुद्धा चोरी झाली वरं का!” आता शब्दाने शब्द वाढून नये म्हणून मी वाईघाईने वर निघालें, पण आपल्या वागण्यांतला व बोलण्यांतला उद्दामपणा आपणांस कसा जाणवत नाही ह्याचें आश्चर्य व उद्वेग मात्र किती वेळ वाटत होता. पांडुरंगाच्या पायावर डोई ठेवण्यासाठी दिवसेदिवस कष्टणाच्या आम्हीं आमच्याबरोबरच्या जिवंत देवांची अशी अवहेलना का करावी?

पण परिस्थितीचें हें माझें विश्लेषण व्यर्थ भावनेच्या आहारीं तर जात नाही? ब्राह्मण आणि इतर ही एक सामाजिक परिस्थिति आहे. बहुसंख्य लोक ती परिस्थिति मान्य करतात — त्यांत कांहीं वैप्रम्य मानीत नाहीत — मी मात्र व्यर्थ त्याचा वाऊ करीत आहे असें तर नाही? तसें खास नाही. ब्राह्मण व इतर हा उपमर्दकारक फरक अनेक रूपकांनी, अनेक अभंगांनी वारकरी संप्रदायांतील संतांनीच नाही का दाखवला? ब्राह्मणांच्या अन्यायाची दाद त्यांनी पांडुरंगाजवळ नाही का मागितली? “चोखा जरी डोंगा भाव नव्हे डोंगा... कां भुल्लासी वरल्या सोंगा?” हा अभंग आमच्या दिंडींतली भजनी मंडळी काल्च आळवून म्हणत होती, ती काय त्याचा अर्थ न समजून? सामाजिक विप्रमते-विरुद्ध हें बंड फक्त अभंगांत न राहतां हळूहळू कृतींत उतरणार हें स्पष्ट दिसत असतां आम्ही आंधळेच राहणार का? सोवळें-ओवळें, एकाचें पाणी चालतें, एकाचें वर्ज्य, हीं वरलीं सोंगें आम्ही अजून बाळगून राहणार का? आचारशुद्धतेच्या नांवाखाली माणुसकी व शेजारधर्म गमावून बसणार का? “भाव नव्हे डोंगा” - त्या भावाचा मधुर आस्वाद घेण्याची लायकी आमच्यांत कधीच का नाही येणार?

पण सुदैवाने हे निष्फळ म्हणून कडू विचार डोक्यांत फार वेळ राहण्याची परिस्थिति नव्हती. सगळें वातावरण आनंदमय होतें — भांडण, शिव्यागाळी होत नव्हती असें नाही, पण इतर प्रसंगांचे मानाने फारच कमी. कोणी भांडायला लागलें तरी “काय पंढरीच्या वाटेवर भांडतां हो?” असें इतरांनी म्हणावें व भांडणारांनी शरमून बाजूस व्हावें असाच प्रकार अनेकदा मला दिसला. पालखीपुढे अर्धा मैल, मैल जाऊन एखाद्या झाडाखाली बसायचें असा बऱ्याचजणांचा प्रघात होता.

झाडाखाली निरनिराळ्या ठिकाणची बायामंडळी जमत, मग एकमेकींना गाणीं म्हणायचा आग्रह चाले. गाण्यांच्या कथावस्तूवरून, तें म्हणण्याच्या व बोलण्याच्या लकबीवरून, कोठची बाई कुण्या प्रदेशांतील असावी ह्याचा कयास बांधण्याचा माझा प्रयत्न चाले व मागून विचारून माझा तर्क बरोबर आहे असें कळलें म्हणजे मी फार खुशींत असें. एकदा अशीच बसलें होतें, तो “मुले, तुले” शब्द कानावर आले म्हणून झट्टिशी उठून त्या माणसांत गेलें. “तुम्ही खानदेशच्या का हो?” “नाही, आम्ही घाटावरल्या.” “असं होय?” म्हणून मी तिथेच बैठक मारली. माझ्याबरोबर पुण्याकडच्या बाई होत्या त्या म्हणाल्या, “ह्या तर मावळांतल्यासारखं बोलत नाहीत, मग घाटावरच्या कुठल्या?” मी म्हटलें, “घाटावरल्या म्हणजे औरंगाबादच्या बाजूच्या, नाही तर बुलढाण्याकडच्या.” माझें बोलणें ऐकून त्या बाया खुलल्या. त्यांच्या मुलखाची मला माहिती आहे असें वाटून त्या पुढे म्हणाल्या की, “आम्ही वेरूळच्या बाजूच्या.” मी विचारलें, “तुम्ही कोण्या जातीच्या?” “आम्ही वारीक.” मी म्हटलें, “आम्ही वारोक वारीक, करूं हजामत बारीक.” खुद्कन हसून बाईंनी मान हलवली व म्हटलें, “वा! घरची खूण समजली की.” त्या मेळाव्यांत बाया, पुरुष, लहान मुलें मिळून जवळ-जवळ पन्नास माणूस न्हाव्याचें होतें व सगळीं माणसें गाडीने पुण्यास येऊन आळंदीपासून पालखीबरोबर चालत होतीं.

अशीच एकदा झाडाखाली बसलें होतें. दोघी-तिघी बाया मिळून गाणें म्हणत होत्या. “श्रीशैल्या पर्वता जाऊं, चला गडे मळकार्जुन पाहूं.” हें गाणें पुणें-सातारच्या बाजूला फारसें ऐकायला येत नाही. “का हो, तुम्ही कानडी मुलखांतल्या का?” “छे! नाही! आम्ही मोगलाईतल्या, मराठी मुलखांतल्या, पण कानडी मुलखाला जवळच.” असें त्यांनी सांगितलें.

कांही बाया-पुरुष बीड, बिदर, परभणी, जालना - थेट नांदेडपासून आले होते, “आम्ही गंगथडीचे” म्हणून ते सांगत. एक दिवस सकाळीं रस्त्याने जात होतो. आमच्यापुढेच एक बैलगाडी सामानाने भरली होती व सामानाच्या वरच तीन-चार चित्यापित्यांना बसवलें होतें. त्यांतला एक मुलगा आकांत करीत होता. त्याला गाडींत

बसायचें नव्हतें व त्याच्या आईने त्याला तसेंच आंत कोंबलें होतें. तो हात-पाय झाडून मोठा गळा काढून मोकळेपणाणें रडत होता व त्याची आई हातांत एक जोंधळ्याचें ताट घेऊन हसत-हसत त्याच्यावर उगारीत होती. एवढ्यांत त्या पोराने दोन्ही हातांनी शंखध्वनि करावयास सुरुवात केली व सगळ्या बायांत एकच हशा पिकला. “ पहाटंच देवाचं दर्शन केलं, म्यां म्हंतलं, पोर लई चाललं म्हून गाडींत बसावला तर आता बांबा मारतंय ! थांब, तुजं टाळकंच सडकतें — ” म्हणून ती गाडीमागे धावली. तिच्याबरोबरच्या बाया पण “ व्हंजी नग, नग — ” करीत तिच्यामागे लागल्या. हें लटांबर पुढे जाते तो मागून एक तरणी पोरगेलीशी बाई एका लहान पोराला बखोटीला धरून लळत-लेंवत घेऊन चालली होती. मीं विचारलें, “ कां हो बाई, काय झालं पोराला रुसायला ? ” तशी ती म्हणाली, “ अवो, त्याला मुळींच चालायला नको — सारा वेळ म्हंतो. ‘ मावशे, वर उचल. ’ आता सकाळची वेळ, म्हंटलं कोसभर चाल; मग घेतें. तर रस्त्यांत लोळण घेतो म्हणून असा चालावलाय. ” आत्याबाई म्हणाल्या, “ पाहा कशी गम्मत आहे, त्या पोराला चालायला हवं म्हणून तें रडतंय. अन् ह्याला चालायला नको म्हणून हें रडतंय. ह्याला बसव त्या गाडींत अन् त्या पोराला म्हणावं ‘ चाल, बाबा, पायीं. ’ ” एवढ्यांत एका पुरुषाने येऊन पोराला पाठीशी बांधलें व ती बाई आमचेबरोबर चालूं लागली. ती मराठ्याची होती; आडनांव पवार; राहणारी जोगाईच्या आंब्याची. तें मूल तिच्या बहिणीचें. बहिण मेली होती आणि ही जशी पंढरपूरला निघाली तशी बहिणीच्या नवऱ्याने गावाबाहेर पोराला आणून हिच्या स्वाधीन केलें. अंगावर एक कुडतें — पांघरूणसुद्धा नाही आणि ती विचारी पंधरा दिवस पोराला घेऊन — घेऊन यात्रा करीत होती. ती आमच्यापुढे गेली; पण अधूनमधून आम्हांला भेटायची. एक दिवस दुपारीं रस्त्याच्या कडेला पोराला घेऊन दोन-तीन बाया-पुरुषांबरोबर बसली होती. आम्ही पण विश्रांतीसाठी टेकलों. ती आपले दोन्ही दंड चेपीत बसली होती. “ आज फार दमलां वाटतं ? ” मीं म्हटलें. “ काय करूं हो ? सारा दीस पोराला पाठीशी घेऊन चालायचं. जीव नको झालाय. ” “ मोठेपणीं पांग फेगील हो मावशीचे ” मीं आश्वासन दिलें. “ तो कसला पांग फेडतो ? काल फार त्रास दिला म्हणून मी मुकामाला

गेल्यावर त्याला चांगला सपाटला, तशी मला म्हंतो, 'मावरो, तुझं नरडं दाबूं का ग ?' आमच्या हशांत तीहि सामील झाली, आणि तें वेरकी पोर पण तोंड फिरवून हसत होतें.

अशी रोज महाराष्ट्राची नव्याने ओळख होत होती. पुण्याहून पालखी निघाली तेव्हा पुणें, जुन्नर, मोगलाई, सातारा, वगैरेकडचे लोक होते; दर मुक्कामाला नवे-नवे लोक येऊन मिळत होते, खानदेश, सोलापूर, नाशिक, वऱ्हाड—सगळीकडून प्रवाह येऊन येऊन जसजशी पंढरी जवळ येत चालली तसतशी यात्रा वाढत चालली. सगळीं माणसें मराठी होती—निरनिराळ्या जातींचीं होती, पण एकाच वारकरी पंथाचे अभंग म्हणत होती, एकमेकांशीं बोलत होती, एकमेकांना मदत करीत होती, एकमेकांना गाणीं म्हणून दाखवीत होती. फक्त मंडळी दिसत नव्हती कोकणची. मी चौकशी केली तर मला कळले, आषाढीला यात्रा देशावरची, तर कार्तिकीला पंढरीला संबंध कोकण लोटतें; आता त्यांची भाताची वेळ, ते शेत सोडून कसचे येतात ? देशावर शेतें नांगरून पडलीं होती, पण पेरे होण्यास अवकाश होता. त्यांची भक्ति पूर्ण होती, पण आत्मघातकी खासच नव्हती. मी जवळ-जवळ सगळ्या महाराष्ट्रभर फिरलें आहे, पण सर्व देशाचें एका वेळीं, एका ठायीं होणारें हें दर्शन मला अद्भुत वाटलें. “ज्या देशांतले लोक पंढरीला येतात तो महाराष्ट्र” अशी महाराष्ट्राची एक नवी व्याख्या मला कळून आली.

त्याचप्रमाणे निरक्षर लोकांत सांस्कृतिक परंपरा कशी पसरते व दृढमूल होते ह्याचा एक धडा नऊ-दहा दिवस रोज मला मिळत होता. ज्ञानेश्वरांचा हरिपाठ, नाथांच्या ओव्या, नामदेवाचे व तुकारामाचे अभंग, जनार्ण-मुक्ताईचें कारुण्यपूर्ण गोड काव्य अशीं मराठ्यांचीं उत्तमोत्तम काव्यें म्हणत लोक आपली वाणी गोड व शुद्ध करीत होते व मनें सुसंस्कृत करीत होते. ते आपला मार्ग हसत-खेळत आक्रमीत होते. लोकांनी यावें म्हणून त्यांचा आग्रह नव्हता — पालखी जाणार म्हणून जाहिराती लागल्या नव्हत्या, त्यांना बाहेरच्या जगाची पर्वा नव्हती. ते आपल्यांतच धुंद होते, मस्त होते. ज्याला अंतःकरण असेल, ज्याला सौंदर्यदृष्टि असेल त्याला हा आनंद लुटायची मोकळीक होती. सुसंस्कृतता व साक्षरता ह्यांतील फरक

एका दिवशीं मला विशेष जाणवला. आमच्या दुपारच्या मुक्कामीं बसलों असतां सहज रस्त्याकडे दृष्टि गेली तो एक पाट्याचें जोडपें दिसलें. त्यांच्या हातांत लहान-लहान पुस्तकें होतीं. प्रभु येशूच्या धर्माचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी तीं आलीं होतीं. दोन-तीन दिवसांनीं कंटाळून तीं निघून गेलीं असावीं, कारण तीं पुढे दिसलीं नाहीत. मला त्यांची चीड आली होती, पण आमच्या मंडळींनीं सर्व हसून घालवले. तें जोडपें साक्षर खात्रीने होतें, पण संस्कृतीचा लवलेशहि त्यांचेजवळ नव्हता. निरनिराळे मानवसमाज आपल्या अंतःकरणांतील काव्य, मांगल्य, सद्भाव निरनिराळ्या तऱ्हेने प्रगट करतात व ह्या बहुरूपांत त्याची ओळख करून घेणें — आपलें तेंच खरें हा आग्रह धरण्याआधी लोकांचें काय हें अगदी मनापासून समजून घेऊन त्यांच्याशीं समरस होणें — हेंच नव्हे का संस्कृतीचें लक्षण ? “ ऐशी कळवळ्याची जाति करि लाभवीण प्रीति ” — अंतिम लाभाची आशा न धरतां सर्व मानवतेविषयी जिह्वाळा वाटणें — हीच नव्हे का संस्कृति ? पण एकेश्वरी पंथाच्या — मग तो राजकीय, सामाजिक वा नैतिक असो — अनुयायांना हें पटणार कसें ? संबंध दोन-तीन शतकें सर्व जगांतील लहानमोठ्या समाजांवर स्वामित्व गाजवून त्यांचीं मूल्यें पायदळीं तुडविणाऱ्या ख्रिस्त-सेवकांना तर हें पटण्याचा सुतराम् संभव नाही.

ह्या निरक्षर बायांना किती गाणीं, अभंग, भारुडें पाठ होतीं त्याचा तर मला पत्ताच लागला नाही. संबंध प्रवासांत तेंच गाणें कांही मीं परत ऐकलें नाही. गाणीं उतरवून घेण्याचा सारखा मोह होत होता, पण कागद, पेन्सिल वा पुस्तक ह्यांना हातांत धरायचें नाही असा निश्चय करून निघालें होतें ना ! तशीं बायकी गाणीं कांही सोडलीं तर सर्व गाणीं वारकरी पंथाचींच होतीं. त्यांचे प्रकार तरी किती ! गोंधळ, खेळिये, गौळणी सगळें कांही त्यांत होतें. एक बाई मला म्हणाल्या, “ अहो, ही युनिवर्सिटी आहे. तुमच्या विद्यार्थ्यांना तरी हें शिक्षण व ही शिस्त आहे का ? ” त्यांचें बोलणें मला कबूल नव्हतें, पण युनिव्हर्सिटी नाही तरी पारंपरिक ज्ञानाची जोपासना, संवर्धन व पुढच्या पिढींत संक्रांति ही शिक्षणाचीं तीन अंगें प्रकर्षाने त्यांत होतीं ह्यांत संशयच नाही. हें शिक्षणसुद्धा अनेकविध होतें. धर्म व तत्त्वज्ञान ह्यांखेरीज गायन, नर्तन व नाट्य ह्या तिन्ही कलांचा

समावेश त्यांत होता, शिवाय सर्व समाजाचें एकत्र जीवनहि त्यांत होतें. गायन विशेष उच्च दर्जाचें होतें असें नाही, पण पारंपरिक भजनी चालीं-खेरीज मृदुंगाच्या तालांत कितीतरी निरनिराळ्या रागांत अभंग म्हणत असत. भैरवी, काफी, भूप, सारंग, जयजयवंती, दुर्गा, मालकंस असे किती राग कानावरून गेले ! फलटणहून निघालों त्या दिवशीं पहाटे पाऊस पडत होता. फलटणचे एक गायक आमचे दिंडीबरोबर मैल-दोन मैल आले होते. सकाळचे अभंग विशेषच गोड असतात व त्यांनी आळवलेले व भजनी मंडळींनी त्यांच्या पाठोपाठ म्हटलेले जयजयवंतीचे सूर व अभंगाचे शब्द अजून माझ्या कनांत घुमत आहेत. वरून येणारा पाऊस, खालचा चिखल, इकडे मुळी लक्षच गेलें नाही. ते गाणारे निघून गेल्यावर समजलें की, इतका वेळ आपण पावसांत चालत होतो म्हणून ! पालखीच्या वाटेवर पांच वेळां रंगण व बहुधा रोज भारुडें होतात. गोल रंगण पाहण्यासाठी व भारुडें ऐकण्यासाठी आजूबाजूच्या खेड्यांतून विशेष गर्दी लोटते. पालखी ठरलेल्या एका मोठ्या वावराच्या मध्यभागी नेतात. पालखी-भोवती रंगण पाहणारे स्त्री-पुरुष हजारोंनी बसतात. त्यांच्यावाटली १०।१५ फूट जागा मोकळी सोडतात व त्याच्याभोवती समस्त भजनी वारकरी मंडळी आपापल्या दिंडींत टाळ वाजवीत “ज्ञानबा तुकाराम” वा “जय विठोबा रखुमाई” चा गजर करीत उभी असतात. मोकळ्या वर्तुळांतून दोन्ही घोडे तीन किंवा पांच खेपा भरधाव घालून देवाच्या पालखीसमोर येऊन देवापुढे मान वाकवून निघून जातात. मग खेडेगावांतील आलेले लोक ज्ञानेश्वरांच्या पादुकांचें दर्शन करातात व दिंडींतील मंडळी मनमुराद खेळ खेळतात. कुणी तालावर भजन करीत नाचतात, कुणी झिम्मा खेळतात, कुणी फुगड्या खेळतात, कुणी खो-खो, बेडूक-उडी, वगैरे खेळतात. बायका आपापसांत फेर धरतात. क्वचित बायका पुरुष मिळून फुगडी व झिम्मा चालू असतो. पुरुषांच्या खेळांत बायकांना फारसा वाव नसतो, कारण त्यांचे खेळ खूप झपाट्याने व आडदांडपणें चाललेले असतात. खो-खोच्या खेळांत व पटापट ओणव्या गड्यावरून उड्या मारीत जातांना किती पडतात, पण नांगरलेल्या वावरांत विशेष लागत नाही. शेवटी सर्व दिंडीवाले

नाचत, फेर धरीत, उड्या मारीत पालखीभोवती प्रदक्षिणा करतात व पालखी हलते. भारुडहि मोकळ्या वावरांतच होतें. भारुड हा एक लोकनाट्याचाच प्रकार आहे. भारुडांत वेदान्त, पण तो निरनिराळ्या भूमिकांनी सांगितलेला असतो. भारुड करणारेहि बहुधा ठरलेले असतात. “अहो, मी राजाचा जोशी” अशी सुरुवात करून, चाळिशी घालून, दोन फूट परिघाचें पागोटें चढवून, जोशाचें सांग संपलें की तोच माणूस “हमामा पंरा हमामा” म्हणून पागोटें फेकून क्षणांत वेश बदलून दुसऱ्या भारुडास सुरुवात करतो. प्रत्यक्ष एकनाथांच्या शब्दांखेरीज इतर शब्द व हावभाव ग्वूपच असतात व पुष्कळदा अश्लीलतेचा कळस होतो. शब्दापेक्षाहि हावभाव अतिशयच अश्लील असतात. हें नाट्य कधीहि अर्धा तासापेक्षा जास्त चालत नाही. त्रायका-पुरुष सर्व ऐकतात, पोटभर हसतात, रस्त्याला लागलीं की सर्व विसरतात. धार्मिक उत्सवांत कामुक प्रतीकें व लोकनाट्य अतिप्राचीन काळापासून चालत आलीं आहेत. पूर्वीच्या काळीं दिवस न् दिवस, महिनेच्या महिने जीं सत्रें चालत त्यांतहि असे कांही निव्वळ गमतीचे, कांही शृंगारिक, वगैरे करमणुकीचे प्रकार असत. किंवाहुना, सर्व नाट्याचा उगम धार्मिक उत्सवांत, जादूटोण्यांत आहे असाहि कांहीचा दावा आहे. हा करमणुकीचा प्रकार अश्लील असावा का ? नसला तरी चालेल. मोठमोठे संभावित व विद्वान कीर्तनकार प्रवचनकार कांही भारुडांत काम करीत नाहीत. तें बरेचसे अर्धवट शिक्षित लोकच करतात. लोकांना हसवायला सर्वांत सोपें साधन म्हणजे निर्लज्ज हावभाव व द्वयर्थी वाक्ये; हीं फार सनातन कालापासून चालू आहेत, संबंध पंधरवडा होणाऱ्या अखंड भजनांत थोडासा हा प्रकार झाला—व तोहि खरोखरच थोडासा झाला—तर हरकत नसावी. सर्वांच्या मनांत वसणाऱ्या अश्लीलतेला वा बीभत्सपणाला इतक्या थोड्या वेळांत व इतक्या थोड्या सामुग्रीवर वाट करून देऊन जर ती इतर वेळीं, इतर जीवनांत दृढनिद्रा घेईल तर ही दिलेली किंमत थोडीच वाटते.

वैराग्यपर कवितेंत बीभत्सपणाला वाव पुष्कळच असतो. वासनामय संसाराचा त्याग करायला सांगतांना त्या संसाराचें जितकें किलसवाणें वर्णन करतां येईल तितकें करायचें हा फार प्रघात जुना आहे. वारकरी सांप्रदायहि त्याला अपवाद नाही. अशाच कित्येक कवनांपैकी मदालसा नांवाने ओळखले जाणारे

एक बरेंच लांबलचक काव्य आहे. कोणीएक मदालसा नांवाची राजस्त्री आपल्या पुत्रांना पाळण्यांतच वैराग्याचा उपदेश करते व ते पुत्र पूर्ण विरागी होतात अशी एक कथा आहे. त्यांतले मदालसेने आपल्या मुलांना केलेले उपदेश ह्या काव्यांत गोवलेले आहेत. “उपदेशे मदालसा । सो ऽ हं जो जो रे पुत्रा॥” हें त्याचें ध्रुपद. हें गाणें मीं दोन-चारदा तरी ऐकलें. वारकऱ्यांच्या मनांत वैराग्यपर भावना त्यामुळे कदाचित्त उसळत असतील, पण माझें मन संसाराला नाही पण त्या काव्याला विटलें हें बरीक खास. “मनुष्याच्या सुंदर त्वचेच्या आंत रक्त, मांस, वगैरे कशीं द्रव्यें आहेत, मलमूत्र कसे त्याच्या शरिरांत आहेत. त्याच्या नाकांत शेंबूड किती आहे—त्याचप्रमाणे व्याधि व जरेने हें सुंदर शरीर कसें कुरूप होऊन जातें, म्हणून, हे प्राण्या, ह्या शरिराचे व्याप सोड. ब्रह्मचर्याचा स्वीकार कर व संसारापासून निवृत्त हो,” हा उपदेश पुरुषांना केलेला असतो, आणि तें ठीकच आहे. बाया ना रंग ना रूप अशा मांसाच्या गोळ्याला जन्म देतात. त्या खादाड जिवाची दर तीन-चार तासांनी भूक भागवितात. दर तीन-चार तासांनी त्याचे मुताचे कपडे बदलतात. त्याचें गुवाने भरलेलें हुंराण व अंग धुवून काढतात व ह्या सगळ्या खस्ता खातां खातां त्या गोळ्याला हळूहळू रंगरूप येऊं लागलें व त्याने हसून पाहिलें म्हणजे आपल्याला धन्य धन्य मानतात. अशा ह्या आयांना मानवी शरीर कसलें केलें आहे त्याची पूर्ण जाणीव असते. त्याचें वर्णन करून का त्यांचें मन संसारांतून उडून जाणार आहे ? पुरुष ब्रह्मचारी असले तरी एका स्त्रीसंगाखेरीज शरिराचे इतर सर्व व्यवहार अगदी नीट आस्थेने चाललेले असतातच. खाण्यापिण्याची चोख व्यवस्था बायको नसली तरी होत असतेच. अश्रांची नीट व्यवस्था करण्याचा भार गृहस्थाश्रमी लोकांवरच असतो. त्यांची जेवणाखाण्याची सोय कुणीतरी रक्ताची नाहीतर धर्माची आई-वहीण करीत असते. ब्रह्मचान्याची सेवा करण्यास निष्ठेने व भक्तीने स्त्रियाच पुढे सरसावतात. जिवंतपणीं तर त्यांची सेवा होतेच, पण मेल्यावरहि भक्ति स्त्रिया पुढे चालवितात. ह्याचें एक मजेदार उदाहरण वाटेनेच पाहिलें. पंढरपूर जसजसें जवळ-जवळ येऊं लागलें तसतशा सर्व महाराष्ट्रांतून पालख्या येऊन ज्ञानदेवांच्या पालखीला भेटूं लागल्या. पंढरपूरच्या अलीकडील मुक्कामाला तर पालख्या व दिंड्या ह्यांचें एक नगरच वसतें. तेथे सर्व महाराष्ट्राची हजेरी लागते. देहूहून तुकाराम महाराज,

सासवडहून सोपानकाका, खानदेशांतून मुक्ताबाई, उमरावतीहून खुद रखुमाई अशा कितीतरी पालख्या येतात. पैकी कांही वाटेंतच भेटतात. त्यांपैकी यंदा सज्जनगडाहून रामदासांची पालखी आली. तिची गाठ वाटेंत पडली; पालखी वाहणारे पुरुष होते, पण जवळपास चालणाऱ्या, चवरी टाळणाऱ्या वायाच होत्या. 'सावधान' म्हणतांक्षणी जिवंतपणीं पळून जाणारे साधु रामदासबुवा मेल्यावर स्त्रियांच्या गराड्यांत सापडलेले पाहून मला हसूं आलें. स्त्रियाच अशा साधुपुरुषांची सेवा करण्यासाठी अहमहमिकेने पुढे येतात. ही भक्ति पुष्कळदा सर्वस्वी निष्काम अशी असते. जिला ना पोर ना बाळ, जिचा संसार लहानपणींच उधळला गेला अशी कोणी बाई, बुवांना नीट खायला मिळावें, तें अन्न सुग्रास असावें, तें खाणाऱ्याच्या ताटांत ऊन-ऊन पडावें म्हणून धडपड करतांना पाहिली म्हणजे बुवांच्या कडकडीत ब्रह्मचर्यापेक्षां बाईच्या वत्सल हृदयाचीच किंमत मला भारी वाटायची. ऐशी कळवळ्याची जाति । करि लाभावीण प्रीति ।

मदालसा एकदा पूर्ण ऐकल्यावर माझे मन त्यांत रमेनासें झालें. हिंदूंच्या समाजजीवनांत गृहस्थाश्रमाचें महत्त्व कमी होऊन ब्रह्मचर्याचा व संन्यासधर्माचा वडेजाव कसकसा वाढत गेला ह्याबद्दल माझे विचार भरकटत जायचे. निर्गुण—निराकार ब्रह्माचें आकलन होणें कठीण म्हणून देवाला सगुणत्व देणारा, इतकेंच काय तर ती सगुण, गोजिरी मूर्तींच श्रेष्ठ असा अट्टाहास बाळगणारा वारकरी पंथ — अनेक स्त्रियांचा उपभोक्ता श्रीकृष्ण त्यांचा देव — तोंडाने “जय विठोबा रखुमाई” असा दांपत्यनामाचा घोष — अर्जुनाला प्रवृत्तिपर वनविण्यास कारणीभूत झालेली गीता त्यांचा आधारभूत ग्रंथ, आणि शिकवण काय, तर ब्रह्मचर्याची — निवृत्तिमार्गाची — हा मेळ कसा घालायचा ? “प्रजाभिः प्रजायस्व” (“प्रजेच्या रूपाने परत जन्म घे. प्रजेच्या रूपाने अमर हो. ”) — ही वेदाची शिकवण होती. पुत्रकामेष्टी करणारे असंख्य यजमान धुराने कुरु-पांचालांची पवित्र भूमि अंधारीत होते. औरस संतति नसली तर निर-निराळे चांगले-वाईट मार्ग पुत्रप्राप्तीसाठी मनूने सांगितले; एवढेंच काय तर, “उपनयनविधीपासून वारा वर्षे ब्रह्मचर्याने राहून गुरुगृहीं विद्या शिकावी. एखाद्या शाखेंत विशेष पारंगत व्हावयाचें असेल तर आणखी कांही वर्षे व्रतस्थ राहून वेदाभ्यास करावा. पण ह्यापुढे ब्रह्मचर्याचा उपदेश करणारे लोक बहुधा

नपुंसकच असावे ” असं अगदी स्पष्ट मत शत्रुस्वामींनी दिलें आहे. पण गृहस्थाश्रमाची थोरवी वर्णन केली जात असतां एकीकडे अरण्यवास व उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान परिणत होत होतें. बुद्ध व जैन संप्रदाय ह्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे कर्ममार्गाचा हीनपणा दाखवून संन्यासमार्गाचा प्रसार करीत होते. पण संन्यासमार्गाची भरभराट एका सामाजिक विरोधावर अवलंबून असते. भिक्षावृत्तीने संन्यस्त अवस्थेंत राहणाऱ्या सांप्रदायिक स्त्री-पुरुषांची (मग ते जोगी, संन्याशी, भिक्षु, श्रमण कोणीहि असोत) उपजीविका संपन्न राजकुळें किंवा वैशाली, श्रावस्ती व चम्पा अशा समृद्ध शहरांत राहणाऱ्या श्रीमान व्यापाऱ्यांकडूनच होते ! समृद्ध व सुखी गृहस्थाश्रमावरच संन्यासधर्माची उभारणी शक्य होते ! हिंदूंच्या सामाजिक जीवनांत ही जी मूल्यविपयक क्रांति झाली त्याचा इतिहास जितका महत्त्वाचा तितकाच मनोरंजक आहे; पण मदालसेसारखीं गाणीं मनोरंजकहि नाहीत व उदात्तहि नाहीत.

मदालसा संपून कांही वेळ लोटला होता. एकंदर वातावरणांत मला फरक वाटला. क्षणभरांत ठेक्यावर नाचत, खुल्या गळ्याने म्हटलेले शब्द एकुं आले, “ बोल रे काऊ, तुझे सोन्याने मढवीन पाऊ ”; कारण काय, तर तूं “ पाहुणा पंढरिराऊ ” आणीत आहेस. ज्ञानेश्वरांची ओवी चालली होती. मदालसेचें जड वातावरण जाऊन हवा निवळली. मन परत प्रसन्न झालें. आमचे दिंडींतले मुख्य नेहमीच हा विवेक दाखवीत. एकदा मदालसेनंतर त्यांनी मुक्ताबाईचे ताटीचे अभंग सुरू केले — “ ताटी उघडा, ज्ञानेश्वरा ” ह्या पालुपदाने अशीच मी माझ्या उदासीनतेतून जागी झालें होतें. एकदा संध्याकाळचा टप्पा बराच लांब होता. सूर्य कलला तेव्हा भर उन्हांत चालून-चालून माणसे थकलीं होती. हरिपाठ होऊन इतर किरकोळ अभंग झाले होते, पण श्रमाने म्हणा, उन्हाने म्हणा, नेहमीचा आनंद वाटत नव्हता, तोच जुवांनी “ आम्ही लटकें ना बोलूं वर्तमान खोटें ” सुरू केलें. सगळ्यांची तोडें खुल्लीं, आणि लहानपणापासून ऐकलेलें, असंभाव्य घटनांनी भरलेलें तें पद म्हणतां म्हणतां, हसतां-हसतां वाट कधी सरली तें कळलें नाही.

रंगणें चाललीं म्हणजे सर्करीचा भास होई. खेळ सुरू झाले म्हणजे उत्साहाने वाटचालीचें दुःख नाहीसें होई. मारुडांचें नाट्य मधूनमधून चाले व कधी वैराग्यपर कविता, तर कधी देवाचा धावा, तर कधी

“लटकें ना बोलूं” सारखीं नितांत असंभाव्य पदें व अखंड हरिनामाचा गजर ह्यांमुळे सारखी वाटचाल करूनहि मन प्रसन्न होतें.

म्हणजे काय सर्व वाटसरू आनंदांत होते? मुळीच नाही. ही भागीदारी, हें सहजीवन आनंदाचेंच नव्हे तर दुःखाचेंहि होतें. किती दुःखीकष्टी माणसें पंढरीच्या वाटेवर चालत होतीं! ह्या वाटेवर नेहमी हृदयांत बाळगलेलीं दुःखें तीं दुसऱ्यांजवळ सांगत होतीं, भरलेलें अंतःकरण हलकें करीत होतीं, वेदना सहन करण्याचें सामर्थ्य आणीत होतीं. आणि दुःख तरी किती — प्रत्येकाचें दुःख निराळें आणि प्रत्येकाचें दुसऱ्यासारखें.

किती सुरेख होती ती बाई! किती गोड बोलणें! एक दिवस आम्ही झाडाखाली सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलत बसलों होतो. बायांच्या गोष्टी काय असणार? तुमचे मालक काय करतात? तुम्हांला मुलें किती? असल्याच प्रश्नांचीं उत्तरें दिल्यावर मीं पण तेच प्रश्न विचारले. भरल्या डोळ्यांनी तिने सांगितलें, “नाही हो, माझ्या घरीं मुलं नाही हो खेळत! एवढा मोठा वाडा-एकीकडे मालक, एकीकडे मी. भांडण नाही, कांही नाही; पण बोलणार तरी काय एकमेकांशीं? जातें झालं पांडुरंगाच्या पायांशीं.” मीं हळूच विचारलें, “देवाच्या पायांशीं गाऱ्हाणं घालायला जातां का?” “छे: ! छे: ! त्याला काय ठाऊक नाही? त्याच्या मनांत असेल तें तो करील. त्यानं ठेवलं तसं राह्यला पाहिजे.”

एकदा दुपारच्या जरा विसावलों होतो. शेजारींच दोन-चारच बाया-पुरुष व एक तान्हें मूल अशीं होतीं. एका बाईने मुलाला प्यायला घेतलें होतें आणि सारखी रडत होती. “बाई, काय झालें? कांही दुखतें का?” “मले नव्हे हो पोराले” ती म्हणाली. ती बाई बीडची. महिनाभर प्रवास चालला होता. दोन दिवस झाले, तें वर्षाचें मूल तापाने फणफणलें होतें. उन्हापावसांत, वाऱ्यांत चालायचें — मूल सारखें पाठीशीं. त्याला बाधलें तर नवल काय? “एवढ्या लहान मुलाला घेऊन कशा निघाल्यात?” “अहो, काय सांगूं? शेजारच्या चार-पांच गावचीं माणसं निघालीं. शेजारणी म्हणाल्या, ‘तुझा सारा जीव संसारांत. नाहीतरी घरीं राहून पोरं काय मरायचीं थांबलीं आहेत? चल, पांडुरंगाच्या पायांशीं चल, चालवतं आहे तोवर.’ म्हणून आलें. पण आज दोन दिवस पोर डोळा उघडीत नाही हो.” वारीबरोबर सरकारी डॉक्टर व दवाखान्याची मोटार होती ती दाखवून तिला म्हटलें,

“जा तिकडे, तुला फुकट औषध मिळेल.” ती रोज दूध घेऊन मुलाला द्यायची. तें उकळून घे म्हणून काय सांगणार? मीं म्हटलें, “मुलाला दुधाचा ‘चा’ ऊन-ऊन दे, घाम येऊन ताप जाईल. विठ्ठल तुला नाही अंतर देणार.” ती बरोबरच्या माणसांना घेऊन दवाखान्याकडे गेली. पलीकडेच एक म्हातारा पागोटें उशाशीं घेऊन पडला होता. तो उठून बसला व मला म्हणाला, “ही कसली वारी करते? पोराला ताप आला की, लागली रडायला. देव ठेवील तसं राह्यला पाहिजे.” मला ह्या शिष्टपणाचा राग आला. मी जरा रागानेच उत्तरलें, “तुम्हांला काय जातं बोलायला? ज्याचं दुःख त्याला ठाऊक.” म्हातारा म्हणतो, “अहो, तो विठ्ठल मोठा कठीण देव हाये बरं. तुमचं मन दुसरीकडे गुंतलं तर तो तें सोडवून टाकतो. मीच पाहा ना. बायको होती, मुलं होतीं, घर होतं. एका साथींत चार दिवसांत सगळीं खलास. घर टाकलं विकून. पैसे टाकले संपवून. आता म्हणतो, ‘देवा, तुझ्याशिवाय कोणी नाही!’” त्याच्या हातावर चहासाठी पैसे टाकून दिंडी जवळ आली म्हणून मी उठलें. “देवा, तुझ्या मनांत मला ‘चा’ द्यावा असं आलं रे! पांडुरंगा नारायणा!” हे शब्द ऐकूं आले.

अशीच एक म्हातारी आजीबाई अधूनमधून दिसायची. एकदा तिला कोणी विचारलें, “आजीबाई, तुमचीं मुलं, नातवंडं काय करतात, कुठं असतात?” म्हातारीने प्रश्न ऐकला मात्र, तिचे डोळे मिटले, तोंड भेसूर दिसूं लागलें व ती आपादमस्तक थरथर कांपूं लागली. तिचें डोकें लटलट हलूं लागलें व ती शरीर घुसळूं लागली. आम्ही घाबरलों व झटदिशी तिच्याजवळ जाऊन, तिला बिलगून, तिच्या अंगाभोवती हात टाकले. “आजीबाई, सावध व्हा. पाणी देऊं का?” अशी विचारणा झाली. माझ्या बाहूंत म्हातारीचा देह थरथरत होता. मला आठवण झाली. माझी एक कुत्री होती. तिचें पिल्लू जनावर चावून मेलें, तेव्हा ती थरथरत उभी होती. अशीच तिला जवळ घेतली होती व असाच तिच्या शरिराचा कंप मला जाणवत होता. मनांत आलें, “आपण माणसं जनावरांच्या किती जवळ!” म्हातारी थोड्या वेळाने कांपायची थांबली, वेदनेची जाणीव व आविष्कार पाशवी पायरीवर आलीं. तिच्या मिटल्या डोळ्यांतून धारा वाहूं लागल्या. मुक्या दुःखाला वाचा फुटली. तिने आपली हकीकत सांगितली. दुःख काय?

जें इतरांचें तेंच तिचें. तिचा एकुलता एक मुलगा भर पंचविशींत गेला होता. हीं दुःखें सामाजिक विषमतेमुळे उत्पन्न झालीं नव्हतीं; राजकीय दंगली वा युद्ध त्यांच्या बुडाशीं नव्हतीं. तीं मानवांवरोवर आलेलीं व मानवांवरोर नष्ट होणारीं अशीं होतीं. तीं रावाला होतीं, रंकाला होतीं. तरण्याला होतीं, वृद्धाला होतीं. सर्व मनुष्यसमाजाला व्यापून राहिलेलीं होतीं. म्हातारी आपली हकीकत सांगून क्षणभर थांबली, व एका खोल सुस्कारा टाकून म्हणाली, “पांडुरंगा, तूं ठेवशील तसं राह्यचं—” दांत—ओठ खाऊन मीं पण मनांत म्हटलें, “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः।” ह्या लोमी, सर्वग्राही मालकाच्या हातून जें सुटेल तें आमचें—“पांडुरंग मोठा कठीण देव आहे वरं. तुमचं मन कुठं गुंतलं तर तो तें सोडवून टाकतो.” पण देवा, तें मन आधीं ठायीं-ठायीं गुंतवतोस कां? तें पुरें गुरफुटवून टाकतोस आणि मग क्रूरपणें ओरवाडून त्याच्या चिंध्या-चिंध्या करतोस ह्यांत काय तुझा मोठेपणा? ह्या असल्या श्रमलेल्या, फाटलेल्या, रक्ताश्रू गाळणाऱ्या हृदयाला फरफटत तुझ्या पायांशीं आणण्यांत तुला काय धन्यता वाटते? त्यापेक्षा आयुष्याच्या प्रभातकाळीं, सुखाच्या कोवळ्या उन्हांत फुललेलें आमचें जीवनपुष्प तुझ्या पूजेसाठीं कां खुडून नेत नाहीस?

आता मात्र मला पुरें वेड लागलें! त्या म्हातारीच्या तळतळाटाने क्षणभर मला वस्तुस्थितीचा विसर पडला. कोण कोणाला ओढून पायाशीं आणणार? सगळा मनुष्याच्या मनाचा खेळ आहे झालें! निराकार, निर्गुण व सर्वस्वी उदासीन तत्वांतून सगुण परमेश्वर निर्माण करावयाचा, सर्व कर्तृत्व त्याच्या मार्थीं मारायचें, त्याला जगाचा मालक बनवायचें आणि मग म्हणायचें, “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः”

आम्ही सर्वच आपापल्या दुःखदायक विचारांत गुरफटलों होतो. इतक्यांत एकीने अभंग म्हणावयास सुरुवात केली, “देह जावो अथवा राहो, पांडुरंगीं माझ्या भावो.” तिच्या भजनांत सगळ्यांनी आपला सूर मिसळला. म्हातारीहि वधतां—वधतां आमच्यांत सामील झाली. तिच्या कांपण्या आवाजाने साथ दिली, “आण तुझी पंढरी रावो.” थोड्या वेळाने दुःखाच्या सावल्या जाऊन परत प्रसन्नता आली. अशीं सर्वांना दुःखें होतीं; पण सारींजणें एकमेकांच्या साहाय्याने आनंदमय वातावरण कसें निर्माण करीत कोण जाणे!

धर्म ही एक अफू आहे? मानवी संस्कृतीने अशी कित्येक तऱ्हेची अफू

व दारू निर्माण केली आहे. अफू खाऊन मनुष्य गुगून पडतं—दारू पिऊन मस्त होतं. वास्तवता विसरण्याचाच सर्व प्रयत्न. कोणी देव निर्माण करतं, कोणी शास्त्र निर्माण करतं, तर कोणी राजकीय पंथ निर्माण करतात. शास्त्राच्या अभ्यासांत सर्वस्व विसरणारे सहस्रावधि शास्त्रज्ञ अफू प्यायलेलेच नाहीत का? अर्वाचीन शास्त्रामुळे मानवांचे आयुष्य आनंदमय झालं ही घोषणा करणारे ज्ञानमंदिरेने धुंद झालेलेच ना? समाजाची पुनर्रचना करून समाजाची दुःखे नाहीसे करणारे महान तत्त्ववेत्ते बुद्धापासून मार्क्सपर्यंत होऊन गेले, पण जुनीं दुःखे तर नाहीशीं होत नाहीतच, नव्यांची मात्र भर पडत जाते व मनुष्य अफूने का दारूने तीं विसरून म्हणतो, “आमची प्रगति झाली. आनंदमय संसाराची पहाट उगवली—”

तो वाट्चालीचा शेवटचा दिवस. संध्याकाळीं इतक्या दिवसांची सोबत सुटणार—जे ते गावांत आपापल्या मुक्कामाला जाणार. मला हुरहुर लागली होती, —माझे डोळे परत-परत भरून येत होते. हौशी मला म्हणाली होती, “बाई शेवटच्या माळाला ‘रडवा माळ’ म्हणतात. ” “कां ग ? ” “त्यावर चालायला लागलं की आपलं रडूच येतं बघा. ” सगळीकडे निरोप घेणं चाललं होतं. माझ्या तोंडाने शब्द फुटत नव्हता. मी मानेनेच दिंडींतल्या मंडळींचा निरोप घेऊन पुढे निघालं. गावाची शीव आली. मला चुकल्या—चुकल्यासारखं वाटत होतं. इतके दिवस दिंडींत कधी पुढे, कधी मागे, तर कधी झाडाखाली, तर कधी ओढ्यावर सर्वोत्तरोत्तर असणारा तो जवळ दिसेना. मीं वळून पाहिलं तो तो पाठ फिरवून मागे निघाला होता. मीं म्हटलं, “काळ्या, बाबा, तू पण सोडून चाललास का रे ? पंढरपुरांत नाही का येणार ? ” त्याने हसून मान हलवली. “मग चाललास कुठे ? ” कांही न बोलतां त्याने सभोवार हात फिरवला व तो झपाट्याने चालू लागला ? खालचीं नांगरलेली काळीं शेतं, वर ढगांनी भरलेलं काळं आकाश. खांद्यावर घोंगडी घेतलेली ती गोजिरीं, सावळी मूर्ति त्यांत कधीच दिसेनाशी झाली. मीं श्रमल्या पायांनी, भरल्या अंतःकरणाने व वाहत्या डोळ्यांनी पंढरपूरच्या वेशींत पाय टाकला.

“ आपल्या आजच्या व्याख्यात्या श्री.....ह्यांच्या कन्या आहेत—”

माझी ओळख करून देणाऱ्या बाईच्या बोलण्याला सुरुवात झाली. त्यांचे बोलणे मी अर्धवट ऐकत होतें; पण मन मात्र बाईच्या बोलण्याने जाग्या झाल्या झालेल्या स्मृति आणि कल्पना ह्यांत गुंतले होते. “ एकदा लघ्न उरकून टाकले म्हणजे जबाबदारी सुटली ” असे बाबांचे बोलणे मॅट्रिकच्या वर्गात असल्यापासून ऐकले होते. माझा पुढे शिकण्याचा हट्ट, बाबांचा त्रास, शेवटी “ कर, काय वाटेल ते कर ” ह्या शब्दांनी मोठ्या कष्टाने दिलेली परवानगी हे आठवले; व तीच भाषा, तेच भांडण आणि तोच शेवट दरवर्षी परीक्षेच्या शेवटी कसा व्हायचा हे आठवून क्षणभर हसू आले. ते रागांत आले म्हणजे म्हणजे अस्सल प्राकृतांत पांचपन्नास शिष्या हासडून बोलत. आम्ही जरा मोठी झाल्यावर तर रोज ह्या-नाही-त्या गोष्टींवरून वादविवाद व शेवटी भांडण ठरलेलेच होते. ते जितके तापट तितकी आई शांत. त्यांनी म्हणावे, “ ह्या पोरांच्या तोंडास तोंड देण्याने टेकीस आलों ”, तिने म्हणावे, “ सगळीं तुमच्या वळणावर गेलीं आहेत ”, की त्यांनी चूप बसावे. त्यांचे प्रेमांतले भाषण म्हणजे असेच. मुलींना ते ‘म्हैस’ म्हणत व मुलांना ‘वैलोवा.’ आम्हांला मुले झाल्यावर ही प्रेमाची विरुद्ध ते नातवंडांना लावू लागले.

“ ह्यांनी आपले सर्व आयुष्य स्त्रियांच्या उन्नतीकरिता वेचले..... ” बाई बोलत होत्या तिकडे माझे लक्ष गेले. हे उद्गार बाबांवद्दल खास नव्हत.

“ ह्यांनी काढलेल्या स्त्री-शिक्षणसंस्था सुपारचित आहेत. ” — अस्स, अस्स.

आता मामंजीबद्दल बोलत आहेत वाटते. ठीक चालू द्या. आहे अजून बराच अवकाश. मी जरा पाय लांबवले, कोचावर अंग जरा जास्त रेललें व डोळे फार वेळ न मिटण्याचा निश्चय केला. “ सर्व स्त्रियांना त्यांनी आपल्या ऋणांत बांधले आहे. ” माझी ओळख करून देणें चातूच होतें — खरंच, मामंजींनी मला कोणत्या ऋणांत बांधले आहे ? त्यांच्या मुलाची बायको म्हणून मी त्यांची आपलीकडे त्यांच्या-माझ्यांत कांही बंधन होतें का ? लग्न होऊन मी घरीं आले तेंव्हा निदान सासरचें वडील माणूस म्हणून फक्त कर्तव्यभावना तरी होती. त्यांचीहि माझ्याबद्दलची भावना अशीच असावी. मुलाला आवडली ना, मग माझे म्हणणें नाही. एका माणसासाठी सर्वस्वी अनोळखी माणसांत मी जाऊन पडले होतें. तीं माझ्याबद्दल साशंक होती, मी त्यांच्याबद्दल होतें, लौकिकांत मी त्यांना व त्यांनी मला आपले म्हटले होतें, पण मनें मिळायचीं होती. त्यांच्यासाठी कितीतरी काळ लोटायचा होता. मला त्यांचें करायचें होतें, त्यांनी माझ्या उपयोगी पडायचें होतें. किती भांडणें व्हायचीं होती, कितीदा समजुती काढायच्या होत्या ! प्रत्येक सासुरवाशीण ह्याच चक्रांतून जात असणार. सासरचीं मागसें हीन असलीं तर ज्या माणसाच्या प्रेमांमुळे मुलगी घरांत आली त्याचें सुद्धा प्रेम नाहीसें करून तिला निराधार करून टाकतील. पण माझ्या सासरचीं मागसें सुवृत्त, चारित्र्यसंपन्न अशीं होती. दर भांडणांतून, आयुष्यांतील दर प्रसंगांतून, प्रेमाचीं नवीं--नवीं बंधनें निर्माण होत होती, व आज माझीं मुलें केवळ आईबापांच्या नाही, तर काका-काकूंच्या, मामा-मामींच्या व दोन्ही आजोबा-आजींच्या प्रेमाच्या उबेंत वाढत होती. मामंजी तर माझ्या घरांत चालता-बोलता आशीर्वाद नाहीत का ?

“ — कॉलेजांत ते शास्त्र शिकवतात, ” बाईचे शब्द परत ऐकूं आले. “ त्यांनीहि वडिलांप्रमाणेच आपल्याला शिक्षणकार्याला वाहून घेतले आहे. ” मामंजी संपून आता ह्या बाई माझ्या नवऱ्याकडे वळलेल्या दिसतात. काय बरवरचें बोलत असतात मागसें ! ह्यांना माहीत तरी आहे का तो कसा आहे तें ? विषयसुद्धा कुठचा शिकवतो तें धड माहीत नाही, मग बाकीचें काय सांगणार कपाळ ! माझे मन परत घरगुती स्मृतींच्या जाळ्यांत गुरफटलें. थोरलीं मुलें आजोबांना मिळून असत; पण धाकटीला मात्र आजोबा म्हणजे तिची

खाजंगी मालमत्ता वाटते जणू. आणि आजोत्रांनासुद्धा कितीहि कामांत असले तरी तिच्या आग्रही, आप्पलपोट्या प्रेमापुढे हार खावी लागते. आजोत्रांचा काय, घरांतील प्रत्येक माणूस सर्वस्वी तिचें पाहिजे. संध्याकाळीं आम्ही जरा एकमेकांजवळ बसून बोलत असलों की, हिला तें मुळीच खपत नाही — ताबडतोब मध्ये घुसते, त्याचें तोंड आपल्या हातांत धरते व सांगूं लागते, “ वरं का दिनू, आज कनी मला मास्तर म्हणाले ... ” ती मामाकडे गेली म्हणजे घरांत निवांत बोलत बसतां येतें. पण आता अगदी दोघांच्याच अशा गोष्टी बोलल्या तरी कुठे लागतात ? एकमेकांची मनःस्थिति कळायला बोलायची गरज आहेच कुठे ? पाठमोरा असला तरी नाही का मला समजत की, आज कांहीतरी बिघडलें आहे म्हणून ? मला लांबूनच पाहून तो नाही का विचारीत, “ आज काय ग झालं आहे ? ” -- ठण्—घड्याळांत अर्ध्या तासाचा ठोका वाजला. ओळख करून देणाऱ्या बाईची गडबड उडाली. “ तेव्हा ह्यां...ची कन्या आहेत. सुप्रसिद्ध महर्षि ह्यांच्या सूनबाई आहेत. सुप्रसिद्ध प्राध्यापक ह्यांच्या पत्नी आहेत, व स्वतःसुद्धा शिकलेल्या आहेत. मी त्यांना आता भगिनींना चार शब्द सांगण्याची विनंति करतें. ” असें म्हणून त्या झटकन खाली बसल्या. मला थोडें हसूं आलें. माझ्या भटक्या मनाला आवरून माझें भाषण केलें व समारंभ आटोपला.

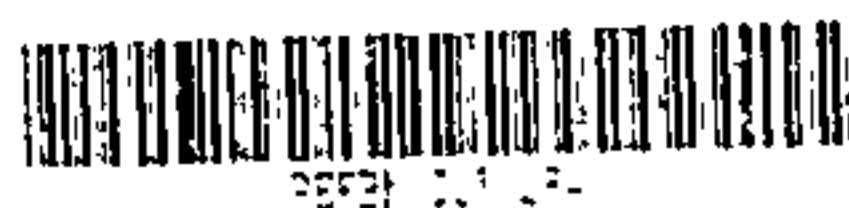
पण बाईंनी करून दिलेली ओळख अपूर्ण आहे व त्यांत कांहीतरी राहिलें ही हुशूर मनाला लागली ती कांही जाईना. दोन दिवसांनी मी बाईबाईने रस्त्यांतून जात होतें. संध्याकाळ संपत आली होती, पण रात्र अजून पडली नव्हती. रस्त्याच्या कडेने मुलांचे घोळके घराच्या दारापुढून उभे होते. चार भिंतींच्या कांडवाड्यांत जाण्याचा क्षण तीं जरा पुढे ढकलीत होती. त्यांच्या गप्पांतील शब्द अधूनमधून माझ्या कानावर येत होते. इतक्यांत जवळच्याच एका घोळक्यांतून शब्द ऐकूं आले, “ अरे, शूः शूः, पाहिलीस का ? ती बाई जाते आहे ना, आपल्या वर्गांतल्या कव्याची आई वरें का — ”

— मी थांबलें. एक चुटकी वाजवली. त्या दिवशीं बाईंनी सांगितलेली

ओळख आज पुरी झाली. बाई हें सांगायच्या विसरल्या होत्या, नव्हे का ?

परार्थी ग्रंथ संप्रदाय, डॉ. स्यदप्रत.

भनुक्म २०१८८..... वि: ...निबंध...

REF ID: A66884

REFBK-0010284

